

TEMURIYLAR DAVRIDA AYOLLARNING SIYOSIY VA IJTIMOIIY MAVQEI

Ushbu monografiyada Temuriylar davlati ijtimoiy-siyosiy hayotida ayollarning tutgan o'ini va mavqei keng qamrovli tahlil qilingan. Tadqiqotda islomiyatgacha bo'lgan turkiy an'analarning davomiyligi, malikalarning davlat boshqaruvidagi ishtiroki, diplomatik munosabatlardagi roli hamda nikoh ittifoqlarining siyosiy ahamiyati tarixiy manbalar asosida yoritilgan. Shuningdek, Temuriy malikalarning ilm-fan homiyligi va bunyodkorlik sohasidagi faoliyati xronologik tartibda bayon etilgan. Kitob tarixchilar, sharqshunoslar, Oliy o'quv yurti talabalari va Temuriylar tarixi bilan qiziquvchi keng kitobxonlar ommasiga mo'ljallangan.

Jo'rayev Muxriddin Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti o'qituvchisi. Islom tarixi, Movarounnahr ilmiy muhiti hamda manbashunoslik yo'nalishida ko'plab ilmiy ishlar muallifi. Mazkur monografiya Movarounnahr va Temuriylar davridagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar hamda manbalarni chuqur tahlil qilish asosida tayyorlangan.

Globe
EDIT

Temuriylar davrida ayollar mavqei

Muxriddin Jo'rayev, Mukambar Jo'rakulova

Globe
EDIT

Muxriddin Jo'rayev · Mukambar Jo'rakulova

TEMURIYLAR DAVRIDA AYOLLARNING SIYOSIY VA IJTIMOIIY MAVQEI

Temuriylar saltanatida ayollarning davlat va jamiyat
boshqaruvidagi o'ini

Muxriddin Jo'rayev
Mukambar Jo'rakulova

TEMURIYLAR DAVRIDA AYOLLARNING SIYOSIY VA IJTIMOY
MAVQEI

FOR AUTHOR USE ONLY

FOR AUTHOR USE ONLY

Muxriddin Jo'rayev
Mukambar Jo'rakulova

TEMURIYLAR DAVRIDA AYOLLARNING SIYOSIY VA IJTIMOIY MAVQEI

**Temuriylar saltanatida ayollarning davlat va
jamiyat boshqaruvidagi o'rni**

FOR AUTHOR USE ONLY

GlobeEdit

Imprint

Any brand names and product names mentioned in this book are subject to trademark, brand or patent protection and are trademarks or registered trademarks of their respective holders. The use of brand names, product names, common names, trade names, product descriptions etc. even without a particular marking in this work is in no way to be construed to mean that such names may be regarded as unrestricted in respect of trademark and brand protection legislation and could thus be used by anyone.

Cover image: www.ingimage.com

Publisher:

GlobeEdit

is a trademark of

Dodo Books Indian Ocean Ltd. and OmniScriptum S.R.L publishing group

120 High Road, East Finchley, London, N2 9ED, United Kingdom

Str. Armeneasca 28/1, office 1, Chisinau MD-2012, Republic of Moldova, Europe

Managing Directors: Ieva Konstantinova, Victoria Ursu

info@omniscryptum.com

Printed at: see last page

ISBN: 978-66-30-30656-9

Copyright © Muxriddin Jo'rayev, Mukambar Jo'rakulova

Copyright © 2026 Dodo Books Indian Ocean Ltd. and OmniScriptum S.R.L publishing group

FOR AUTHOR USE ONLY

FOR AUTHOR USE ONLY

Temuriylar davrida ayollarning siyosiy va ijtimoiy mavqei [Matn]: monografiya / M. Jo'rayev, M.Jo'raikulova – Denov: 2026. – 135 b

Ushbu monografiyada Temuriylar davlati ijtimoiy-siyosiy hayotida ayollarning tutgan o'rni va mavqei keng qamrovli tahlil qilingan. Tadqiqotda islomiyatgacha bo'lgan turkiy an'analarning davomiyligi, malikalarning davlat boshqaruvidagi ishtiroki, diplomatik munosabatlardagi roli hamda nikoh ittifoqlarining siyosiy ahamiyati tarixiy manbalar asosida yoritilgan. Shuningdek, Temuriy malikalarning ilm-fan homiyligi va bunyodkorlik sohasidagi faoliyati xronologik tartibda bayon etilgan. Kitob tarixchilar, sharqshunolar, Oliy o'quv yurti talabalari va Temuriylar tarixi bilan qiziquvchi keng kitobxonlar ommasiga mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir:

Ahmad Qarshiyev – Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Taqrizchilar:

Baxtiyor Nazirov – Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Ulmas Muminov– Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Monografiya Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti Kengashining 2026-yil 3-iyundagi 10-sonli majlisi bayonnomasi bilan nashrga tavsiya etilgan.

MUNDARIJA

KIRISH.....	4
I BOB. TEMURIYLAR SULOLASI AYOLLARI VA ULARNING SIYOSIY ROLLARI	
1.1. Temuriylar davri ayollari faoliyati manbashunosligi.....	10
1.2. Siyosiy nikohlar va ayol.....	16
1.3. Ayollarning Temuriylar qo'shiniga qo'shgan hissasi, harbiy yurishlardagi o'rni va ahamiyati.....	28
1.4. Davlat boshqaruvida ayolning o'rni. Sulola ayollariga berilgan unvonlar va ayolning protokoldagi o'rni.....	39
1.5. Ayolning to'y va ziyofatlardagi roli.....	54
1.6. Sovg'a-salomlar va hadya almashishda ayolning roli.....	61
II BOB. IJTIMOIIY HAYOTDA AYOL - TEMURIY AYOLINING KUNDALIK HAYOTI	
2.1. Ro'zg'or yumushlarida ayol va ayolning uydan tashqaridagi hayoti.....	63
2.2. Tug'ruq va bola tarbiyasi.....	68
2.3. Nikohni bekor qilish (Taloq).....	78
2.4. Joriyalik, kumalik (kundoshlik) va nikohdan tashqari munosabatlar	81
2.5. Temuriy ayolining sifatleri.....	88
III. BOB. IQTISODIY HAYOTNING BIR QISMI SIFATIDA AYOL OMILI	
3.1. Tijorat hayotida ayol.....	100
3.2. Ayolning diniy hayotdagi o'rni.....	108
3.3. Temuriylar davri ayollarining ma'naviy hayotdagi faoliyati.....	114
3.4. Temuriylar davri bunyodkorlik faoliyati.....	119
XULOSA.....	128
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.....	132

KIRISH

Insoniyat o'z mavjudligidan buyon ayolning jamiyatdagi o'rniga katta e'tibor qaratgan va buni tadqiqot mavzusiga aylantirgan. Ayol kishi siyosiy ma'noda jamiyat va davlat taraqqiyotiga qanday hissa qo'shdi? Ijtimoiy hayotdagi faoliyati bilan qanday xususiyatlarni namoyon etdi va uning jamiyatga ta'siri qanday bo'ldi? Shuningdek, madaniy jihatdan o'z davlatiga nimalar tuhfa etdi? Tarixdan bugungacha ayolning ushbu mavqeyi hamisha qiziqish uyg'otgan va o'rganilgan. Biz ham o'z navbatida, Temuriylar davri ayollarini tadqiq etishni maqsad qildik va to'plangan ma'lumotlar asosida ayolning jamiyatdagi o'rnini va ahamiyatini yoritishga harakat qildik.

Ayol kishi butun turkiy tarix davomida erkakning barcha faoliyatlarida ishtirok etib kelgan. Turkiy afsonalar, hikoyalar, dostonlarda, urush va ovda, ziyofatlarda, diniy, insoniy, siyosiy va iqtisodiy sohalarda ayollar erkaklar bilan hamnafas edilar. Turk ayolining siyosiy va ijtimoiy maydonda erkaklar bilan birdamlikda olib borgan qat'iyatli kurashi butun dunyo ayollari uchun namuna bo'ldi. Ayol, o'rnini kelganda xonadon bekasi, o'rnini kelganda esa oila boshlig'i vazifasini o'z zimmasiga olgan. Shuningdek, ayol kishi vafodor yor va farzandlari uchun hurmatli ona bo'lishni o'zining muqaddas burchi deb bilgan. Turk madaniyatida ayollarda qahramonlik, sadoqatli rafiq va onalik kabi xususiyatlar mujassam bo'lishi talab etilgan.

Turklarning ilk yozma yodgorligi hisoblangan O'rxun obidalari ayolning siyosiy hayotdagi rolini anglashimiz uchun muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Kultigin bitigtoshida Ikkinchi Turkiy xoqonligining tashkil topishi haqida shunday deyiladi: "Yuqorida Turk Tangrisi, Turkning muqaddas yeri va suvi shunday iroda qilgan. Turk millati yo'q bo'lmasin deb, millat bo'lsin deb, otam Elterish xoqonni va onam Elbilga xotunni ko'k tepasidan tutib, yuqoriga ko'targan". Shu tariqa, turk millatining mavjudligi nafaqat erkakka, balki ayolga ham bog'lanib, uning ijtimoiy ahamiyati alohida ta'kidlanadi.

Islomiyatdan avvalgi davrda ayol kishi erkak bilan birgalikda umumiy ishlarni bajargan. Erkak ega bo'lgan barcha huquqlardan ayol ham foydalangan. Ushbu davr ayollari haqida ma'lumot olishda miflar, afsonalar, hikoyalar va dostonlardan keng

foydalaniladi. Masalan, "O'g'uz xoqon" va "Manas" dostonlarida ayolning mavqeiga keng o'rin berilgan bo'lib, ayollarning ushbu asarlarda ulug'langanini ko'ramiz. Ayol kishi xuddi erkaklar kabi siyosiy maydonda faol rol o'ynagan. Davlat boshqaruvida sulolaga mansub ayollar bilan maslahatlashgan holda muhim qarorlar qabul qilingan. Ayollarning o'zlariga xos yashash maydonlari ham mavjud bo'lgan. Bu davrda ayol va erkak tengligi hukm surgan bo'lib, ayolning roziligisiz ko'plab ishlar amalga oshirilmagan. Umumiy ma'noda, Temuriylar davri bilan qiyoslaganda, Islomgacha bo'lgan jamiyatlarda yakkaxonlik (monogamiya) keng tarqalgani anglashiladi. Bu davrda ayol erkin bo'lib, hech qanday cheklovlarga duchor etilmagan.

Islomga o'tish jarayonida esa ayolning jamiyatdagi o'rni yevropalik mualliflar tomonidan noto'g'ri talqin qilingan va erkakka mahkum bo'lib, ortda qolgan "musulmon ayoli" qiyofasi yaratilgan. Biroq vaziyat ta'riflanganidan butunlay farqli bo'lib, Islom fiqhi musulmon ayollarning huquqiy shaxs sifatida shakllanishiga keng imkoniyatlar yaratgan. Islomni qabul qilish bilan ayollar o'z ehtiyojlarini erkin qondirish va mol-mulkni tasarruf etish huquqiga ega bo'ldilar. Islom madaniyatida ayollar voizlik, shoirlik, vazirlik va maslahatchilik kabi vazifalarni bajarganlar. Hatto ayollar "Devonu-mazolim"ga (Adliya devoni) raislik ham qilganlar. Masalan, Saljuqiylar davlatida (1040-1157) ayolning davlat nazdidagi obro'si va ta'siri inkor etib bo'lmaz darajada edi. Ayol jamiyatning har bir bosqichida ishtirok etgan. Ayollarning ot minishda, jangovar qurollarni ishlatishda, elchilarni kutib olishda va ishlab chiqarish jarayonlarida katta foyda keltirganlari ma'lum. Ayollar siyosiy va ijtimoiy hayotdagi o'rinlarini mustahkamlab, hatto "Turkan" unvoni bilan o'z xazinalari, saroylari va devon tashkilotlariga ega bo'lganlar. "Devoni Xotun" nomi bilan to'plangan Turkan xotun devonining faoliyat doirasini va qanday vazifalarni bajarganini to'liq aniqlay olmasak-da, bunday muassasaning mavjudligining o'ziyoq ayolning siyosiy va ijtimoiy hayotdagi ahamiyatini ko'rsatadi. Bundan tashqari, hukmdorning rafiqasi bo'lgan ayol "Xotun" unvonini qo'llagan va boshqaruv iyerarxiyasida hukmdordan keyingi o'rinda turgan. Saljuqiylar jamiyatida o'zining mustahkam shaxsiyati bilan ajralib turgan Oltoy xotun g'oyat muhim siymo edi. U Sulton Tug'ul maslahatlashadigan va fikrlarini qadrlaydigan shaxs bo'lgan.

Tugʻrulkbek koʻplab kurashlarda Oltoy xotun bilan birga boʻlishdan aslo chekinmagan. Turkiy-islom davlatlaridan biri boʻlgan Xorazmshohlar davlatida ham ayollar yetakchi mavqeda boʻlganlar. Tarixiy manbalarda ismi tez-tez tilga olinadigan Turkan xotun eng nufuzli ayol modeli sifatida namoyon boʻlgan.

Anadolu (Turkiya) Saljuqiylari davrida esa ayolning maʼmuriy va ijtimoiy mavqeyi Buyuk Saljuqiylarga nisbatan birmuncha zaiflashgani kuzatiladi. Ayollarga katta iqtolar berilmagani kabi, sulola aʼzolariga ham maʼmuriy muxtoriyatlar berilmay boshlagan. Bu davrda avvalgi turkiy davlatlardagi kabi ayollarning maxsus devonlari, saroylari yoki shaxsiy qoʻshinlari mavjud emas edi. Buning natijasida ayolning maʼmuriy va harbiy sohadagi taʼsiri kamaygan. Shunga qaramay, ittifoqlar tuzish maqsadida siyosiy nikohlar davom ettirilgan. Ayol kishi kundalik hayot, bolalar tarbiyasi, taʼlim va kasbiy faoliyat kabi koʻplab sohalarida faol boʻlib qolaverdi. Shu nuqtai nazardan baholaganda, ayollarning ayrim siyosiy huquqlari cheklangan boʻlsa-da, ular ijtimoiy va siyosiy hayotning ajralmas qismi boʻlib qolishgan.

Moʻgʻullar davrida ham ayolning mavqeyi gʻoyat baland edi. Olqunut qabilasidan boʻlgan onasi Ulun ekaning Chingizxon ustidagi taʼsiri juda katta boʻlgan. Shuningdek, Qoʻngʻirot qabilasidan boʻlgan rafiqasi Boʻrte ham Chingizxonga sezilarli taʼsir oʻtkazgan. Qolaversa, Boʻrte davlat ishlariga ham bevosita aralashgan. Chingizxon ushbu nikoh rishtalari orqali turli qabilalar bilan qarindoshlik aloqalarini oʻrnatib, oʻz qudratini mustahkamlagan. Nikoh orqali kuchayishning samarasini koʻrgan xoqon, oʻzi va oila aʼzolari uchun turli qabila va millatlar bilan siyosiy nikohlar tuzishdan tortinmagan. Ayollarga katta ahamiyat berib, ularni himoya qilgan Chingizxonning "Yaso"larida bevosita ayol huquqlarini himoya qiluvchi moddalar mavjud. Chingizxonning: "Qoʻshinlarga hamrohlik qilayotgan ayollar, erkaklar jangda boʻlgan vaqtda ularning ish va vazifalarini oʻz zimmasiga olishlari shart", degan qoidasi bu davr ayolining kuchi va mavqeini tushunishimiz uchun gʻoyat muhimdir. Xulosa qilib aytganda, ayollar nafaqat ichki siyosatda, balki tashqi siyosatda ham faol mavqega ega boʻlganlar.

Chingizxon vafotidan so'ng taxtga o'tirgan o'g'li Chig'atoy 1241-yilda, taxminan o'n to'rt yillik hukmronlikdan keyin vafot etdi. O'qtoy (O'geday) ham aynan o'sha yili Qoraqorumda hayotdan ko'z yumdi. Natijada, Chingizxon vorislarining deyarli barchasi taxt talashish jarayoniga kirishgani sababli davlat hukmdorsiz qoldi. Biroq qisqa vaqt ichida Nayman qabilasidan bo'lgan O'qtoyning bevasi To'ragana xotun (Turakina) noiba (rekent) etib tayinlanishi bilan davlatdagi ushbu bo'shliq to'ldirildi. To'ragana xotun hokimiyatni qo'lga olgach, birinchi bo'lib uyg'ur millatiga mansub vazir Chinkayni vazifasidan ozod etdi. O'qtoy vafotidan so'ng noiba bo'lgan To'ragana xotun va uning ta'siri ostida bo'lgan Fotima ismli ayolning maxfiy o'yinlari tufayli ikkilanishda qolgan Mahmud Yalavoch9 qo'rquvdan o'zini chetga olgan. To'ragana xotunning noibaligi davrida Fotima va o'sha davr savdogari Abdurahmon siyosiy ishlarda xotunni o'z ta'siri ostiga olgani anglashiladi. Bu holat davlatning yetakchi arboblari o'zlarini xavfsiz his qilmasliklariga sabab bo'lgan. To'ragana xotun davlat boshida turgan muddatda ham siyosiy, ham iqtisodiy jihatdan muhim yutuqlarga erishgan ayol edi. Hatto 1246-yilda To'ragananing sa'y-harakatlari bilan Guyuk xon sifatida saylangan. Guyuk xonning hukmronligi uch yil davom etgan. To'raganadan so'ng davlat idorasini mo'g'ul sulolasi ayoli, Chingizxonning o'g'li Tuluning rafiqasi Suyurguk-tegi beki boshqargan. Suyurguk-tegi siyosiy va ijtimoiy ishlar bilan faol shug'ullangan nufuzli sulola ayollaridan biri bo'lgan.

Ismi Chingizxonning o'g'li Chig'atoydan olgan Chig'atoy ulusi (1227–1370) davrida ayolning holatini baholaydigan bo'lsak: Chig'atoy vafotidan so'ng davlat boshqaruvida bo'shliq yuzaga kelgan. Bu davrda ham siyosiy maydonda ayollarning hukmronligini ko'ramiz. Manbalarda Chig'atoyxon o'limidan oldin davlatni qanday tartibga solgani haqida batafsil ma'lumot mavjud emas. Shuningdek, u o'z tasarrufidagi yerlarni taqsimlashda eski tartibga amal qilgan-qilmagani ham noma'lum. Manbalardan faqat shuni anglash mumkinki, garchi ortida juda katta oila qolgan bo'lsa-da, uning o'rniga nabirasi Qora Huloku o'tirgan. Biroq Qora Hulokuning noibaligini Chig'atoyxonning rafiqasi Yesunlun xotun olib borgan. Yesunlun xotunning davlat boshqaruviga hissasi katta bo'lgan. Ammo Yesunlunning

davlat idorasidagi ta'siri qisqa muddat davom etgan va u hokimiyatdan mahrum bo'lgan. Natijada ulus ichida bir muddat tartibsizliklar boshlangan. Keyinchalik Guyuk xon iqtidordan tushgan vaqtda davlat idorasida ta'siri bo'lgan yana bir ayol — Chig'atoyxonning beshinchi o'g'li Yesun Mangu (Yasu/Isu)ning rafiqasi Toyshi xotundir.

Keyinchalik, 1246-yilda To'ragana xotunning sa'y-harakatlari bilan Guyuk xon etib saylandi. Guyuk xonning hukmronligi uch yil davom etdi. Uning vafotidan so'ng buyuk xoqonlik taxtiga Munke (Mo'ngke) o'tirdi. Munke 1252-yilda Qora Huloku va Yesunlun xotunga avvalgi mavqe va vakolatlarini qaytarib berdi. Qora Huloku o'z vakolatlarini tiklaganidan bir necha oy o'tgach vafot etdi. Yesunlun xotun haqida esa keyinchalik hech qanday ma'lumot berilmagan. Shu tariqa, Hulokuning taxti uning bevasi O'rgona xotunga o'tdi.

O'rgona xotunning iqtidori o'n yildan ortiq davom etdi. Uning birinchi ishi Buyuk xon Munkening buyrug'iga binoan Yesun Mangu va uning rafiqasi Toyshi xotunni qatl ettirish bo'ldi. O'rgona go'zal, aqlli va nufuzli ayol sifatida tanilgan hamda davlat boshqaruvida eng ta'sirli shaxsga aylangan edi. Chig'atoyxonning nabirasi Alg'u bilan O'rgona o'rtasida siyosiy maqsadlarga asoslangan nikoh qurildi. 1259-yilda Munke vafot etgach, uning akalari Qubilay va Ariq Buqa taxt uchun kurash boshladilar. Chig'atoyning nabirasi Alg'u ushbu kurashda o'z manfaati yo'lida Ariq Buqaga yordam bergan bo'lsa-da, Ergene xotun (O'rgona) bu vaziyatdan norozi bo'lib, Ariq Buqaga Alg'u unga faqat o'z manfaati uchun yordam berayotganini aytdi. Buning natijasida Ariq Buqa va Alg'u o'rtasida nizo boshlanib, Ariq Buqa ushbu kurashda mag'lub bo'ldi. Alg'u esa keyinchalik Ergene xotun bilan nikohlandi. Nihoyat, manbalarda Chig'atoy hukmdori Qora Hulokudan so'ng, uning bevasi Ergene xotunning Ili vodiysida o'g'li Muborakshoh nomidan noibalik (regentlik) qilgani ham qayd etilgan.

Xulosa qilib aytganda, Chig'atoy ulusida ayollarning davlat boshqaruvida g'oyat faol mavqega ega bo'lganini ko'rishimiz mumkin. Chig'atoy vafotidan so'ng ayollarning boshqaruvi boshlangan va bu holat xonlikning so'ngiga qadar samarali tarzda davom etgan.

Elimxoniylar (Ilxoniylar) davlatining so'nggi davrlarida ham ayollarning davlat idorasida yetakchi o'rin tutgani anglashiladi. Ayniqsa, bu davrda amalga oshirilgan siyosiy nikohlar va bu nikohlarning davlatni mustahkamlashdagi o'rnini nuqtai nazaridan ayolning mavqeyi muhimdir. Ushbu davr ayollari davlatni ijtimoiy va siyosiy jihatdan oyoqda tutib turishga qodir kuchga ega edilar. Masalan, Huloku xonning kerait qabilasiga mansub rafiqasi Do'quz xotun nasroniylik mazhabiga e'tiqod qilgan. Bu ayol avval Hulokuning otasi Tuluyning rafiqasi bo'lgan. Tuluy vafotidan so'ng Do'quz xotun uning o'g'li Huloku bilan birga bo'ldi. Shu sababli Do'quz xotun Huloku xonga katta ta'sir o'tkaza olar edi. Huloku uning ko'nglini olish uchun nasroniylarga alohida e'tibor qaratib, ularni muhim davlat vazifalariga tayinlagan.

Ushbu davrning yana bir muhim ayol siymosi Podshoh xotundir. Bu ayol ham siyosiy nikohlar orqali davlat boshqaruvida faol rol o'ynagan. Shuningdek, Ilxoniylar amirlaridan biri Amir Cho'lponning qizi Bag'dod xotunning ismini ham alohida ta'kidlab o'tish joiz. Uning amalga oshirgan nikohlari siyosiy jarayonlarga katta ta'sir ko'rsatgan. Nihoyat, ijtimoiy ma'noda ham ko'plab sohalarda faol bo'lgan ayollar ijtimoiy tartibni o'rnatishda ulkan ahamiyatga ega edi. Ilxoniylar xotunlari ijtimoiy, madaniy va diniy jihatdan muhim rol o'ynaganlar. Shuningdek, ushbu davrga oid tarixiy manbalarda sulolaning ko'plab ayol vakillari nomi tez-tez tilga olinadi.

I BOB. TEMURIYLAR SULOLASI AYOLLARI VA ULARNING SIYOSIY ROLLARI

1.1. TEMURIYLAR DAVRI AYOLLARI FAOLIYATI MANBASHUNOSLIGI

Fors tilidagi manbalar

Zafarnoma-yi Shomiy: Temuriylar davri bo'yicha yozilgan eng muhim asar Nizomiddin Shomiyning "Zafarnoma"sidir. Shomiy Tabriz yaqinidagi Shanbi G'ozonda dunyoga kelgan. Amir Temurning bir qator harbiy yurishlariga guvoh bo'lgan muallif, ko'p o'tmay Temurning nabirasi Mirzo Umar xizmatiga kirgan va 1411–1412 yillarda vafot etgan. Shomiy ushbu asarni 1401–1402 yillarda Amir Temurning buyrug'i bilan yozishni boshlab, 1404 yilda tugatgan va Sohibqironga taqdim etgan. Asarga "Zafarnoma" nomini Amir Temurning o'zi bergan. Biroq, Temur sulola tarixiga bag'ishlangan ushbu asarni yetarli deb bilmay, undan qoniqmaganini izohlab, voqealarni tushunarli va sodda uslubda qayta yozishni buyurgan. Mazkur asarni tadqiqotimiz uchun ahamiyatli qilgan jihat, shubhasiz, Shomiyning 1393–1404 yillar oralig'ida yuz bergan voqealarning aksariyatiga bevosita guvoh bo'lganidir. Shuningdek, asarni yozishda undan avvalgi manbalardan ham foydalanilgan.

Zafarnoma-yi Yazdiy: Shoxrux Mirzoning o'g'li Ibrohim Sulton Fors hokimi bo'lgan davrda tarixga bo'lgan qiziqishi sababli, Sharafiddin Ali Yazdiyga Temuriylar davri voqealari haqida ma'lumotlar yozishni topshirgan. Shu sababli muallif Temur davri voqealarini "Zafarnoma" nomli asarida jamlagan. Asar 1424-yilda yakunlangan. Yazdiy Shomiy asaridan istifada qilgan holda yozgan ushbu kitobida ko'plab turli mavzularga ham to'xtalib o'tgan.

Muntahabu-t-tavorix-i Muiniy: Muiniddin Natanziy tomonidan qalamga olingan ushbu asar "Iskandar anonimi" nomi bilan ham mashhur. Asar Odam alayhissalomdan boshlab 1413-yilgacha bo'lgan voqealar haqida qisqa ma'lumotlarni o'z ichiga oladi.

Zubdatu-t-tavorix-i Boysunguriy: Temuriylar davri olimlaridan biri bo'lgan Shihobuddin Abdulloh ibn Lutfiy ibn Abdurashid Bihdodiniy Hofiy "Hofizi Abru" nomi bilan mashhurdir. Muallif Hirotda tug'ilgan. Ta'limining katta qismini Hirotda

tamomlab, keyinchalik Hamadonga o'tgan va ilmiy hayotini shu yerda davom ettirgan. Muallifning eng muhim asari "Majmau-t-tavorix"dir. Tadqiqotimizda foydalanilgan asari esa "Zubdatu-t-tavorix-i Boysung'uriy" hisoblanadi. Shoxruxning o'g'li Mirzo Boysung'urga bag'ishlangani uchun ushbu nom bilan atalgan asar ikki jildan iborat. Muallif asarning birinchi qismida Elxoniylar hukmdori Abu Said vafot etgan 1355-yildan boshlab Amir Temur vafotigacha (1405) bo'lgan Turkiston va Eron voqealarini tahlil qiladi. Ikkinchi qismda esa 1427-yilgacha bo'lgan Shoxrux davri tarixi bayon etiladi. Asarning original qismi aynan shu so'nggi bo'limdir. Muallif asarlarining tili o'sha davrning boshqa tarixchilariga nisbatan ancha sodda.

Ravzatu-s-safo fi siyrat-i al-anbiyo va-l-muluk va-l-xulafa: Asar muallifi Mirxond (Mir Sayyid Hamiduddin Muhammad ibn Sayyid Burhonuddin Xovandshoh ibn Kamoluddin Mahmud al-Balxiy) 1433/34 yilda Balxda tug'ilgan. Ushbu asar ko'plab xalqlar tarixiga nur sochishi bilan birga turk tarixi nuqtai nazaridan ham katta ahamiyatga ega. Yoshligidanoq Alisher Navoiyning e'tiborini qozongan Mirxond, umrining ilk yillarida ko'p vaqtini ko'ngilochar mashg'ulotlarga sarflagani sababli asar yozishga imkon topa olmagan. Odam alayhissalomning yaratilishidan boshlanuvchi asar Amir Temurning so'nggi davrlarigacha bo'lgan voqealar haqida ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Mavzumizga oid ma'lumotlar asarning 6 va 7-jildlarida keltirilgan.

Kitob-i Diyorbakriya: Asar muallifi Abu Bakr Tihroniy Isfahan qishloqlaridan biri Tihronda dunyoga kelgan. Asar Oqqo'yunlilar davlati tarixi nuqtai nazaridan g'oyat muhimdir. Muallif 1469-yilda Uzun Hasan xizmatiga kirgan. Uning vafot sanasi haqida manbalarda aniq ma'lumot yo'q. Asar Shoxruxning vafotidan boshlab Husayn Boyqaro vafotigacha bo'lgan voqealarni qamrab oladi.

Habibu-s-siyar fi axbari afradi-l-bashar: Temuriylar davri tarixchisi Xondamir (G'iyosuddin ibn Xoja Humomuddin Muhammad ibn Xoja Jaloluddin Muhammad ibn Xoja Burhonuddin Muhammad-i Husayniy Sheroziy) tomonidan yozilgan. Muallifning tug'ilgan yili aniq ma'lum emas. Hirotda ta'lim olgan yozuvchi bobosi Mirxondning kutubxonasidan foydalangan va o'sha davr olimlaridan dars olgan. Xondamir Husayn Boyqaro davrida uning o'g'li, Balx hokimi Badiuzzamon

xizmatiga kirgan. Xondamir ushbu asarini 1521-yilda sayyidlar va qozilar peshvosi G'iyosuddin Muhammad ibn Yusuf al-Husayniyga bag'ishlagan. Biroq, oradan uch yil o'tib Husayniy vafot etgach, asar Safaviylarning Hirot voliyi, Shomlu qabilasidan bo'lgan Durmushxonning vaziri Xoja Habibulloh Sovajiylga bag'ishlanib, umumiy jahon tarixi sifatida yakunlangan. Asar Odam alayhissalomdan boshlab Shoh Ismoil vafotigacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi.

Matla'-i sa'dayn va majma'-i bahrain: Asar 1413-yilda Hirotida tug'ilgan Kamoluddin Abdurazzoq ibn Jaloluddin Ishoq as-Samarqandiy tomonidan yozilgan. Hirotida ta'lim olgan muallif 1441-yilda Shoxrux tomonidan elchilik vazifasi bilan Hindistonga yuborilgan va 1443-yilda yana Hirotga qaytgan. Iqtidorli voqianavis bo'lgan Samarqandiy o'z asarini 2 jildda yozgan. Birinchi jildda Elxoniylar hukmdori Abu Saidning tug'ilishidan Amir Temur vafotigacha bo'lgan voqealar bayon qilingan. Shoxruxning taxtga chiqishi bilan boshlanuvchi ikkinchi jild esa Husayn Boyqaro vafotigacha bo'lgan davrni qamrab oladi. Samarqandiy ushbu asarni yozishda Hofizi Abruning "Zubdatu-t-tavorix" asarini asosiy manba sifatida ishlatgan. Biroq, muallif ko'plab mavzularni boshqa manbalarga qaraganda aniqroq izohlagani sababli, ushbu davr tarixiy manbalari orasida asar alohida ahamiyatga ega.

Ravzatu-s-salotin va Javohiru-l-ajoyib: Asar muallifi Faxriy ibn Mavlono Sulton Muhammad Amiriy-i Hiraviy turk millatiga mansub otaning farzandidi. Faxriy Hiraviyning tug'ilgan sanasi aniq ma'lum emas. Hirotida tug'ilgani uchun "Hiraviy" va "Hirotiy" nisbalari bilan mashhur bo'lgan. Faxriy Hiraviy yozuvchilikdan tashqari mahoratli shoir va tarjimon hamdir. O'z davrining tarixiy va adabiy jihatdan muhim manbasi bo'lgan "Ravzatu-s-salotin va Javohiru-l-ajoyib" muallifning eng sara asarlari qatorida sanaladi. Bugungi kunda Faxriy Hiraviyning tanilishiga katta hissa qo'shgan. Asarning tili va uslubi tushunarli hamda sodda. Bu manba avvalboshda "Tazkiratu-n-niso" nomi bilan tanilgan. Faxriy Hiraviy asarida ayol shoiralarning ismlarini keltirib, ular haqida qisqacha ma'lumot bergach, ayollar tomonidan yozilgan she'riy namunalarga ham to'xtalgan. Muallif ushbu muhim asarni qachon yozgani va kimga taqdim etgani haqida manbalarda aniq ma'lumot

yo‘q. Asar, ayniqsa, Temuriy ayollarning adabiyotdagi o‘rniga doir ma’lumotlari bilan mavzumiz uchun nihoyatda qimmatlidir.

Majolisu-n-nafois: Asar muallifi 1441-yilda Hirotda dunyoga kelgan Alisher Navoiydir. Otasi uyg‘ur qavmiga mansub G‘iyosiddin Kichkina Baxshidir. Alisher Navoiy tomonidan yozilgan ushbu asar turk adabiyotidagi ilk shoirlar tazkirasi sifatida ma’lum. Chig‘atoy turkiyida yozilgan ushbu asar 1491-yilda yozilgan bo‘lsa-da, keyinchalik 1498-yilda Alisher Navoiy tomonidan qayta ko‘rib chiqilib, qo‘shimchalar bilan nashr etilgan. XIV–XV asrlar madaniyati va adabiyotiga nur sochuvchi ushbu asarda 461 nafar ayol va erkak shoirlar hamda ularning she‘rlaridan namunalarga o‘rin berilgan. 1501-yilda vafot etgan muallif o‘zining ko‘plab asarlari bilan Chig‘atoy va turk adabiyotining eng mashhur siymolaridan biriga aylangan.

Rashahot-i aynul-hayot: Ushbu asar Faxriddin Ali Safiy tomonidan qalamga olingan. Muallifning otasi Husayn Voiz Koshifiydir. 1484 (hijriy 889) va 1488 (hijriy 893) yillarda Shayx Ubaydulloh Axror suhbatlarida ishtirok etgan muallif, asarning muqaddimasida ushbu suhbatlarda qayd etgan eslatmalariga o‘rin bergan. 1503 (hijriy 909) yilda jamlagan ushbu qimmatli ma’lumotlarni Naqshbandiya tariqatining boshqa shayxlaridan eshitganlari va ishonchli manbalardan to‘plagan axborotlari bilan boyitib, kitob holida ta’lif etgan. Muallifning asarni yozishdan ko‘zlagan asosiy maqsadi Ubaydulloh Axrorning hayoti va manoqiblarini yetkazishdan iboratdir. Asar 1503 (hijriy 909) yilda yakunlangan.

Tazkiratu-sh-shuaro: Ushbu asar tadqiqotimizda foydalanilgan tazkira janridagi eng muhim manba hisoblanadi. Asar muallifi Shoxrux Mirzo davrining eng ko‘zga ko‘ringan adabiyotshunosi Davlatshoh ibn Baxtishoh Samarqandiydir. U umrining katta qismini Temuriylar saroyida o‘tkazgan va mukammal ta’lim olgan. She‘rlarida “Aloiy” taxallusi bilan ijod qilgan. Muallif 143 nafar forsiy va 10 nafar arabiy, jami 153 ta shoirning biografiyasini o‘z ichiga olgan asarini 1491-yilda yakunlab, Alisher Navoiyga taqdim etgan. Asar xotima, muqaddima va yetti qismdan tashkil topgan.

Mujmal-i Fasihiy: Mazkur asar 1375 (hijriy 777) yilda Hirotda tug‘ilgan Fasih Ahmad ibn Jaloliddin Muhammad ibn Nosiriddin Yahyo tomonidan yozilgan.

1441-yilda vafot etgan muallif fors tilida yozilgan “Mujmal-i Fasihiy” asari bilan shuhrat qozongan. Asar Odam alayhissalomdan boshlab 1441 (hijriy 845) yilgacha bo‘lgan voqealarni qamrab oladi. Kitob ikki maqola, xotima va muqaddimadan iborat. Muallif voqealarni bayon qilishda juda qisqa ma’lumotlar berish bilan kifoyalanadi. Asar Mahmud Farrux tomonidan 3 jild holida nashr etilgan.

Tarixnoma: Toju-s-Salmoniy tomonidan yozilgan ushbu asar Shomiy “Zafarnoma”sining davomi hisoblanadi. Shoxrux Mirzo o‘zining va otasi Amir Temurning faoliyati haqidagi ma’lumotlarni yozishni Toju-s-Salmoniydan so‘ragan. Soddagina tilda yozilgan ushbu asarda Turkiston va Xurosonda yuz bergan voqealar qalamga olingan. Asar Amir Temur hayotining so‘nggi bir yillik voqealaridan boshlanib, 1409-yilgacha bo‘lgan hodisalar haqida ma’lumot beradi.

Ahsanu-t-tavorix: Safaviylar davri olimlaridan biri Hasan Rumlu tomonidan yozilgan. Asar aslida 12 jildidan iborat bo‘lsa-da, bizgacha faqat ikki jildi yetib kelgan. Muallif asarning 11-jildida 1405–1494-yillar oralig‘idagi Temuriylar, Qoraqo‘yunlilar, Oqqo‘yunlilar va Usmonli davlatlari o‘rtasidagi munosabatlar haqida ma’lumot beradi.

Boburnoma: Temuriy hukmdor Abu Saidning nabirasi Zahiriddin Muhammad Bobur tomonidan yozilgan ushbu asar muallifning o‘z hayoti haqidagi xotiralaridir.³³ Asarda so‘zboshi yoki kirish qismi mavjud emas. Muallif Farg‘onada taxtga o‘tirganidan boshlab asarni yoza boshlagan va vafotidan bir yil avval yakunlagan. Asar turk tiliga Rashid Rahmati Arat tomonidan tarjima qilingan. Muallif o‘z tajribalari va ko‘rgan-kechirganlarini yozgani sababli, asar bergan ma’lumotlari bilan tadqiqotimizga katta hissa qo‘shdi.

Arab tilidagi manbalar

Ajoyibu-l-maqdur fi navoibi Taymur: Bu manba tadqiqotda foydalanilgan arab tilidagi asarlarning eng asosiysidir. Arab tilida yozilgan ushbu asarning muallifi Ahmad ibn Muhammad ibn Abdulloh ibn Ibrohim ibn Abu Nasr Muhammad ibn Arabshoh Shihobiddin Abul Abbosdir. Ibn Arabshoh 1388-yilda Damashqda tug‘ilgan. Muallif Amir Temur davrida yashagan va uning tarixini yozgan. Sohibqiron 1400-yilda Damashqni egallaganida, ko‘plab olimlar va hunarmandlarni

Samarqandga yuborgan. Ibn Arabshoh ham onasi va aka-ukalari bilan birga ular orasida edi. Ibn Arabshoh Samarqandda ajoyib ta'lim olib, yetuk olim bo'lib yetishdi. Muallif 1450-yilda vafot etgan.

Ibn Arabshohning "Ajoyibu-l-maqdur fi navoibi Taymur" asari Amir Temurning ismi va nasabidan boshlab, vafotigacha bo'lgan voqealar haqida batafsil ma'lumot beradi. Bunga qo'shimcha ravishda, Temur vafotidan keyingi taxt kurashlari va Shoxrux Mirzoning Xalil Sultondan Movarounnahr hamda Samarqand hokimiyatini qaytarib olishigacha bo'lgan hodisalar bayon etilgan. Muallif asarni 1435-yilda yakunlagan. Arabshoh Sohibqiron uni oilasi bilan Samarqandga majburan yuborgani sababli Temurga nisbatan adovatda bo'lgan deb hisoblanadi va bu nafrat asar mazmuniga ham ko'chgan. Tadqiqotchilar muallif tomonidan qo'llanilgan iboralarda va berilgan ma'lumotlarda xolislik yetishmasligini ta'kidlaydilar. Arabshoh asarini balandparvoz uslubda yozgan, tili ancha og'ir va murakkabdir.

Yevropada Temuriylar davri tarixi o'rganila boshlanganda ushbu asar katta qiziqish uyg'otdi, shu sababli Pyer Vatter (Pierre Vattier) tomonidan fransuz tiliga tarjima qilinib, 1638-yilda nashr etildi. Muallif asarida ayrim voqealarni chalkashtirib, xronologik xatolarga yo'l qo'ygan. Shu bois, ushbu asardan davrning boshqa manbalari bilan qiyosiy ravishda foydalanish to'g'riroq ma'lumot olish imkonini beradi.

1.2. SIYOSIY NIKOHLAR VA AYOL

Nikoh insoniyat tarixi davomida davlatlar va jamiyatlarning mavjudligi uchun zamin yaratib, oila institutining asosini tashkil etgan. Insonlar hayotida nikoh nafaqat ikki shaxsning birga yashash qarori, balki ushbu shaxslar mansub bo'lgan oilalarning ham yaqin aloqalar o'rnatishiga xizmat qilgan. Juftliklar o'zaro nikoh shartnomasini faqatgina siyosiy va moddiy maqsadlarni ko'zlab tuzmaganlar, balki o'zaro munosabatlarini ham nikoh rishtalari orqali mustahkamlaganlar. Davlatlar manfaatlarini himoya qilishni ko'zlagan sulolalar tomonidan olib borilgan bu siyosat "siyosiy nikoh" deb ham atalgan.

Amir Temur⁵⁵ davrida (1360–1405) sulola a'zolari bilan amalga oshirilgan ko'plab nikohlar mavjud. Ushbu nikohlar o'z ahamiyatini saltanatning so'ngiga qadar saqlab qolgan. Tez-tez qo'llanilgan nikoh siyosatidan ijobiy natijalarga erishilgan. Sulola a'zolaridan bo'lgan yuqori martabali amirlarning nufuzi baland bo'lib, ularning qizlari hukmdor rafiqalari sifatida yuksak maqomga ega bo'lganlar. Bu nufuzli ayollar o'zni kelganda urushga sabab bo'lgan bo'lsalar, o'zni kelganda urushni to'xtatishga muvaffaq bo'lganlar. Shomiy o'z asarida ta'kidlaganidek, Temuriylar o'zaro aloqalarni mustahkamlash va do'stlik o'rnatish maqsadida qiz olib, qiz berganlar.⁵⁶ Ma'lumki, 1370-yilda Amir Temur Amir Husaynni mag'lub etib, Chig'atoy ulusida hukmronlik qilish uchun Chingizxon avlodidan bo'lgan Suyurg'atmishni qo'g'irchoqxon sifatida taxtga o'tqazgan. Zero, bu davrda faqat Chingizxon avlodigina xonlik huquqiga ega deb hisoblanar va qonuniylik (legitimlik) uchun sulola bilan bog'lanish g'oyasi ustun edi. Chunki Amir Temur va uning avlodlari boshqargan davlat bir jinsli (gomogen) tuzilmaga ega emas edi. Ushbu davlat madaniy jihatdan uchta manbadan: Chingizxon an'analari, o'rnatilgan hududdagi o'troq hayot madaniyati va Islom dinidan bahra olgan. Biroq, ko'chmanchi hayot tarzi, ma'muriy boshqaruv va harbiy tashkilotni aynan Chingizxon an'analari shakllantirar edi. Bu ma'noda Amir Temur yirik va qudratli sulolaga mansub bo'lmagan, unga ajdodlaridan meros qolgan tayyor davlat va qo'shin ham yo'q edi. Temur davlatni o'z aql-zakovati va harbiy daho sifatida barpo etgan. Amir Temurning iste'dodi va jangovar qobiliyatiga qaramay, uning oldida

katta bir to'siq bor edi: u bevosita Chingizxon avlodidan emas edi, bu esa Mo'g'ullar imperiyasini boshqarishning asosiy sharti hisoblanar edi. Shu nuqtai nazardan, u Chingizxon sulolasidan bo'lgan malikaga uylandi. Amir Temur harbiy va diplomatik mahoratini ishga solib, ko'plab nikohlar va qabilaviy ittifoqlar orqali nasab bilan bog'liq bu muammoni hal qildi.

Amir Temurning siyosiy maqsadlarda amalga oshirgan ilk nikohi Amir Husaynning singlisi O'ljoy Turkan og'a (الجبى تركان اغا) bilan bo'lgani ma'lum bo'lsa-da, manbalarda turli ma'lumotlarga duch kelish mumkin. Masalan, Yazdiyning qayd etishicha, O'ljoy Turkan og'a Temurning ikkinchi xotini bo'lib, birinchi rafiqasi Joku Barlosning qizi Turmush og'a bo'lgan. O'ljoy Turkan og'a Qozog'onxonning (1346–1358) nabirasi va Amir Husaynning (1359–1370) singlisi edi. Biroq, Klavixo o'z asarida Qozonxonning nabirasi bo'lgan Amir Husayn o'z singlisini emas, balki qizini Temurga berganini da'vo qiladi. Temurning ilk rafiqalaridan biri bo'lgan O'ljoy Turkan og'a Jahongir Mirzoning onasi edi. Bu nikoh Temurga davlat miqyosida katta nufuz keltirdi. Temurning eng katta tayanchi bo'lgan O'ljoy Turkan og'adan Sulton Baxt og'a va Saodat Sulton ismli ikki qiz dunyoga kelgan.

Siyosiy maqsadda qilingan nikohlar ichida eng e'tiborlisi Amir Temurning Chingizxon avlodidan bo'lgan Qozonxonning (1343–1346) qizi Saroymulk xonim bilan uylanishidir. 1370-yilda nikohiga olgan Saroymulk xonim Temurdan besh yosh kichik edi. Ushbu nikoh orqali Temur "xon kuyovi" ma'nosini anglatuvchi "Ko'ragon" unvonini olishga haqli bo'ldi. O'sha davrda zarb etilgan tangalarga "Ko'ragon" unvoni bosildi, juma xutbalarida va tantanali marosimlarda Amir Temur ushbu unvon bilan tilga olindi. Davrning kuchli ayol xarakteri bo'lgan Saroymulk xonim sulolada yuzaga kelgan bir qator muammolarni hal qildi va oqilona maslahatlari bilan siyosiy jihatdan hurmatli va ta'sirli malikaga aylandi. Shuni ta'kidlash joizki, bu nikoh siyosiy ma'noda qonuniylik ta'minlagan bo'lsa-da, mo'g'ul qonunlariga ko'ra, nikoh orqali o'rnatilgan qarindoshlik sulolaga sherik bo'lish uchun yetarli sabab hisoblanmas edi. Amir Temur bu an'anaga qat'iy amal qildi va qoidadan tashqariga chiqmadi.

Bretshnayder Saroymulk xonimning 1369-yilda Temurga turmushga chiqqani va Shoxruxning onasi ekanini ta'kidlaydi. O'sha davr sayyohi Klavixo ham bu fikrni quvvatlovchi ma'lumotlar beradi: "Temur Samarqandga kirib, shaharni zabt etdi va avvalgi sultonning rafiqasiga uylandi. Bu ayol hamon Temurning rafiqasidir va 'Katta xonim' unvoni bilan tanilgan. Temurning o'g'li Shoxruxning onasi bo'lgan asosiy rafiqasi 'Saroymulk mehribon' nomi bilan ham mashhur bo'lib, Chig'atoy xoni Qozonning qizi edi. Bu ayol Amir Husayn 1369-yilda mag'lubiyatga uchragach, uning haramida bo'lgan va Temur tomonidan nikohga olingan".

Amir Temurning ushbu nikohni faqatgina "Ko'ragon" unvoniga ega bo'lish uchun emas, balki qonuniylik jihatidan yanada muhimroq bo'lgan "onasi tomonidan Chingizxonga tutashuvchi farzandlarga ega bo'lish" niyatida amalga oshirganini anglaymiz. Sulolaning davomiyligi uchun farzand ko'rish g'oyat muhim edi. Yoshi ulg'aygan Saroymulk xonimdan o'g'il ko'ra olmasligini tushunib yetgan Temur, 1397-yilda Mo'g'uliston hukmdori chig'atoylik Xizr Xo'jaxonning qizi Tuman og'a bilan nikohlandi. Saroymulk xonimdan keyin Temurning rafiqasi bo'lgan Tuman og'a "Kichik xonim" unvoni bilan ataldi. Temurning qudrati va boyligi har bir yurish yakunida ortib borgani sayin, uning rafiqalari va kanizaklari soni ham shunga mutanosib ravishda ko'payib bordi. Shu tariqa Temur Chingizxon sulolasi bilan ikkinchi rishtani o'rnatdi va o'z haramidagi chingiziy malikalar sonini ikkitaga yetkazdi. Kutilganidan farqli o'laroq, Temurga o'g'il farzand bera olmagan ushbu malika ham Temur haramida "Kichik xonim" sifatida qoldi.

Amir Temur o'z nabiralari va vorislarining nasabini Chingizxon sulolasiga bog'lash maqsadida 1374-yilda o'g'li Jahongir Mirzoni o'zbek aslli Sevinbek Xonzoda bilan nikohladi. Shu tariqa, Temuriylar xonadonida "Ko'ragon" unvonini olgan yana bir shaxs Jahongir Mirzo bo'ldi. Shuningdek, Temur yana bir o'g'li Umarshayxni chig'atoy aslli Xizr Xo'janing qizi Mulkat og'aga uylantirdi. Keyinchalik, 1394-yilda Umarshayx vafot etgach, uning bevasi Mulkat og'aning Shoxrux Mirzo bilan nikohlanishi munosib ko'rildi. Mironshoh esa O'qtoy naslidan bo'lgan Suyurg'atmishning qizi O'ron Sulton Xonika bilan izdivoj qurdi.

Amir Temur ushbu davrda siyosiy nikohlar vositasida aslzoda bir nasl shakllantirishni istagan edi. Bunga eng yorqin misol Temurning qudasi G'iyosiddin Tarxon edi.⁶⁸ Manbalarda G'iyosiddin Tarxonning uchta qizi Temurning o'g'il va nabiralari bilan nikohlangani qayd etilgan. Temurning G'iyosiddin qizlarini o'z avlodlariga olib berishida ushbu amirning ajdodi Kishlikning Chingizxon tomonidan "tarxon" qilingani va keyinchalik bu oilaning Chig'atoy amirlari orasida nufuzli o'rin tutgani muhim omil bo'lgan. G'iyosiddinning qizlaridan Nigor og'a 1392-yilda Temurning nabirasi Pirmuhammad ibn Umarshayx bilan, boshqa bir qizi Saodat Sulton esa o'sha yili Rustam ibn Umarshayx bilan nikohlandi.

Shuningdek, ushbu davrda Temur o'z nabirasi (Shoxruxning o'g'li) Ulug'bekni (الغ بیک) O'zbekxon nasliga mansub Muhammad Sultonning qizi Aka Begim bilan uylantirishni ma'qul ko'rdi. Ushbu nikoh orqali Ulug'bek ham xuddi bobosi kabi Chingiziylar bilan qarindoshligi tufayli "Ko'ragon" unvoniga ega bo'ldi. Bu nikoh sababli Ulug'bek o'z hukmronligi davrida ushbu unvonni tashishni qonuniy huquqi sifatida ko'rsatar edi. 1451–1458 yillar oralig'ida Shoxruxdan keyin hukmronlik qilgan Abu Said ham xuddi shunday Chingiziy naslidan bo'lgan ayolga uylanib, "Ko'ragon" unvonini oldi. Ulug'bek davri tangalarida ham ushbu unvonga duch kelinadi. Shuningdek, Chingiziy malikaga uylangan Ulug'bekning o'g'li Ahmadxon ham bu unvonni qo'llagan.

Husayn Boyqaro ham ota va ona tomonidan Temuriylar sulolasiga mansubligi sababli aslzoda edi. Aslida Temuriylar shajarasiga mansub bo'lgan Boyqaro, bir tomondan Amir Temur vositasida Chingizxonga ham bog'lanar edi. Otasining onasi Qutlug' Sulton Begimning otasi Amirzoda Iskandar bo'lib, onasi ilchikday qavmidan bo'lgan Sakina xotundir. Uning nasli Chingizxonga borib taqalar edi. Boyqaroning onasi Firuza Begim ham Temurning nabiralari edi. Ayni vaqtda u Movarounnahr hukmdorlaridan Mirzo Mirak bilan qarindoshligi orqali nihoyatda asil bir oilaga mansub edi. Anglashilishicha, Temuriylar davrida hukmdorlar o'z rafiqalari vositasida nasllarini aslzoda shaxslarga bog'lab, ayol kishidan siyosiy vosita sifatida foydalanganlar.

"Ko'ragon" unvonini umrining oxirigacha qo'llagan Amir Temurning Chingiziylar xonadoni bilan o'rnatgan kuyovlik rishtasini o'z qonuniyligini mustahkamlovchi muhim maqsad deb bilganini anglasak-da, u Amir Husaynning katta xotini, Tarmaishirinxonning (ترمه شیرین خان) qizi Sevinch Qutlug' og'ani Jaloyir qabilasi (1340–1431) amirlaridan Bahrom Jaloyirga bergan edi. Bu holat, aslida, Temurning Chingizxon xonadoni bilan qarindoshlik aloqasini har doim ham yagona va mutlaq qudrat manbai deb hisoblamaganining muhim ko'rsatkichidir. Bunday nikohlarni Jaloyiriylar nafaqat Temuriylar bilan, balki o'z vaqtida Elxoniylar bilan ham amalga oshirgan edilar. Masalan, Oqbug'aning o'g'li Amir Husayn ham Arg'unxonning qizi, ya'ni G'ozonxonning singlisi O'ljoytoy xotunga uylanib, otasi kabi "Ko'ragon" unvonini olgan edi.

Yuqorida bayon etilgan nikohlardan tashqari, Temuriylar davridagi siyosiy nikohlar ko'pincha harbiy kurashlar natijasida amalga oshirilganini ko'ramiz. Bunday nikohlarga misol tariqasida Temurning Fors hukmdori Shoh Shujo bilan olib borgan kurashi natijasida yuzaga kelgan qudachilikni keltirish mumkin. Temur butun Xuroson hududini itoatiga olgach, Shoh Shujoga maktub yo'llab, uning himoyasiga kirishni, hadyalar va xizmatkorlar yuborishni buyurdi. Shoh Shujo ham chorasiz qolib itoat etishga majbur bo'ldi va Temur bilan nikoh vositasida qarindoshlik o'rnatish uchun qizini Temurning nabirasi Pirmuhammadga berishga rozi bo'ldi. Biroq ushbu nikoh ayrim ig'vogarlarining aralashuvi natijasida amalga oshmay qolgan edi.

Ta'kidlanganidek, Temuriylar xonadoni faqat boshqa sulolalardan qiz olib qolmasdan, balki o'z malikalarini ham qudratli qabilalar vakillariga nikohlab berganlar. Bunga misol tariqasida Mug'ulistonda katta kuch va nufuzga ega bo'lgan dug'lot amiri Dovudning Temuriylar xonadoni bilan o'rnatgan qarindoshlik rishtalarini ko'rsatish mumkin. Amir Dovud avvalroq ushbu qabilaning boshqa bir a'zosi Sulton Dug'lot bilan nikohda bo'lgan, Amir Temurdan besh yosh katta egachisi Qutlug' Turkan og'aga (قتلق ترکان آغا) uylangan edi. Shu tariqa Mug'uliston bilan Amir Temur o'rtasida shaxsiy bog'liqlik yuzaga kelgan. Qutlug' Turkan og'a birinchi turmush o'rtog'i vafotidan so'ng aynan shu qabiladan bo'lgan amir Dovud

Dug‘lot bilan nikohlangan edi. Bunday nikohlar orqali Temuriylar o‘z hokimiyatlariga qonuniy asos yaratish bilan birga, atrofdagi qabilalar ham Temuriylar xonadonidan qiz olib, qudratli sulola bilan qarindoshlik o‘rnatishga intilganlar.

Temuriy hukmdorlar qudratli qo‘shnilari bilan do‘stlikni mustahkamlashni va dushmanlikni minimal darajaga tushirishni maqsad qilgan edilar. Shu nuqtai nazardan, dushmanlikni do‘stlikka aylantirish maqsadida qilingan nikohlar sirasiga mo‘g‘ul hukmdori Isan Bug‘aning akasi Yunusxon⁸⁰ davridagi ittifoqni kiritish mumkin. Yunusxon Sulton Abu Said bilan do‘stona aloqalar o‘rnatish niyatida uning uchta qizini Abu Saidning uchta o‘g‘liga nikohlab berdi. Abu Saidning bu o‘g‘illari Umarshayx Mirzo, Sulton Ahmad Mirzo va Sulton Mahmud Mirzo edi. Yunusxonning qizlari esa Mehr Nigor xonim (مهر ننگار آقا), Sulton Nigor xonim va Qutlug‘ Nigor xonim edi. Mehr Nigor xonim Mirzo Sulton Ahmadga, undan kichik bo‘lgan Qutlug‘ Nigor xonim esa Umarshayxga nikohlandi. Ushbu xonimlarning nasabi Xonzoda Begimga borib taqalardi. Shuningdek, 1366-yilda Kayxusrav Toshkentga qaytganida Amir Temur bilan do‘stona munosabat o‘rnatish maqsadida o‘zining Tuman Qutlug‘dan bo‘lgan qizi Ruqiya xonikani Temurning o‘g‘li amirzoda Jahongirga berdi. Shu tariqa Amir Temur Kayxusrav bilan qarindosh bo‘ldi. Ular hashamatli to‘y o‘tkazib, bir muddat bazmu jamshir bilan vaqt o‘tkazdilar.⁸³ Tuzilgan ushbu ittifoq do‘stlikni mustahkamlash bilan birga, atrofdagi dushmanlarning xavfini ham qisman kamaytirgan edi.

Ushbu davrda boshqa qabilalar bilan ham nikoh aloqalari o‘rnatilganiga guvoh bo‘lamiz. Ulardan birinchisi quchin⁸⁴ amirlari bilan o‘rnatilgan rishtalar edi. Amir Temur taxtga chiqqach, ham ularga, ham boshqa bir guruh quchin amirlariga in‘omlar ulashdi; ulardan biri amir Husaynning qizini nikohiga oldi. Qolganlariga esa qo‘shinda qo‘mondonlik lavozimlari berildi.⁸⁵

Suldusliklar kabi nufuzli qabila bilan ko‘plab nikoh ittifoqlari kutilgan bo‘lsa-da, manbalarda faqat bitta holat qayd etilgan. Qabila ittifoqlarini ta‘minlashga intilgan Amir Temur 1370-yilda Bayon Suldusning qizi Ulus og‘ani o‘z haramiga nikohlash uchun yubortirgan edi.

Yasuriy va barloslar hududlarining bir-biriga yaqinligi sababli, qabilalar o'rtasida o'ta samimiy bo'lmasa-da, ichki bir yaqinlik boridek ko'rinadi. Ayniqsa, ko'plab nikohlar amalga oshirilgan. 1370-yilda Amir Temur Xizr Yasuriyning qizi Islom og'a va Tog'ay Turkan xotun bilan nikohlandi. Yasuriylardan Hoji Mahmudshoh Amir Temurning tog'asining o'g'li edi. Bu munosabat Temurning onasining ham yasuriy bo'lishi ehtimolini kuchaytirar edi. Temurning o'g'li Jahongir esa Ilyos yoki Xizr Yasuriyning qizi bo'lgan, Jahongirga Pirmuhammad ismli o'g'il tuhfa etgan Baxt Malik og'a bilan nikohlangan edi. Keyingi yillarda Temur o'z qizini ham Ali Yasuriyga unashtirgan edi.

Muzaffariylar sulolasidan bo'lgan Shoh Shujo Amir Temurning dunyoni zabt etishini oldindan ko'ra bilgan va shu sababli amirlaridan Umarshoh orqali maktub hamda hadyalar bilan elchi yo'llab, do'stlik tilaklarini bildirgan edi. Umarshayx tilga olingan hadyalar bilan Temur huzuriga keldi. Bu holat Temurga juda ma'qul keldi va u elchiga xil'atlar hamda otlar berib, o'z minnatdorchiligini bildirdi. Shohning qaytish vaqti kelganda maktubga javob yozilib, sovg'alar tayyorlandi. So'ngra elchi hamrohligida Sherozga yuborildi. Temur ushbu xayrixohlikka javoban Shoh Shujoning qizini Jahongir Mirzoning o'g'li Pirmuhammadga munosib ko'rdi va 1383 (hijriy 785) yilda Uzun Oljaytu va Hoji Xojani elchi sifatida jo'natdi. Shu tariqa Temur do'stlik rishtalarini nikoh vositasida yanada mustahkamlashni niyat qilgan edi.

Arlotliklar Temuriylar bilan nikoh yo'li orqali muhim sheriklik aloqalariga ega bo'lganlar. Malik Muizziddin Kartning ikkinchi o'g'li Malik Muhammadning onasi arlot qabilasidan edi. Temurning yaqinlaridan amir Muayyad Arlot Temurning singlisi Shirinbek og'aga uylangan, Muayyadning ushbu nikohdan tug'ilgan qizi Sevinch Qutlug' esa Malik G'iyosiddinning o'g'li Pirmuhammad Kartga nikohlangan edi. Keyinchalik Umarshayxning qizlaridan biri ham Yodgorshoh Arlot bilan oila qurdi.

Qayd etilganidek, opardiy qabilasi bilan qilingan nikohlar soni cheklangan. Qozonxon o'ldirilganida uning ayollaridan biri Muhammad Xoja Oparidiyga, Amir Temur esa amir Husaynning ayollaridan biri Dilshod og'ani (دلشاد اغا) Zinda

Hashamga berdi. Shu bilan birga, o'g'li Umarshayxni Xoja Yusufning qizi Bey Malik og'aga uylantirgan edi.

Oqqo'yunli Qora Yuluq Usmonbek vafotidan so'ng Oqqo'yunlilar orasida boshlangan yetakchilik kurashida uning katta o'g'li Ali bek g'olib chiqdi. Ali bek o'z singlisini Shoxruxning o'g'liga nikohlab, o'z hukmronligini mustahkamlamoqchi bo'lgan bo'lsa-da, unga ukasi Hamza bek qarshilik ko'rsatdi.

Shuningdek, ushbu davrda siyosiy maqsadda qilingan nikohlardan biri — davr olimlaridan Fazlulloh Estarobodiyning davlat mulozimlaridan birining qiziga uylanishidir. Fazlulloh Estarobodiy ham qat'iy diniy hayot tarzini davom ettirib, ham Tabrizda hukmdor va amaldorlar bilan munosabatlarini yaxshilash maqsadida shaharning nufuzli shaxslaridan birining qiziga uylangan edi. Shu orqali Fazlulloh siyosiy aloqalar o'rnatib, davlat ishlarida so'z sohibi bo'lishni umid qilgan edi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Amir Temur va uning oilasi Turkiston, Xuroson va bugungi Afg'onistondagi mashhur qabilalarning yetakchilari bilan qudachilik rishtalarini bog'laganlar. Shu tariqa qabilalar bilan aloqalarni mustahkamlab, ulkan nufuzga ega bo'lganlar va qavmlardan katta madad olganlar. Temur oqilona siyosat yuritib, ushbu qabilalarning do'stligini qozongan va har qanday siyosiy kurashda ushbu qabilalarning o'z tomonida bo'lishini ta'minlagan.

Levirat nikoh. Lotincha *levir* (erning akasi yoki ukasi) so'zidan kelib chiqqan levirat odatining o'zbek tilidagi muqobili yangaga uylanish yoki qayin olish ma'nolarini anglatadi. Umumiy ma'noda bu — erkak kishining vafot etgan akasining bevasi yoki yosh va farzandsiz qolgan o'gay onasi bilan nikohlanishidir. Ushbu nikoh turi qirg'iz va qozoq tillarida "*amangerlik*", o'zbek tilida esa "omonatgirlik" deb ham ataladi. G'arb tillarida (nemis va inglizcha *levirate*, fransuzcha *lévirat*, ispan va italyancha *levirato*) lotincha o'zak saqlanib qolgan bo'lsa, ibroniy tilida *yibbum*, yunon tilida esa *daēr* atamallari qo'llaniladi.

Turkiy oila tuzilmasida levirat an'anasi huquqiy jihatdan bajarilishi lozim bo'lgan majburiyat sifatida baholangan. Haqiqatan ham, ota vafot etgach, o'g'illar kichik uka va singillarini hamda onalarini o'z qaramog'iga olish, ularni bo'qish va himoya qilishga mas'ul edilar. Shu tariqa vafot etgan aka-ukalarning ayollari va

farzandlari ko'chada qolmay, tirik qolgan aka-ukalar tomonidan o'z oilalariga qo'shib olingan va ularga egalik qilingan. Bunday nikoh turi mo'g'ullarda ham kuzatiladi. Masalan, Oltin O'rda xoni Botuxonning (1227–1256) ukasi O'rdaning o'z otasi Jo'chining xotinlaridan biriga uylangani bunga misol bo'la oladi.

Aslini olganda, levirat usulidagi nikohlarda iqtisodiy maqsad ko'proq ustunlik qilgan, ya'ni oila merosining bo'linmasligini ta'minlash ko'zlangan. Buning asosi ota urug'iga tayangan qarindoshlik aloqalarini saqlab qolishdir. Shuni ta'kidlash kerakki, levirat ko'p xotinli nikohlar bilan bir xil hodisa emas. Beva qolgan ayollarning oila butunligi doirasida qolishi oilaviy mulkning parchalanishiga to'sqinlik qilgan. Shu yo'l bilan urf-odatga tayangan umumiy mulkdorlik tushunchasi himoyalangan. Turkiy xalqlarda mavjud bo'lgan levirat odati Temuriylar davlatida ham amal qilgani manbalardan ma'lum. Bunday nikohlarda nafaqat vafot etgan akaning rafiqasi bilan, balki eri vafot etgan ayolning yaqin yoki uzoq qarindoshlari bilan ham nikoh rishtalari o'rnatilgan. Shuningdek, ushbu odat nafaqat hukmdor xonadoni ichida, balki suloladan tashqarida ham keng tarqalgan edi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, Amir Temurning o'g'li Jahongir Mirzo o'z vaqtida Xorazm sultonining qiziga uylangan edi. Jahongir vafot etgach, rafiqasi Sevinbek Xonzoda beva qoldi va keyinchalik Mironshohga nikohlandi. Klavixo o'z sayohati davomida ushbu ayol bilan uchrashgan. Shoxrux Mirzoning to'rt o'g'li va to'rt xotini bo'lib, u rafiqalari orasida imperator naslidan bo'lgan Xonzodani ko'proq sevar edi. Bu xonim avval Temurning boshqa bir o'g'li Jahongir Mirzo bilan nikohda bo'lgan, Jahongir 1376-yilda vafot etgach, 1383-yilda uning ukasi Mironshoh bilan turmush qurgan edi.

1416-yilda Chingiziy nasliga mansub bo'lgan Mulkat og'aning eri Umarshayx Amir Temurning buyrug'i bilan yoshligida o'ldirilgan edi. Keyinchalik Umarshayxning yosh bevasi Mulkat og'a qayni va yosh farzandlariga otalik qilishi umidida Shoxrux Mirzo nikohiga kirdi. Mulkat og'a ushbu nikohdan Suyurg'atmish ismli o'g'il dunyoga keltirdi. Fors va uning atrofidagi hududlarni boshqargan Umarshayx Mirzoning o'g'illari Pirmuhammad, Rustam va Iskandar Mirzolar Amir Temur vafotini eshitib, bir muddat esankirab qolishadi. Pirmuhammad o'tkazgan

mashvaratda ba'zilar: "Har kim o'z o'lkasining ishlari bilan shug'ullansin", desa, ba'zilar: "Misrdagi Abbosiy xalifasidan yorliq so'raylik", yana kimlardir: "Umar Mirzoga bo'ysunaylik" yoki "Uning otasi Mironshoh Mirzoga tobe bo'laylik", degan takliflarni bildirishadi. Pirmuhammad Mirzo bularning barchasiga qarshi chiqib: "Otamiz Umarshayx Mirzo vafot etgach, bobomiz Temur onamizni Shoxrux Mirzoga nikohlab berdi. Shunday ekan, biz unga bo'ysunishimiz kerak", deydi. Bu fikr ma'qullanadi va Umarshayx o'g'illari tasarrufidagi hududlarda Shoxrux Mirzo nomiga xutba o'qitilib, tanga zarb qilinadi. Ko'rinib turibdiki, ushbu nikohni ayolning farzandlari ham qabul qilib, amakilari Shoxruxning boshqaruviga bo'ysunishni o'zlariga huquqiy asos deb bilishgan.

Umarshayxning yana bir o'g'li Rustam 1424-yilda vafot etadi. Uning besh nafar ayoli qolgan bo'lib, Jahongirning o'g'li Pirmuhammadning qizi — ilk rafiqasi Mahdum Sulton erining hali yosh va bo'ydoq ukasi Sayyid Ahmad bilan nikohlandi. Mahdum Sulton ushbu nikohga kirganida uning birinchi turmushidan Sulton Jaloliddin Pir va Muhammad ismli ikki nafar o'g'li bor edi. Umarshayxning o'g'li Bayqaroning farzandlaridan Muhammad Muzaffar vafot etgach, uning yagona rafiqasi — Umarshayx o'g'li Ahmadning qizi Xurshid Biki erining katta, ammo bo'ydoq akasi Muhammad Bediy bilan turmush quradi.

Kayxusravning qarindoshi Shir Bahromning o'g'li Muhammad Mirak o'z qaynotasiga qarshi isyon ko'tarib, 1388-yil bahorida o'ldiriladi va Sulton Baxt Begim beva qoladi. Shundan so'ng Sulton Baxt Begimni Dovud bekning o'g'li Sulaymon bekka nikohlaydilar.

Umarshayxning o'g'li Iskandar 1415-yilda vafot etgach, uning rafiqasi Jon Malik o'sha paytda hali bo'ydoq bo'lgan qarindoshi, Shoxruxning o'g'li Boysunqur bilan turmush quradi. Shuningdek, Pirmuhammad 1407-yilda vafot etgach, rafiqasi Fotima Sultonni erining qarindoshi, Shoxrux o'g'li Suyurg'atmish o'zining oltinchi xotini sifatida nikohiga oladi. Nihoyat, Jahongir o'g'li Muhammad Sultonning o'g'li Sa'd Vaqqos 1417-yilda vafot etganida, Mironshohning qizi Rajab Sulton erining bo'ydoq qarindoshi Sanjar bilan nikohlangan.

Yuqorida ta’kidlanganidek, levirat usulidagi nikohlar suloladan tashqarida ham amalga oshirilgan. Ulug‘bek davrida yuz bergan bir voqea bizga bu borada ma’lumot beradi:

Ulug‘bek davrida Shayxulislom mojarosi tufayli qozilar to‘planganini eshitgan askarlardan biri yugurib kelib, o‘z dardi ko‘rib chiqilishini iltimos qiladi:

— Ey ilm ahli! Mening akam vafot etdi. Uning xotini esa menga turmushga chiqishni istamayapti. U qaysidir bir lattapurushni sevib qolganini aytmoqda.

Ulug‘bek oraga kirgan askarning muammosini hal qilish uchun yonidagi yuzboshiga:

— U bilan bor va u istagan ishini qil! — deb buyuradi.

Bu xato edi. Ayyor qozilarning bir-biriga qaraganini payqagan Ulug‘bek xato qilganini darrov tushunadi. Hukmdor masalani ko‘chmanchilik davrining yozilmagan qonunlari asosida hal qilgan edi. Unga ko‘ra, vafot etgan akasining xotiniga uylanish har bir erkakning haqqi edi; biroq Ulug‘bek o‘zining dushmani bo‘lgan qudratli qozilarning shariatini hisobga olmagan edi.

Bosh qozi ishonch bilan: “Ey buyuk amir, bu qaroringiz adolatli emas. Nikoh har ikki tomonning roziligi bilan amalga oshishini bilmaysizmi? Agar bu shart bajarilmasa, oramizdan hech kim bu nikohni haqiqiy deb tan olmaydi”, deydi. Shu tariqa, mahkama bir qarorga kelmasdan tarqaladi.

1.3. AYOLLARNING TEMURIYLAR QO'SHINIGA QO'SHGAN HISSASI, HARBIY YURISHLARDAGI O'RNI VA AHAMIYATI

Urush — davlatlarning diplomatik aloqalarni uzib, qurolli kurashga kirishishi, harb va to'qnashuv demakdir. Mazkur muhorabalarda erkaklar yetakchi o'rin tutib, bor kuch-qudrati bilan kurashganlar. Shu bilan birga, ijtimoiy hayotda rad etib bo'lmay mavqega ega bo'lgan ayollar ham urushlar paytida erkaklar kabi faol bo'lganlar, ba'zan hukmdorlarning qatl hukmlarini yumshatishda muhim rol o'ynaganlar. Shuningdek, keng ko'lamli va shiddatli janglarda ishtirok etib, erkaklar bilan barobar jang qiladigan, botir jangchilarga xos bo'lgan nayza sanchish va kamondan o'q otish kabi harbiy usullarni mukammal egallagan ayollar ham mavjud edi. Deyarli barcha ayollar o'z turmush tarzlarining zarurati o'laroq, qurol ishlatishni va ot minishni o'rganishga majbur edilar. Biroq, janglar davomida ayollar dushman qo'lga o'tadigan oddiy o'ljaga aylanib qolmaganlar. Kafeso'g'li ta'kidlaganidek: “Qadimgi turk jamiyatida ozod bo'lgan va Osiyo xunlari davridan beri ot minib o'q otgani, to'p o'yini va kurash kabi og'ir sport turlari bilan shug'ullangani, janglarda qatnashgani ma'lum bo'lgan, nomusi va iffatiga g'oyat sodiq turk ayoli katta e'tibor sohibi bo'lib, uning muhorabada dushman qo'lga asir tushishi ulkan xorlik va isnod sanalardi”.

Temuriylar olib borgan kurashlarda xotin-qizlar o'z erkaklari bilan birga janglarda qatnashgan, farzandlar, malikalar va kanizaklar ularga hamrohlik qilganlar. Ayollar nafaqat urushda ishtirok etish, balki boshqa turkiy ayollar kabi jang maydonida o'q otish, qilich chopish va ot surish kabi mahoratlarga ega edilar. Ayniqsa, Amir Temurning harbiy yurishlari davomida Saroyimulk xonim unga hamrohlik qilgani manbalarda tez-tez tilga olinadi.

Amir Temur va Mironshoh o'rtasidagi ixtiloflar davrida ham ayollarning jang maydonlarida erkaklar yonida bo'lgani qayd etilgan. Hatto urush boshlanishiga sabab bo'lgan shaxs ham Temurning qizi, Mironshohning rafiqasi Sevinbike xotundir. Sevinbike eri Mironshohning so'nggi vaqtlardagi hokimiyatni egallash ishtiyoqi va o'ziga nisbatan yomon munosabatini otasiga xabar qilgan. Bu voqealardan xabar topgan Amir Temur o'g'liga qat'iy qarshi chiqqan. Bunday mas'uliyatsiz

harakatlarga toqat qilolmay, qo'shinni safarbar etishga buyruq bergan. Askarlar ortidan muhtasham saroy otli aravalari karvoni yo'lga tushgan. Boshqa tomondan, Temurning malikalari va kanizaklarini g'oyat bezatilgan taxtiravonlarda xizmatkorlar ko'tarib borardilar. Qo'shinning ketidan esa askarlarning ayollari va bolalari joylashgan kigiz chodirlar ortilgan arava karvonlari birin-ketin tizilgan edi. Kurash natijasida Temur Mironshohni lavozimidan chetlatib, uning o'rniga o'g'li Xalil Sultonni tayinladi. Xalil Sultonning onasi Xorazmshoh hukmdori Husayn Sufiyning singlisi Xonzodadir. Masalan, Temur Iroq va Fors tomon yurish qilganida rafiqalaridan Saroymulik xonim va Tuman og'ani asosiy yuklar (og'irliklar) yonida qoldirgan. Cho'lponmulik og'a, Dur Sulton og'a va Nigor og'ani esa o'zi bilan birga olib ketgan. Shahzoda Shoxruxni esa ilg'or bo'linma sifatida oldinga yuborgan. Keyinchalik Tuman og'ani Sultoniya shahridan Samarqandga jo'natib, boshqa xonimlarni o'sha yerda qoldirgan.

Temuriylar jamiyatida ayollarning ot minganliklari haqida aniq ma'lumotlar mavjud. Masalan, Yazdiy Temurning xotinlari o'z otlarida unga hamrohlik qilganliklarini bayon etadi. Shuningdek, sulduzliklardan bo'lgan amir Tug'luq Temur Movarounnahr o'lkalariga yurishlar qilib, Amir Temur va amir Husayn bilan jang qilgan. Ushbu kurash davomida amir Husaynning rafiqasi Dilshod og'aning o'z otidan tushib, Husaynga o'z otini berishi ayollarning jang paytida otda bo'lganliklarining isbotidir. Boshqa tomondan, Temur dushman bilan kurashini davom ettirar edi. Temur jangda To'kal (توكل) ismli shaxsning yuziga oq otdi va boshqalarni ham o'q bilan mag'lub etdi. So'ngra amir Husaynning singlisi va Temurning xotini O'ljoy Turkan og'ani olib yo'lga tushdilar. Cho'ldan chiqib Amudaryoga (Jayhun) yetganlarida bir guruh turkmanlarga duch keldilar. Turkmanlar ularni ko'rib, to'planib yo'llarini to'sdilar. Shunda Temur rafiqasi O'ljoy Turkan og'aga zarar yetmasligi uchun uni bir quduqqa tushirib, qo'shindagi Jabbor ismli kishiga omonat topshirdi. So'ngra qilichini sug'urib, turkmanlar ustiga yurdi. Nihoyat, jiddiy to'qnashuvsiz ikki tomon o'rtasida kelishuvga erishildi. Shundan so'ng Temur amir Husaynning huzuriga borib, ruxsat olib Buxoroga o'tdi, quduqda yashirgan O'ljoy Turkan og'ani olib chiqib, otiga mindirdi va poytaxtga keldi. Bir

muddat birga vaqt o'tkazib, bir oydan so'ng otlariga minib Samarqand tomon — Amir Temurning singlisi Qutlug' Turkan og'aning uyiga yo'l oldilar. U yerda qirq sakkiz kun qolib, dam oldilar.

Ko'rinib turibdiki, jang paytida ayollarga zarar yetmasligi uchun ular himoyalangan joylarda ushlab turilgan. Ayolni asrashning yana bir usuli uni jang maydonidan uzoqlashtirish edi. Masalan, Temur Bag'dod safari (1393) chog'ida shahzoda Pirmuhammad Jahongirga barcha yuklar bilan birga Saroymulk xonim, Tuman og'a va boshqa bekalarni Sultoniya olib borishni buyurgan edi.

Ayrim hollarda ayollar erkaklar bilan birgalikda muhim ishlarda qatnashgani, shuningdek, biror masalaning haqiqiylikini isbotlashda ta'sirli kuchga ega bo'lganini ko'ramiz. Mo'g'ullar Amir Temur va amir Husaynning birgalikda harakat qilishini o'z manfaatlariga zid deb bilar edilar. Agar ular birlashsa, yanada kuchayib ketishar va ularni yengish qiyinlashar edi. Shu sababli Boyazid Jaloyirning o'g'li Muso bek va uning qaynotasi Ali Darvesh Tarmaishirinxonning rafiqasi O'rda xotun bilan til biriktirib, soxta maktub tayyorlab, amir Husaynga yubordilar. Maktubda Temurning amir Husayndan norozi ekani va unga qarshi urush tayyorlayotgani haqida ogohlantirish bor edi. O'rda xotun ushbu maktubni amir Husaynga o'qitdi. Amir Husayn bu voqeani Xonga ma'lum qildi. Darhol harakatga tushgan Tarmaishirinxon Temur va ushbu maktubni yuborganlarni Samarqandda O'rda xotun huzurida to'planib, masalaga oydinlik kiritishni buyurdi. Hali hech narsadan xabarsiz Temur Samarqand sari yo'l oldi. Temurning Samarqandga kelayotganini eshitgan Xo'jand hokimi Boyazid Jaloyirning o'g'li Muso bek va qaynibodasi Ali Darvesh sharmanda bo'lmaslik uchun Xo'jandga qochib ketdilar. Biroq amir Husayn haqiqati isbotlanmagan ushbu voqeaning asl mohiyatini tushunib yetmagan edi. Temur esa vaziyatni anglab, ortga qaytdi. Shu tariqa mo'g'ullar o'z maqsadlariga erishdilar — Amir Temur va amir Husayn o'rtasiga sovuqchilik tushdi.

Jang maydonlarida dushman qo'shinini sarosimaga solib, qochirish uchun turli harbiy hiylalar ishlatilgan. Bunday hiylalarda ayollar ham faol ishtirok etganlar, hatto dushman askarlariga qarshi tura oladigan darajada jasorat ko'rsatganlar. Masalan, Iroqi Ajam hukmdori Shoh Mansur bilan Amir Temur o'rtasidagi jangda Shoh

Mansurning askarlari g'oyatda shiddat bilan maydonga tushib: "Men Shoh Mansurman, kim xotinini beva, farzandini yetim qoldirmoqchi bo'lsa, mening qarshimga kelsin!" deya hayqirib, Temur turgan joyga yaqinlashadi. Shunda Amir Temur tezkorlik bilan chekinib, ayollar libosini kiygancha xotin-qizlar orasiga yashirinadi. Ayollar Temurni himoya qilish maqsadida Shoh Mansurning qarshisiga chiqib: "Biz uning haramimiz", deydilar va boshqa jang qilayotgan askarlarni ko'rsatib: "Siz qidirayotgan kishi o'sha yerda, askarlar orasida", deya uni chalg'itadilar. Shoh Mansur darhol ular ko'rsatgan tomonga yo'naladi. Bu yerda qurshovga olingan Mansur asir olinib, boshi chopiladi va Temur huzuriga keltiriladi. Anglashilishicha, ushbu g'alabaga erishishda jangda ishtirok etgan ayollarning ta'siri katta bo'lgan. Shuningdek, urush paytida Amir Temur qo'llagan favqulodda hiylalardan biri — ayollarga askar kiyimini kiygizish edi. Shu yo'l bilan u askarlar sonini ko'paytirib ko'rsatgan va dushmanning ko'zini qo'rqitishga erishgan.

Temuriylar, ayniqsa, uzoq davom etadigan yurishlarda ayollarni o'zlari bilan birga olib ketganlar. Xususan, Amir Temur Anadolü va Shom (Suriya) tomon yurish boshlaganida barcha askarlariga o'z ayollari va farzandlarini birga olib ketishni buyurgan. Temurning bunday yo'l tutishiga sabab — ushbu yurishni yetti yil (1399–1404) davom ettirishga qaror qilganidir. Sulola ayollari Temurning so'nggi nafasigacha uning yonidan ayrilmay, janglarda hamrohlik qilganlar. Masalan, Temur o'zining so'nggi yurishini Xitoyga qarshi rejalashtirgan edi. U 1405-yil yanvar oyi o'rtalarida rafiqalari bilan O'tror qo'rg'oniga yetib kelgan. O'sha vaqtda qattiq bo'ron turganda, Temurning xonimlari va shahzodalari bir-birlaridan adashib qolmaslik uchun arqon bilan bog'lanib olgan edilar. Safarga chiqmagan ayollar esa o'z erlarini ko'z yoshlari bilan kuzatib qolganlar.

Amir Temur Xitoyga hujum boshlash arafasida vafot etdi. Shundan so'ng shahzodalar va qo'shin amirlari sulola ayollari bilan maslahatlashib, Temurning Xitoyni fath etish haqidagi vasiyatini bajarishni istadilar. Biroq, yakunda Xitoyga yurish qilinmadi. Bundan ko'rinadiki, ayollar Temurning so'nggi damlarigacha uning yonida bo'lish bilan birga, harbiy yurishning amalga oshirilishi yoki to'xtatilishiga oid qaror qabul qilish vakolatiga ham ega bo'lganlar.

Urush yoki adovatlarga barham berishda ham ayollar faol rol o'ynaganlar. 1374-yilda Amir Temur va Xorazm hukmdori Yusuf Sufiy o'rtasidagi keskinlik paytida Xonzoda (Sevinbek) Temur haramiga yuborilishi natijasida urushsiz do'stona aloqalar o'rnatilgani ma'lum.

Ayollar jang vaqtida yoki undan keyin tinchlik o'rnatish yo'lida vositachilik (hakamlik) qilganlar. 1393-yilda Amir Temur qo'shini Tikrit qal'asini olish uchun qal'a komandiri Amir Hasan bilan jang qiladi. Jangning uchinchi kuni Amir Hasanning onasi o'g'lini afv etishlarini so'rab, turli hadyalar bilan Temur huzuriga keladi, yer o'pib, otlar va sovg'alar taqdim etadi. Ona Temurga qarata: "Hasanning sizdek buyuk zotning bandalari bilan dushmanlik qilishi mening haddim emas; biroq Temurning nomi, lutfu marhamati ulug'dir; agar menga omonlik bersa, u kishining hukmi ostiga kiraman", deydi. Temur bunga javoban: "Sening xotiring uchun uning qonidan kechdim, bor darhol uni tashqariga olib chiqib, huzurimga yubor; yo'qsa, hisordagilarning barchasining qoni uning bo'yida bo'ladi", deb buyuradi. Onasi buyruqqa binoan ortiga qaytadi, biroq Amir Hasan tinchlik tarafdori bo'lmay, kurashni davom ettiradi va natijada Temur qisqa vaqt ichida qal'ani egallaydi.

Shunga o'xshash holat Amir Temur Avnik qal'asini o'z tasarrufiga olish uchun harakat boshlaganda ham yuz bergan. Qal'a komandiri Qora Muhammadning o'g'li Misr Xoja bilan Temur o'rtasida shiddatli jang bo'ladi. Bu kurashda Temurning rafiqasi Saroymulk xonim va boshqa ayollari ham ishtirok etayotgan edi. Jangning qizg'in pallasida Misr Xojaning onasi o'g'li uchun afv so'rash maqsadida Temur huzuriga hadyalar bilan borib, shunday deydi: "Mening o'g'limning senga qarshi turishi haddi emas. Sen shunday amirsanki, qarshingda arslonlarning yuragi yoriladi, g'azablangan yo'lbarslarning nafasi ichiga tushib ketadi. Shunday ekan, o'g'lim sendan qo'rqsa ajablanmaslik kerak". Temur Misr Xojaning onasiga qimmatbaho sovg'alar berib, muhtasham xil'at kiydiradi va ortiga qaytaradi. Temur unga: "O'g'lingga ayt, agar omonlik istasa, darhol biz tomonga kelsin", deydi. Bu ayol qaytib borib bor gapni o'g'liga tushuntirsa-da, Misr Xoja bu so'zlarga ishonmay adovatni davom ettiradi.

Yana bir holatda, Temuriylar va Qoraqo‘yunlilar o‘rtasidagi kurashda ayol kishining urush paytida vositachilik qilganini ko‘ramiz. Shoxrux Mirzo 1435-yilda ilgari Temur tasarrufida bo‘lgan, keyinchalik Qoraqo‘yunli hukmdori Iskandar egallab olgan Alinja qal‘asini qaytarib olish uchun harakat boshlaydi. Bu xabarni eshitgan Iskandar rafiqasi, bolalari va mol-mulkinging bir qismini o‘sha yerda qoldirib, Qabban yo‘liga qochadi. Biroq u yerda ham tura olmasligini bilgach, rafiqasi Shohum xotunni, bir o‘g‘lini va ba‘zi mollarini olib, Anadolu tomon ketadi. Boshqa tomondan, uzoq davom etgan kurash natijasida Iskandarning xotinlari Temuriylarga xabar yo‘llab, kelishuv tuzish uchun Shoxrux qo‘shinidan bir ayolning qal‘aga kelishini so‘raydilar. Shunda aql va farosat sohibasi, Boysunqur Mirzoning qizi va Amir Chaqmoqning rafiqasi Fotima Bibi hamda Odil Elchi Alinja qal‘asiga yuboriladi. Ular yuqoriga chiqqanida Mirzo Iskandarning harami ularni kutib oladi. Bir muncha vaqt o‘tgach, Iskandarning farzandlari va xotinlari Fotima Bibi bilan qal‘adan pastga tushadilar va katta ziyofat tashkil qilinadi. Shundan so‘ng ahdnoma va kelishuv tuziladi.

1454-yilda Mirzo Vays bin Mirzo Muhammad bin Bayqaro Abu Said Mirzoga qarshi isyon ko‘targanda, Abu Said Mirzo, jumladan Husayn Boyqaroni ham qo‘shib, shubha ostidagi o‘n uch nafar shahzodani hibsga oldirib, Samarqand qal‘asiga qamatadi. Husayn Boyqaro onasi Firuza Begumning Sulton Abu Said Mirzo huzuridagi vositachiligi va iltimosi bilan qamoqdan qutulib, Marvga, Saljuqiylar sultoni Muizzuddin Sanjarning huzuriga borib xizmatiga kiradi. Bir oz vaqtdan so‘ng o‘zining birinchi rafiqasi bo‘ladigan Sulton Sanjarning qizi Bika Sultonga uylanadi.

Shuningdek, shahzoda Shoxrux va Amironshoh o‘rtasida do‘stlik va bitim imzolanishi uchun Shoxrux Bahodur huzuriga Pir Podshohning rafiqasi ham yuborilgan edi. Turli joylardan elchilar kelib-ketib, tinchlikni mustahkamladilar. 1375-yilda Husayn bekning vafotidan so‘ng uning o‘rniga o‘tirgan o‘g‘li Ollohdod Xudoydod bilan o‘rtasidagi dushmanlikni bartaraf etish uchun Temurning rafiqalaridan Tuman og‘ani Xudoydod huzuriga yuborishini aytgan edi. 1406–1407-yillarda savdo-sotiq bilan shug‘ullanuvchi boy-badavlat Seyyid Faxriddin Ahmad devonga raislik qilgan edi. Biroq u Temur hayotligida ishlagan ikki vazir tomonidan

lavozimidan chetlatildi. 1408-yilda Faxriddin Ahmad qayta o'z lavozimiga tayinlandi va 1416-yilgacha ushbu yuqori martabada qoldi. Faxriddin o'z lavozimini suiiste'mol qilib, mablag'larni o'zlashtirgani uchun zanjirband qilinib, soliq yig'uvchilarga topshirildi. U Boysunqurdan yordam so'radi, natija bo'lmagach, Boysunqurning onasi Gavharshodbegim (گوهر شاد آغا) vositachilik qilishga rozi bo'lib, o'g'lini kishanlarni yechishga ko'ndirdi.

Vositachilik qilgan sulola ayollarining bu borada nihoyatda kuchli ta'sirga ega bo'lganliklari yaqqol ko'rinib turibdi.

Manbalarda sulola ayollarining safardan qaytgan hukmdorlarni kutib olib, turli to'y va bazmlar tashkil etganliklari haqida ma'lumotlar tez-tez uchrab turadi. Masalan, 1384-yilda Amir Temur Amir Vali bilan jang qilayotgan vaqtda Mironshohning rafiqasi Xonzoda homilador edi. Marg'an atrofida Xonzoda ko'zi yorib, shahzoda Xalil Sultonni dunyoga keltirdi. Ushbu xushxabar munosabati bilan Saroymulk xonim Xonzodaga turli ikromlar ko'rsatib, tantanalar uyushtirdi. Shovqin-suronli bayramlardan so'ng Xonzoda o'z uyiga qaytgach, Temur rafiqasi Tuman og'a bilan birga Berkatosh yo'li orqali Seraxsga yo'l oldi. Xalil Sulton hali ikki oylik go'dakligida Xonzoda Amir Temurni Mozandaron yurishidan qaytayotganida Hirot hududida kutib oldi hamda uning sharafiga katta ziyofatlar uyushtirdi. Shunga o'xshash holat 1387-yilda Temurning To'xtamishxonga qarshi yurishi davrida ham kuzatiladi. Temur Urmiya ko'li (Ko'kcha dengiz) bo'yiga kelganida, Saroymulk xonimning shahzoda Shoxrux va shahzoda Xalil bilan birga Samarqanddan kelayotgani haqida xabar topdi. Bu xabardan nihoyatda shod bo'lgan Temur o'z qo'shinlarini Ko'kcha dengizda qoldirib, shaxsan o'zi Saroymulk xonim va shahzodalarni kutib olishga chiqdi. Ular Shomahi Merand mavzeida uchrashib, birbirlariga hadyalar ulashganlari va muazzam sochqilar sochganlari ma'lum. Manbalarda Temurning safar oraliqlarida uchrashib, sog'inchini bosgan rafiqalari sifatida Dilshod og'a, Saroymulk xonim, Tuman og'a va Cho'lponmulk og'alarning nomlari bot-bot zikr etiladi. Ko'rinib turibdiki, sulola ayollari Temurni uzoq o'lkalarga qilgan safarlarida yolg'iz qoldirmay, unga ma'naviy madad bo'lganlar. Temur ham o'zining suyuqli rafiqalarini qadrlagan va hatto urush sharoitida ham

ularga e'tibor qaratishni kanda qilmagan. Ushbu uchrashuvlarda Temurning farzandlari ham ishtirok etib, otalari bilan diydorlashganlar. Bu holat Temurning oilaviy hayotga naqadar katta ahamiyat berganini ko'rsatadi. Xuddi shuningdek, Temurdan keyin hokimiyatga kelgan sulola vakillarining rafiqalari ham o'z erlarini jang maydonlarida yolg'iz qoldirmay, safarlarda birga ishtirok etganlar.

Urushda qatnashgan ayollar erkaklar kabi bor kuchlari bilan kurashganlar. Ular hatto dushman askarlariga qarshi mardona jang qilishda, nayza uloqtirishda, o'q otib, qilich chopishda eng botir jangchilardan qolishmagan. Agar jang paytida ulardan birortasining to'lg'og'i tutib qolsa, safdan ajralib bir chetga chiqqan, otidan tushib ko'zi yorigach, chaqaloqni yo'rgaklab, yana otiga mingan va qo'shinga qo'shilgan. Temur qo'shinida safar vaqtida dunyoga kelib, safarda voyaga yetgan, uylanib-joylangan va bola-chaqali bo'lgan shaxslar talaygina edi. Manbalarga ko'ra, Temur va amir Husayn o'rtasida Xuroson atrofida bo'lgan jangda Tuman og'a homilador bo'lgan va jang maydonidan shu holatida dushman qo'shinidan qochib qutulgan. Shuningdek, Ulug'bekning ham Temurning besh yillik yurishi davrida dunyoga kelgani qayd etilgan. Ayollarning jangda dubulg'a va sovut kiyib, to'laqonli askar libosida jang qilganlari va harbiy qurollarni mahorat bilan ishlatganlari ma'lum. Urushga chiqishdan oldin ayollar katta tayyorgarlik ko'rganlar va jangovar aslahalar bilan to'liq qurollanganlar. Temurning kelini, oqila, azamatli (خلدالله عظمتها و ابدولتها) va bilimli Gavharshod begimning ham urushlarda ishtirok etgani, hatto jangning borishi bo'yicha ko'rsatmalar berib, unga yo'nalish bergani ma'lumdir.

Shoxrux va Iskandar o'rtasidagi kurashda ham Gavharshod begim faol rol o'ynagan. Iskandarning mustaqillik harakatlaridan so'ng Shoxrux Isfahon atrofida uni mag'lub etib, asir oladi. Aynan Gavharshod begimning talabi bilan Shoxrux 1414-yilda ushbu shahzodaning ko'zlariga mil tortib, ko'r qilgan edi. Xadicha begim ham boshqa malikalar kabi urush jarayonlarida ishtirok etgan. 1497-yilda Husayn Boyqaroning Bika Sultondan bo'lgan o'g'li, Astrabod hokimi Badiuzzamon Mirzoni o'g'li Muhammad Mo'min Mirzo otasiga qarshi isyonga undaydi. Bunga sabab — Badiuzzamon Mirzo Astraboddan ketgach, o'zini Balxga, Muhammad Mo'min Mirzoni esa Astrabodga tayinlanishini so'rashi edi. Biroq Husayn Boyqaro bu yerga

Mingli Biy Ag'achadan bo'lgan o'g'li Muhammad Husaynni tayinladi. Bu holat Badiuzzamon va Husayn Boyqaro o'rtasiga sovuqchilik tushirdi. Boshqa tomondan, Muzaffar Husayn Mirzo jiyani Muhammad Mo'min Mirzo bilan Astrabodda bo'lgan jangda Mo'min Mirzo otidan yiqilib, Husayn Mirzoga asir tushadi. U Ixtiyoriddin qal'asiga qamaladi. Husayn Boyqaro mast bo'lgan kechalardan birida Xadicha begimning qistovi bilan shahzodani qatl etish haqida farmon chiqaradi. Yor Ali Baxshi, Abdurahmon Yasovul va ikki nafar ishonchli kishi qal'aga borib, Muhammad Mo'min Mirzoni o'ldiradilar. Husayn Boyqaro o'ziga kelgach, bu ish uchun xotiniga chora ko'rmaydi. Keyinchalik Husayn Boyqaroning Xadicha begimdan bo'lmagan boshqa o'g'illari isyon ko'taradilar va ota-o'g'illar hamda aka-ukalar o'rtasida uzoq yillar davom etgan tartibsizliklar boshlanadi. Davrning qudratli va jasur ayoli bo'lgan Xadicha begimning askarlar orasida so'zi o'tadigan darajadagi ta'sir kuchiga ega bo'lganini tushunamiz. Bu voqealar ayolning erkak kishiga bo'lgan ta'sirini anglash nuqtai nazaridan g'oyat muhimdir; zero hukmdor oqibatini o'ylamay, ayolning ko'rsatmasi bilan qonli jazo ijrosini ta'minlagan.

Ushbu davrda ayollarning harbiy aslahalar va yuk-tovarlar (o'ruq) boshida turish kabi vazifalari ham bo'lgan. Masalan, Temur o'z yurishlari davomida ko'pincha yuklar va tashish karvoni ma'nosini anglatuvchi "o'ruq"ni (أغرَق) Sultoniyada qoldirar, yonidagi ayrim xonimlardan boshqasi o'sha yerda qolishardi. 1393–94-yillarda ham shunday bo'lib, Temurning o'ruqi 11 oy davomida Sultoniyada qolgan edi. Unga Shoxruxning rafiqasi va qudratli shaxs sifatida nom qozongan Gavharshod begim boshchilik qilgan. Shunga o'xshash holatni Temurning 1393-yilgi Iroq va Sheroz yurishida ham ko'ramiz. Temur Saroyimulk xonim va Tuman og'ani yuklar (og'irliklar) yonida qoldirgan edi. Ularni muhofaza qilish uchun Amir Yodgor, Amirzoda Jihonshoh, Amir Shamsiddin kabi amirlarni qoldirib, Cho'lpon Malik og'a, Dur Sulton og'a va Nigor og'alarni o'zi bilan birga olgan. 149 Manbalarda Sulton Baxt Biki (سلطان بخت بیگی) va Xonika (خانیکه) ham janglarda ishtirok etib, o'ruqlar bilan birga Sovjibuloqqa (سواجبلاق) yuborilganliklari haqida ma'lumotlar bor. Cho'lpon Malik og'a ham urushlarda nihoyatda faol bo'lgan. Masalan, 1401-yilda Mardinni olib, Tabriz orqali Nusaybin qal'asini egallagan

Temur, Bag‘dodning ishg‘ol etilgani haqidagi xabarni eshitib, o‘sha tomonga yo‘naladi. U Cho‘lponmulk og‘ani asosiy qarorgohda qoldirib, o‘zi Bag‘dodda tartib o‘rnatadi.

Ba‘zan ayolning bir joydan ikkinchi joyga jo‘natilishi urush boshlanishidan darak berar edi. Masalan, Temur va Boyazid o‘rtasidagi urush boshlanishidan avval Saroymulk xonimning Sultoniya yuborilishi urushning yaqinligidan dalolat beruvchi belgi sifatida baholangan.

Manbalarda ushbu davrda sulola ayollarining qotillik sodir etganliklari haqida ham ma‘lumotlar uchraydi. Masalan, oqila va uzoqni ko‘ruvchi Aka Begim g‘oyat jasur ayol edi. 1415-yilda turkman Qora Yusuf va Shoxrux o‘rtasidagi munosabatlarda fitna chiqargan Temur Shayx, Qutlug‘ Xoja va Shayx Ali Zindani Aka Begim o‘ldirib, jasadlarini Hirotga, Shoxrux huzuriga yuboradi. Shoxrux Aka Begimning bu mardligidan faxrlangan edi.

Davr ayollarining qasos olish uchun odam o‘ldirganlari ham kuzatilgan. Jalolul Islom Temur davrining vazirlaridan bo‘lib, uning otasi Hirot hokimi Malik Husayn Kart xizmatida bo‘lgan Salom Bahromshoh edi. Salom Bahromshoh va uning ukalari o‘rtasida Tabas qal‘asida nizo chiqadi. Bu kurashda ular ikki kishini o‘ldirib, quduqqa yashiradilar. Keyinchalik Sharofiddin Muhammadning onasi o‘g‘lining o‘limidan qattiq qayg‘uga botib, qasos olishga ont ichadi. Ona Hirotga borib, Salom Bahromshohni poylaydi, biroq uning yuqori martabasi tufayli hech narsa qilolmaydi. Nihoyat, Malik Husayn ayolni tutib, nima qilayotganini so‘raydi. Ayol bor gapni aytgach, voqealar isbotlanadi va Bahromshoh ayol tomonidan Fushannga olib borilib, qatl etiladi.

Urushlarda ayollar, bolalar va hayvonlar asosiy nishon bo‘lgan. Temur biror o‘lkani talon-toroj qilishni rejalashtirsa, qora bayroq ko‘tarib, ayollar va bolalardan iborat katta ommani asir olar edi. Hatto tovon puli olish va mol-mulkni qo‘lga kiritish uchun turli qiynoqlarni qo‘llagan. Asir olingan ayollar va bolalarning bir qismini sotgan, bir qismini esa qul qilib turli hududlarga yuborgan. Masalan, Temur Sivasni egallaganida barcha xazinalarni olib, yunonlardan tashqari barcha ayollar, erkaklar va bolalarni asir olgani va qariyb 36 000 kishini tiriklayin ko‘mib yuborgani haqida

ma'lumotlar bor. Temur asir ayollardan ba'zan tijorat maqsadida, ba'zan esa saroyda xizmatkor sifatida foydalangan. Asir olingan ayollarning go'zal bo'lishiga alohida e'tibor qaratilgani qayd etiladi. Masalan, Astarobodiy o'z asarida yuzini quyosh ko'rmagan ayollar asir olinganini ta'kidlaydi. Ibn Arabshoh ham Temurning go'zal qiz va ayollarni asir olganini yozadi. Shu bilan birga, sulola ayollari ham asir tushishi mumkin edi. Masalan, Mo'g'uliston yurishi vaqtida Temurning eng kichik xotini Cho'lponmulk og'a asirga tushgan. 1375-yilda Shamsiddin bekning ayoli Buyan og'a va qizi Dilshod og'a ham asir olingan. 1404-yilda esa Sevinchak bek Iskandarning qizi, xotini va o'g'lini asirga olgan edi.

FOR AUTHOR USE ONLY

1.4. DAVLAT BOSHQARUVIDA AYOLNING O'RNINI

Turkiy va islom tarixining eng muhim davlatlaridan biri bo'lgan Temuriylarda saroy ayollari davlat boshqaruvi nuqtai nazaridan yuksak nufuz va e'tiborga ega bo'lib, o'ziga xos o'rin egallaganlar. Shuningdek, ular ijtimoiy va siyosiy hayotda ham faol ishtirok etganlar. Ushbu an'ana Temuriylardan avval tashkil topgan turkiy davlatlarda ham kuzatilgan. Temuriy malikalarga har doim munosib hurmat va ehtirom ko'rsatilgan. Qolaversa, ushbu sulola ayollari kamdan-kam uchraydigan buyuk qudrat va nufuzga ega bo'lganlar. Buning tub sabablari orasida Temuriylar siyosatidagi "oila markaziy tushunchasi" va ayollik qadriyatlariga alohida e'tibor berilishi kabi madaniy omillar mavjud. Ushbu xususiyat Temuriylar sulolasini Markaziy Osiyo va Anadoludagi turkiy-mo'g'ul sulolalari orasida betakror qilgan. Shuni ta'kidlash kerakki, Amir Temur hayotlik davrida ayollarning davlat ishlariga bevosita aralashishi kuzatilmagan. Ayollarning boshqaruvdagi ta'siri ko'proq Sohibqiron vafotidan keyin yaqqol namoyon bo'la boshlagan. Biroq, Temur davrida ham ayollar goh-gohida Amirning g'azabiga duchor bo'lgan ba'zi mirzolarining jazolarini yumshatish orqali davlat ishlarida bilvosta ishtirok etganlar. Temuriy ayollarning siyosiy rolining ahamiyati ularning zakovatli, oqila va jasur bo'lganliklari bilan bog'liq edi.

Temuriylarda avvalgi turkiy davlatlarda bo'lgani kabi aniq meros qonuni mavjud bo'lmagani bois, mamlakat sulolaning umumiy mulki hisoblangan. Shu sababli valiahd tayinlangan bo'lsa-da, uning tarbiyasi bilan boshqa mirzolarining voyaga yetishi o'rtasida farq qilinmagan. Ushbu tushuncha natijasida mirzolar biron viloyat markaziga yuborilganda, u yerda markaziy davlatdagi saroy va ma'muriy tuzilmani aynan ko'chirib barpo etar va hududni mustaqil hukmdordek boshqarar edilar.

Davlat boshqaruvida g'oyatda faol bo'lgan ayollardan biri — Shodmulk xotun bo'lib, u Temurning amirlaridan marhum amir Hoji Sayfiddinning qizidir. Temurning nabirasi Xalil Sulton Amirzoda Alining qizi Jahon Sulton bilan nikohda bo'lgan vaqtida Shodmulk xotunga oshiq bo'lib qoladi. Qizning aslzoda bo'lmagani, balki kanizak toifasidan ekani sababli Amir Temur bu munosabatga qarshi chiqqan.

Yuqorida qayd etilganidek, Temur sulolaviy nikohlarda aslzodalikni afzal ko‘rar edi. Biroq, Xalil Sulton bobosining buyrug‘iga itoat etmay, unga yashirinch a uylangan. Maxfiy nikoh fosh bo‘lgach, Temur qattiq g‘azablanadi va ayolni o‘ldirishga buyruq beradi. Faqat Saroymulk xonimning aralashuvi bilan o‘lim hukmi to‘xtatib qolinadi. Ushbu nikohdan so‘ng Shodmulk xonim hukmdor oilasi orasida fitnalar qo‘zg‘ovchi harakatlar boshlagan. Qisqa vaqt ichida Shodmulkning mavqeyi ko‘tarilib, u haram bilan aloqasini butunlay uzgan va avval “xonim”, so‘ngra o‘zining eng katta orzusi — “bosh xotunlik” darajasiga erishgan. Endilikda Shodmulk xotunning har qanday istagi bajo keltirilar edi. Temurning vafotidan so‘ng, Xalil Sulton Samarqandni egallashi bilan Shodmulk davlat boshqaruvini amalda o‘z qo‘liga oldi. U davlat xazinasini xohlagancha sarf qilib, isrofgarchilikni haddan oshirdi va imperiyaning ulkan boyligini sovurdi. Shodmulk xotunning davlat ishlariga me‘yorida n ortiq aralashishi barchaning e‘tiborini tortgan. U Xalil Sultonni Amir Temurdan beva qolgan xotinlar va kanizaklarni bahodirlar hamda amirlarga taqsimlab berishga ko‘ndirgan va shu yo‘l bilan o‘ziga tarafdorlar yig‘ishga harakat qilgan.

Yazdiy o‘z asarida Shodmulk xonimning qilmishlarini shunday bayon etadi: u shunday yomon va noloyiq kimsalarni atrofiga to‘pladiki, natijada mamlakat vayronaga aylandi. Nasabi noma‘lum shaxslarga “bek” unvoni berib, ularning martabasini ko‘tardi. Bunday nohaq martabaga erishganlar “dunyo meniki” degan xayolga borib, fitna-fasod ishlar bilan mashg‘ul bo‘ldilar. Ayolning qilmishlari bun bilan cheklanmadi. U bir kuni o‘z nardimoniga (xizmatkoriga): “Temurning ko‘plab xotinlari va kanizaklari bor. Ularni amirlarga berish kerak. Amirlar ular bilan vaqtini xush o‘tkazsinlar. Agar amirlarning ko‘nglini olsak, biz xotirjamlikka erishamiz”, dedi. Shu tariqa, u o‘ziga ona o‘rnidagi ayollarning har birini bittadan amirga nikohlab berdi. Shodmulk xotunning bunday xatti-harakatlari qo‘shin va xalqning qattiq noroziligiga sabab bo‘lib, ular malikaga dushman bo‘lib qoldilar. Bundan anglashiladiki, Amir Temurning ayollar nasabiga katta ahamiyat berishi g‘oyat to‘g‘ri bo‘lgan; Shodmulk xonimning boshqaruvi ilk bor davlat idorasiga aralashgan ayol hukmronligining muvaffaqiyatsizligiga misol bo‘ldi.

Manbalarga ko'ra, Shodmulk xonim Temuriylar xonadonining ikki eng obro'li va "Buyuk xonim" unvoniga ega vakillari — Saroymulk xonim va Tukul xonimlarni zaharlatgan. Shuningdek, u Ollohdod va Arg'unshoh kabi ulug' amirlarga nisbatan hurmatsizlik ko'rsatib, ularning huzurida oyog'ini uzatib o'tirgan va o'sha davr axloqiga zid bo'lgan ishlarni qilgan. Hatto u sulola a'zolariga uning ruxsatisiz biron ish boshlamaslikni buyurgan. Endilikda Shodmulk xonim bilan ko'rishmoqchi bo'lganlar uning huzuriga chiqib, talablarini arz qilishi shart edi. Shodmulkning himoyasi ostida Xalil Sulton Temur davrida xizmat qilgan munosib kishilarning o'rniga quyi tabaqadagi odamlarni tayinladi. Shodmulk aslzoda bo'lmagan va oddiy xizmatkor bo'lgan Bobo Durmush (Turmush) ismli matofurushni oliy vazirlik lavozimiga ko'tardi. Bunday tayinlovlar nufuzli amirlarning qattiq nafratiga sabab bo'ldi. Bir ayol davlatni shunday ahvolga solgani haqida Ibn Arabshoh: "Tentaklik va devonalikning ham chegarasi bo'ladi", deya masxara qilgan hamda "Bir erkak qanday qilib o'z xotini tomonidan boshqarilishga rozi bo'lishi mumkin?" deb yozgan.

Movarounnahrda Xalil Sulton davri yakunlanib, hokimiyat Shoxrux Mirzo qo'liga o'tgach, u boshqaruvga tartib kiritdi. Shoxruxning odamlari Shodmulkni asir olib, uni himoya qilganlarni aybladilar. U yashirgan xazinalarning joyini bilish uchun unga qattiq qiynoqlar berdilar. Shundan so'ng uni bog'lab, bozorlarda namoyish qilib (tashhir) aylantirdilar. Shu tariqa Shoxrux shaharda tartib va osoyishtalikni tikladi.

Xalil Sulton umrining so'nggi kunlarini Turkiston atrofida o'tkazar ekan, o'z suyuqli yori Shodmulk xonimga bag'ishlab fors tilida mashhur arab shoiri Ibn Zaydunning qasidalaridan ham o'zib ketadigan dardli g'azallar bitdi. Biroq, bu judolikka uzoq chiday olmay, amakisi Shoxrux huzuriga yo'l oldi. Shoxrux uni ochiq chehra bilan kutib oldi va Ray viloyatiga hokim etib tayinladi, shuningdek, rafiqasi Shodmulkni ham unga qaytarib berdi.

Davlatshoh Samarqandiy Shodmulk xonimning oqibati haqida shunday ma'lumot beradi: Shodmulk davlat ishlariga asossiz aralashavergach, bunga chiday olmagan amirlar isyon ko'tardilar. 1411-yilda Xalil Sultonni oltin zanjirlar bilan bog'lab, Shohruxiya qal'asiga qamadilar, Shodmulk xonimning esa quloqlari va burnini kesdilar. Shundan so'ng amirlar Samarqandda mustaqil hukm sura

boshladilar. Ibn Arabshohning yozishicha esa, Rayda qolgan Xalil Sulton amakisi Shoxrux tomonidan zaharlanib o'ldirilgan. Shodmulk bu xabardan so'ng qayg'uğa botib, xanjar bilan o'z joniga qasd qilgan va erining yoniga dafn etilgan.

Sulola ayollarining valiahd tayinlashda ishtirok etishlari Amir Temur vafoti bilan boshlangan. 1405-yilda Temurning sog'lig'i yomonlashib, o'limi yaqinlashganini sezgach, u vasiyatini aytish uchun malikalar va amirlarni huzuriga chaqirdi. Temur Pirmuhammad Jahongirni valiahd etib tayinlaganini e'lon qildi va barchaga unga itoat qilishni vasiyat qilib, qasamyod qildirdi. Temurning ushbu majlisga ayollarni ham chaqirishi, ularga davlat ahamiyatiga molik masalalarda so'z huquqi berilganidan dalolat edi.

Amir Temurning vafotidan so'ng O'trorda amirlar, xotunlar va voyaga yetmagan mirzolar nima qilish kerakligi borasida kengash o'tkazdilar. Ular Temur rejalashtirgan Xitoy yurishini davom ettirish orqali Sohibqironning o'limi haqidagi xabar dushmanlarni sarosimaga solib qo'ymasligiga harakat qildilar. Xitoyni egallab, so'ng Samarqandga qaytish, u yerda qurultoy to'plash va Temurning vasiyatini bajarishga qaror qildilar. Temurning jasadini Samarqandga jo'natgach, amirlar va xotunlar yana bir bor majlis o'tkazdilar. Ushbu yig'ilishda valiahdlik masalasida ba'zi muammolar yuzaga keladi va Temur valiahd etib tayinlagan Pirmuhammad Jahongirni qo'llab-quvvatlashni istamaydiganlar borligi ayon bo'ladi.

Majlisda quyidagi fikrlar ilgari surildi: "Temur Pirmuhammad Jahongirni valiahd qildi. Biz ham buni qabul qilamiz, biroq u hozir Qandahorda, ehtimol Hindiston ustiga yurish qilayotgan bo'lishi mumkin. Binobarin, u juda uzoqda. Biz esa hozir Xitoy ustiga yurishimiz kerak. Uning kelishini kutsak, kechikib qolamiz. Bundan tashqari, shariat va aql tarozisiga ko'ra, Temurning haqiqiy valiahdli va vorisi Shoxrux Mirzodir. Ayniqsa, Pirmuhammadning onasi Mulkat og'a, tanga va xutba Shoxruxning rafiqasi bo'lgani bois uning nomi bilan bo'lishini talap qildi". Shuningdek, "Temur hamma o'g'illaridan ko'ra Shoxrux Mirzoni va uning farzandlarini ko'proq sevar edi. Taxtga ham hammadan ko'ra u munosibroqdir", degan qarashlar bildirildi. Ular Shoxrux Mirzoga ko'proq ishonch bildirar edilar. Qolaversa, Temurning o'g'li turganda nabirasi taxtga o'tishini ma'qul ko'rmadilar.

Xullas, Temur vafotidan so'ng Xitoy yurishiga chiqish uchun zudlik bilan qo'shin boshiga Shoxrux Mirzoni o'tkazishni istadilar. Qurultoy majlisidan so'ng xotunlar, Ulug'bek Mirzo va boshqa kichik shahzodalar Samarqandga jo'natildi. Shuningdek, Pirmuhammad va Xalil Sulton o'rtasidagi taxt kurashida Saroymulx xonim, Tuman og'a va amirlarning kengash (maslahat) o'tkazganlari manbalarda qayd etilgan. Shu tariqa, ayollarning ham qurultoy majlislarida qatnashib, valiahd tayinlash borasida o'z so'zlarini aytganlariga doir ma'lumotlar mavjud. Shoxruxning onasi qoraxitoy qabilasidan bo'lgan Tug'on Turkan og'a ismli kanizak edi. Temur o'limidan oldin valiahdlikka o'g'li Shoxruxni emas, nabirasi Pirmuhammadni tayinlashiga Shoxruxning onasi aslzoda bo'lmagani, shuningdek, uning haddan tashqari kamtarin va dindor tabiati sabab bo'lgani haqidagi ma'lumotlar uchraydi.

Keyinchalik davom etgan Pirmuhammad va Xalil Sulton o'rtasidagi taxt kurashida malikalar, Temurning vasiyatiga ko'ra taxtga haqiqiy voris shahzoda Pirmuhammad ekanligi haqida qarorga keldilar. Ular bir-birlariga shunday dedilar: "Hamma biladiki, Temurning yonida mahrami sifatida bizlar bor edik, boshqalar yo'q edi. Shuning uchun uning bizga bo'lgan inoyati va iltifoti boshqalarnikidan ortiq edi. Uning davrida barchamizning halovatimiz joyida edi. Agar biz o'sha valine'matni unutsak, azaliy va abadiy mal'unlardan bo'lamiz. Garchi hozir ixtiyorimiz o'zimizda bo'lmasa-da, biz sog'inamiz va qo'rqamiz. Endi qilishimiz kerak bo'lgan ish — shahzoda Pirmuhammad huzuriga borish va xizmat kamarini belimizga bog'lab, uning xizmatida bo'lishdir. Zero, Temurning vasiyati shunday edi. Bu yo'lda jonimizni fido qilsak qilamizki, ammo bergan so'zimizni, ichgan qasamyodimizni buzmaymiz. Sizlar ham Temurning yaqin kishilarisiz. Endi bu borada nima deysizlar, ko'nglingizdan nimalar o'tyapti?" Hammasi ko'z yoshi to'kib, bir ovozdan javob berdilar: "Temur nima buyurgan bo'lsa, biz shuni qilamiz. Bizning boshqa muddaomiz yo'q. Sizlar bilan birgamiz. Qo'limizdan nima kelsa, hammasini qilamiz".

Movarounnahr hududida kechgan kurashlarda Xalil Sulton muvaffaqiyat qozona olmadi va amakisi Shoxrux bilan uchrashib, Samarqand taxtini unga topshirib, Hirotga yo'l oldi. Aslida, Shoxrux hokimiyatda bo'lgan davrida Temurdan

farqli o'laroq, faqat nomigagina hukmdorlik vazifasini bajarar edi. Mamlakatni amalda Gavharshod begim, uning o'g'illari va yuqori martabali amaldorlar boshqarar edi. Temur davrining qudratli ayollaridan biri bo'lgan Gavharshod begimning davlat boshqaruvidagi ta'siri Sohibqiron vafotidan so'ng boshlangan. Manbalarda Gavharshodning Temur hayotlik vaqtidagi faoliyati haqida ma'lumot berilmagan. Shoxrux davrida esa sulola ayollarining davlat boshqaruvidagi ta'siri cho'qqisiga chiqdi. Gavharshod begimning mamlakat idorasida bosh rolni o'ynashida uning hukmdor Shoxruxning rafiqasi bo'lishidan tashqari, Chingizxon tomonidan tarxon qilingan mashhur mo'g'ul shaxsi Kishlikning naslidan bo'lgan G'iyosiddin Tarxonning qizi ekanligi ham katta ahamiyatga ega edi. Shuningdek, oilaning boshqa a'zolari — devon amiri, amirul umaro va tavochi kabi muhim lavozimlarni egallagan tarxon unvoniga ega akalarining mavjudligi ham Temurdan keyingi davrda ularning davlat idorasidagi nufuzini yanada oshirdi. Taxminan 80 yoshni qarshilagan Gavharshod begim, Temur vafotidan so'ng 1457-yilda Sulton Abu Said tomonidan qatl etilguniga qadar davr voqealarida hal qiluvchi rol o'ynagan hukmdor sifatida tilga olinadi. Temuriy og'a va bikalardan hech biri davlat ishlarida Gavharshod darajasida ta'sirli bo'lmagan va u kabi manbalarda ko'p zikr etilmagan. Gavharshodning Temur vafotidan keyin yuz bergan saltanat kurashlari vaqtida amirlar o'rtasida yuksak ehtiromga ega bo'lgani tushuniladi.

Qudratli xarakter sohibasi bo'lgan Gavharshod begim G'iyosiddin Tarxonning qizi bo'lib, Shoxrux Mirzoga nikohlangan edi. Manbalar bu ayolning g'oyatda zakovatli va oqila bo'lganini ta'kidlaydi. 1406-yilda Pirmuhammad va Xalil Sultonning Qarshi suvi (Qurayshiy) bo'yida bo'lgan jangidan so'ng u Samarqandni egallab, Movarounnahrning ko'p qismida hukmdorlik o'rnatishga muvaffaq bo'ldi. Ikkinchi tomondan, Shoxrux ham Xuroson hududida o'z hokimiyatini mustahkamlab, mustaqillik faoliyatini yuritgan. Xalil Sulton Shoxruxning mustaqillik e'lon qilishidan xavfsirab, bunga to'sqinlik qilish maqsadida jekene barlos qabilasidan Shayx Ali Bahodirning o'g'li Said Xojani turli sovg'alar bilan o'z tomoniga og'dirib, Shoxruxga qarshi ishlatmoqchi bo'ladi. Said Xoja ham Shoxruxga xizmat qilishiga yo'l qo'ymaslik uchun, Shoxruxning ruxsati va buyrug'isiz, uning nomidan amir

Shoh Malikka “yurtimizni tark etib, istagan joyingga ket” degan mazmunda maktub yozib, muhr bosib yuboradi. Maktubni olgan Shoh Malik qattiq xafa bo‘ladi va Ulug‘bek bilan ko‘rishib, zudlik bilan Samarqand tomon yo‘l oladi. Bu xabar Hirotda tarqalganida, Shoxruxning iffatli va shonli rafiqasi Gavharshod begim u yerdan chiqib, o‘g‘li Ulug‘bekning yoniga boradi. Shoxruxning sodiq odami Jihon Malik xabarni eshitgach, Shoh Malikning ortidan borib, voqeaning asli boshqacha ekanini, maktub soxtaligini tushuntiradi. Shundan so‘ng Shoh Malik ortiga qaytadi va Keytuda Gavharshod begimning huzuriga chiqib, qo‘lini o‘padi. Gavharshod maktubdan hayratda qolganini bildirib, amir Shoh Malikka shunday deydi: “Sen haqingda bunday gapni amirzoda Shoxruxning munosabati va fikrlaridan aslo sezmaganimiz. Maktubda yozilganlarning barchasi tuhmat va quruq gaplardir. Ularga aslo ahamiyat berib, ko‘ngilni xira qilmaslik kerak”. Amir Shoh Malik esa: “Ehtimol, bu buyruq amirzoda Shoxrux Bahodur manfaatiga xizmat qilar. Sodiq va marhamatli qul o‘z sohibining buyrug‘idan mamnun bo‘lishi lozim, oqil kishi esa o‘zi xizmat qilayotgan zotning to‘g‘ri deb bilgan qarashlaridan uzoqlashmasligi kerak”, deb javob beradi. Gavharshod og‘aning so‘zlariga to‘liq ishonmagan Shoh Malik Balxga ketishga qaror qiladi. Gavharshod yuz bergan ushbu voqeani ishonchli odami orqali Shoxruxga yetkazadi. Bundan tashqari, u o‘z hayratini ifoda etib, bunday ishonchli kishining yonidan uzoqlashish sababi tushunarsiz ekanini va bu mantiqiy qaror emasligini ta’kidlaydi. Ko‘rinib turibdiki, Gavharshod begim sulolaning nihoyatda oqila ayoli bo‘lgan va nufuzli shaxslar ham uning huzuriga kelib, ehtirom ko‘rsatib, maslahatiga quloq tutganlar.

Gavharshod begim taxt vorisligi masalasi bilan bevosita va yaqindan shug‘ullangan. Shohrux Mirzo ham Amir Temur kabi vafotidan oldin vorislik tartibiga ko‘ra taxtga kimni tayinlashni belgilab qo‘yishni istagan edi. Biroq Shohrux Gavharshod begimning kuchli ta’siri ostida bo‘lgani sababli, valiahd tayinlashda ancha qiyinchilikka uchradi. Gavharshod o‘zining suyukli o‘g‘li Boysunqur Mirzoning farzandi — Alouddavla Boysunqurni valiahd sifatida ko‘rishini ochiq-oydin bildirib turardi. Gavharshodning bu boradagi qat’iy talabi Shohrux davrida katta ixtiloflarga sabab bo‘ldi. 1441-yilda Abdullatif Mirzo bu holatdan qattiq ranjib,

Samarqanddagi otasi Ulugʻbekning huzuriga bordi va Gavharshod begim Alouddavladan boshqa hech bir mirzoga eʼtibor bermayotganidan shikoyat qildi. Hatto Shohruxning oʻzi ham xotinining bu harakatlariga eʼtiroz bildirib, bunday kamsitishlar oilaviy rishtalarning uzilishiga sabab boʻlishi haqida uni ogohlantirdi. Zakiya ayol boʻlgan Gavharshod begim bir muddat koʻzdan uzoqlashishni maʼqul koʻrib, Samarqandga — Ulugʻbekning huzuriga yoʻl oldi. Biroq vaqt oʻtishi bilan Gavharshodning kamsituvchi munosabati Shohruxni yanada koʻproq bezovta qila boshladi. 1444-yilda Shohrux qattiq xastalikka chalinib yotib qolgach, uning vafoti haqida xabarlar tarqaldi. Shunda Gavharshod begim davr amirlaridan Jaloliddin Firuzshohni Alouddavlaning valiahdligini tan olishga koʻndirishga muvaffaq boʻldi. Ammo Shohruxning boshqa oʻgʻli Muhammad Joʻkiy Gavharshodning bu harakatidan qattiq ozorlanib, gʻam-alam ichida vafot etdi. Shohrux esa bir muddatdan soʻng muolajalar yordamida sogʻayib ketdi.

Muhammad Joʻkiyning vafoti Shohruxga qattiq taʼsir qildi. Bu jarayonda Gavharshodning taʼsiri va nasihatleri yanada ortib bordi. U har qanday vaziyatda Alouddavlani qoʻllab-quvvatlar va uning eʼtiborda boʻlishiga harakat qilardi. Koʻp oʻtmay, voqealar rivoji Gavharshodga oʻz maqsadiga erishish uchun yangi imkoniyat berdi. Gavharshodning xohishi bilan Iroqqa ketgan Alouddavlaning ukasi Mirzo Sulton Muhammad 1446-yilda Isfahonni egallab, Sheroy tomon yoʻl oldi. Sulton Muhammadning isyon koʻtargani haqidagi xabarni eshitgan Gavharshod, hali toʻliq sogʻaymagan eri Shohruxni zudlik bilan Iroqqa borib, qoʻzgʻolonni bostirishga va isyonchilarni jazolab, boshqalarning koʻzini qoʻrqitishga koʻndirdi. Isyonni bostirish uchun safarga chiqishga qaror qilgan Shohrux, poytaxt Hirotida Gavharshod suygan nabirasi Mirzo Alouddavlani va uning xizmatiga Gavharshodning akasi Amir Muhammad Sufiy Tarxonni qoldirib yoʻlga chiqdi. Shohruxning Alouddavlani poytaxtda qoldirishi uning rafiqasi Gavharshod begim taʼsirida qolganining yaqqol isboti edi. Bu vaziyat Gavharshodning rejalariga toʻla mos kelardi; zero kurashlar natijasida horgʻin boʻlgan eri Shohrux vafot etsa, taxtning yagona egasi u istagan Alouddavla boʻlar va shu yoʻl bilan Gavharshod davlatni boshqarish rejasini amalga oshirgan boʻlard. Shohrux Isfahonga yetib borishi bilan Mirzo Muhammadning

Sherozdagi isyoni barham topgani haqida xabar oldi. Shunga qaramay, u isyonni qo'llaganlarni jazolab, Ray tomon harakatlandi. Yo'lda Gavharshodning qistovi bilan Qozon Imomiddin, Xoja Afzaliddin Tarka, Shoh Alouddin Muhammad, Mavlono Abdurahmon va Amir Ahmad Cho'bon kabi ulamo hamda sayyidlar tabaqasiga mansub shaxslarni Sovada dorgacha ostirdi. Ta'kidlash joizki, bunday qatliomga na Amir Temur va na bobosining yo'lidan borgan Mirzo Ulug'bek jur'at etgan edi. Dindorligi bilan tanilgan Shohruxning rafiqasi ta'sirida bunday ishga qo'l urishiga g'oyat hayratlanarlidir. Gavharshodning kelajak haqidagi taxminlari to'g'ri chiqdi: Shohrux safar qaytishida oshqozon xastaligi sababli 1447-yil 12-martda Ray yaqinida vafot etdi.

Shohrux vafot etganida uning Gavharshod og'a va Oq Sulton og'a ismli ikki rafiqasi hayot edi. Bu malikalardan Gavharshodning siyosiy jarayonlarga ta'siri davom etdi. Gavharshod darhol Ulug'bekning o'g'li Abdullatifning ko'nglini olish uchun "el va ulus boshsiz qolganini" aytib, uni qo'shin boshqaruvini qo'lga olishga undadi. Shu bilan birga, hech kimga bildirmasdan Hirotidagi Alouddavla Shohruxning o'limi haqida maxfiy xabar yubordi. Abdullatif qarorgohda boshqaruvni egallashga harakat qilayotgan bir vaqtda, Alouddavla ham Hirotida amirlar bilan kengash o'tkazib, o'z nomiga xutba o'qitishga urindi. Biroq voqealar rivoji bunga imkon bermadi va Gavharshodning bu boradagi maqsadlari amalga oshmadi. Qarorgohda o'z mavqeyini mustahkamlagan Abdullatif Gavharshodning Alouddavla bo'lgan xayrixohligi va daldasi haqida xabardor edi. Shu sababli u Gavharshod, Alouddavla va G'iyosiddin Tarxon naslidan bo'lgan tarxon amirlarning mol-mulklarini musodara qilib, o'zlarini hibsga oldi. Alouddavlaning talon-torojlari natijasida hatto uning buvisi Gavharshodning boshqa joyga ketishi uchun birorta oti ham qolmagan edi. Bu xabarni eshitgan Alouddavla qo'shin to'plab, buvisi va boshqalarni qutqarishga muvaffaq bo'ldi. Ammo Ulug'bek va uning o'g'li Abdullatifga qarshi tura olmay, poytaxt Hiroti ularga qoldirib, Mashhadga qochdi. U yerdan ukasi Abulqosim Bobur huzuriga bordi. Ushbu voqealardan so'ng Gavharshod oilaning eng nufuzli ayoli sifatida Hirotida hokimiyatni egallagan Ulug'bek bilan muzokaralar olib borishi kerak edi. Biroq, kutilganining aksiga, o'z

o'g'li (Ulug'bek)ga qarshi ochiqchasiga nabirasini qo'llab-quvvatlagani uchun, tarxon amirlarini olib Hirotdan ketdi va Qum hududidagi boshqa bir nabirasi — Mirzo Sulton Muhammad huzuriga bordi. Shu vaqtda Shohruxning jasadi Hirotdagi Gavharshod begim madrasasiga dafn etilgan edi. Gavharshodning akasi Amir Muhammad Sufiy Tarxon va boshqa nufuzli tarxon amirlar malikaning yonida bo'ldilar. Bu amirlar Gavharshodning ko'rsatmalari bilan Mirzo Abulqosim Bobur, Mirzo Sulton Muhammad va Mirzo Sulton Ibrohim kabi Gavharshodning o'g'li Boysunqur Mirzoning farzandlari xizmatida bo'ldilar. Shuningdek, amirlar Gavharshod ta'sirida qolib, Shohrux vafotidan so'ng hayot qolgan yagona o'g'il Ulug'bekni qo'llash o'rniga, unga nisbatan salbiy munosabatda bo'ldilar.

Ulug'bek Alouddavlani mag'lub etishidan cho'chigan Gavharshod, tarxonlar va Shohruxning barcha vazir hamda amirlari Sulton Muhammadga sodiqlik bildirib, uning safiga o'tdilar. Alouddavla ham umidini uzib, Sulton Muhammadga tayanib qoldi. Shu tariqa Sulton Muhammadning saltanati va qudrati misli ko'rilmagan darajada ortdi. Sulton Muhammad barchaga marhamat ko'rsatdi va Gavharshod begimga bo'lgan hurmatini ham aslo kanda qilmadi.

Taxtni egallashda faol bo'lgan Sulton Muhammad Xurosonni qo'lga kiritish uchun Gavharshod tomonidan muttasil undab turilardi. Ushbu bosimlardan so'ng Sulton Muhammad Xuroson tomon harakat qilib, Isfohonga keldi va Gavharshod hamda tarxon amirlarini o'z yoniga oldi. Aynan shu vaqtda Qoraqo'yunli hukmdori Jahonshoh va Sulton Muhammad o'rtasida yuz bergan ixtilofga Gavharshod begim aralashdi. Uning vositachiligi bilan Jahonshohning qizi Do'ndubika Sulton Muhammadga nikohlandi; Hamadon, Sultoniya va Qazvin shaharlari esa "sut haqi" sifatida Jahonshohga berildi. Keyinchalik, 1449-yilda Abdullatif vafot etgach, Sulton Muhammad fursatdan foydalanib, Gavharshodning ta'siri ostida yana Xuroson tomon yo'l oldi.

Xuroson tomon yo'nalgan vaqtda Sulton Muhammad bilan ukasi Abulqosim Bobur o'rtasida Hirot hukmronligi uchun kurash boshlandi. Mazkur to'qnashuv natijasida Abulqosim Bobur 1452-yilda Sulton Muhammadni o'ldirdi. So'ngra Alouddavlani ham bartaraf etib, Iroq, Xuroson va Fors viloyatlariga hokim bo'ldi.

Biroq Abulqosim Boburning bu muvaffaqiyati uzoq davom etmadi va u 1457-yilda vafot etdi. Uning o'rniga o'g'li Mirzo Shoh Mahmud bilan Alouddavlaning o'g'li Mirzo Sulton Ibrohim o'rtasida hokimiyat talashi boshlandi.

Shoh Mahmudning xizmatidagi amir Sher Hoji bu tartibsizlikka chek qo'yish maqsadida Gavharshod begim va uning amirlarini ham o'z yoniga olib harakat qildi. Aslida amir Sher Hoji Gavharshod begim Alouddavlaning o'g'li Mirzo Ibrohim tomonini oladi, deb o'ylagan va malikaning kuchayib ketishining oldini olish uchun uning tarxonlarini o'ldirib, katta bir siyosiy nufuzni sindirgan edi. Sher Hoji bir tomondan Shoh Mahmudni Hirotdagi Ixtiyoriddin qal'asiga jo'natsa, Gavharshod begimni Shohruh madrasasiga yubordi. 1457-yilda Hirotda Temuriy mirzolardan hech kim qolmagach, hududda o'zibo'sharchilik yuzaga keldi. Gavharshod begim zudlik bilan vaziyatga aralashib, tartibni tikladi va shaharning talon-toroj qilinishiga yo'l qo'ymadi. So'ngra shaharni Alouddavlaning o'g'li Mirzo Ibrohimga topshirdi. Gavharshod begimning bu harakati, aslida, uning o'z taqdiriga nuqta qo'yilishiga sabab bo'ldi. Yakunda u o'z amri bilan Mirzo Shoh Mahmud xizmatidagi Qaromon, Turkman va Malik Qosimni afv etib, ularni taxtga o'tqazishga muvaffaq bo'ldi. 193 Ko'rinib turibdiki, Gavharshod begimning davlat boshqaruvidagi ta'siri faqat maslahatgo'ylik bilan cheklanib qolmay, u amaliy jarayonlarda ham faol rol o'ynashda davom etgan.

Saltanat kurashi Movarounnahrda o'z hokimiyatini mustahkamlab, so'ngra Hirotda yo'l olgan Abu Said Mirzo davrida ham davom etdi. 1457-yilning iyun oyida shaharga kirgan Abu Said Mirzo Ibrohim odamlari qo'lida bo'lgan Ixtiyoriddin qal'asini egallay olmadi. Bir tomondan kurashni davom ettirib, ikkinchi tomondan shaharda o'z hukmini o'tkazishga urinayotgan Abu Said qo'llab-quvvatlash ilinjida davrning qudratli ayoli Gavharshod begimni ziyorat qildi va unga yuksak ehtirom ko'rsatdi. Biroq ba'zi kimsalar Hirotda hokimiyati amalda Gavharshod begim qo'lida ekanini, u Mirzo Ibrohimning ayg'oqchilari va xabarchilari bilan aloqada bo'lib, uni qo'llayotganini payqab qolishdi. Bu holatdan norozi bo'lganlar Abu Saidni ogohlantirdilar. Gavharshod begim hayot ekan, Hirotni to'laqonli egallay olmasligiga ishongan Sulton Abu Said malikani qatl etishga buyruq berdi. 1457-yil 1-

avgustda Gavharshod bəgimning hayotiga chek qo'yildi. Qazviniy o'z asarida Abu Said Gavharshod bəgimni nohaq o'ldirganini ta'kidlaydi. Nihoyatda qudratli bu malikadan ortda, keyingi fasllarda batafsil to'xtalib o'tiladigan, mahobatli va mukammal me'moriy obidalar meros bo'lib qoldi.

1468-yilda Abu Said Oqko'yunli hukmdori Uzun Hasan bilan jangga kirdi. Mazkur jangda Abu Said mag'lub bo'lib, asirga tushdi. Abu Saidning mushkul ahvolidan foydalangan Shohruh Mirzoning nabirasi Yodgor Muhammad, katta buvisi Gavharshod bəgimning qasosi uchun uni 1469-yil 5-fevralda qatl etdi.

Ushbu davrda siyosiy ma'noda davlat boshqaruvida ta'sir o'tkazgan yana bir ayol — Xadicha bəgimdir. U Sulton Husayn Boyqaroning rafiqasi edi. Boyqaro Amir Temurning farzandlari Mironshoh Mirzo va Umarshayx Mirzoning nabirasi bo'lib, ham ota, ham ona tomonidan Temuriylar nasliga mansub edi. Xadicha bəgim Husayn Boyqaroga turmushga chiqishdan avval Sulton Abu Saidning saroyida kanizak (kuma) bo'lib, undan Oq Bəgim ismli qiz ko'rgan edi.

Sulton Husayn Boyqaroning onasi Firuza Begum o'g'liga ajdodlari haqida ma'lumotlar berib, uni yuksak muhabbat bilan tarbiyalashga intildi. Xadicha bəgim kabi oqila ayollar aslzoda naslga mansub bo'la turib, munosib qadr topmaganlari sababli o'z farzandlarini ajdodlar shon-sharafi ruhida voyaga yetkazganlar. Natijada Firuza Begum Husayn Boyqaroni o'z naslining mirzolariga borib taqalishiga to'la ishontirdi. U o'g'lini ko'proq huquqlarga ega bo'lishi uchun Abu Said yoniga, Samarqandga jo'natdi. Biroq shahzodalar isyoni sababli Boyqaro bilan birga o'n uch nafar sulola a'zosining Samarqand qal'asiga qamalishi Firuza Begumning umidlarini so'ndirgan edi. Shunga qaramay, ona Abu Saidga yolvorib, o'g'lini qamoqdan qutqarishga muvaffaq bo'ldi. Shundan so'ng Boyqaro Hirotga borib, Abulqosim Bobur, keyinchalik esa Abu Saidxon idorasiga kirdi. Ko'rinib turibdiki, Boyqaroning onasi Firuza Begum o'g'lining tarbiyasi va kelajagi borasida g'oyat e'tiborli bo'lgan. U ham nasl-nasab masalasiga, ham davlat boshqaruvida munosib o'rin egallashiga jiddiy ahamiyat qaratgan.

Husayn Boyqaro 1506-yilda vafot etdi. Shundan so'ng taxtga Mirzo Badiuzzamon o'tirdi. Xadicha bəgim o'z o'g'li Muzaffar Husayn Mirzoning

hukumatni Badiuzzamon Mirzo bilan birgalikda boshqarishi uchun bor imkoniyatini ishga soldi. Davrning bilimdon kishilari valiahd tayinlashdagi bu qarorni adolatsiz deb baholab, uni qabul qilmaslikka chaqirdilar. Biroq Xadicha begim bularga quloq solmay, o'z bilganidan qolmadi. O'zbek hukmdori Shayboniyxonning 1507-yilda Hirotni egallashi bilan Xadicha begimning davlat boshqaruvidagi nufuzi pasaydi va uning o'g'li Muzaffar Husayn Mirzoga bo'lgan ta'siri ham vaqt o'tishi bilan so'ndi. Keyinchalik Shayboniyxon uni Shoh Mansur Baxshiy ismli kimsaga topshirib, malikaning azob chekishiga sabab bo'ldi.

Sulola ayollariga berilgan unvonlar. Hukmdorlarning rafiqalari, qabila jamiyatidan imperiyaga aylangan davlatning har bir bosqichida o'z nufuzlari va boshqaruv tizimidagi o'zgarishlarga qarab xilma-xil maxsus unvonlarga ega bo'lganlar. Boshqa davlatlarda bo'lgani kabi Temuriylar davrida ham ayollarga turli unvonlar berib kelingan. Qo'llanilgan bu unvonlar ayolning qudrati, mavqeyi va hatto go'zalligiga qarab farqlangan. Ushbu tadqiqotda asosan hukmdorning rafiqasi ma'nosini anglatuvchi "Og'a" (A-ha) unvoni tez-tez uchraydi. Yana bir unvon — hukmdor rafiqasi ma'nosidagi "Xotun" so'zidir. Temuriylar jamiyatida eng keng tarqalgan unvonlardan biri esa "Begim/Begum"dir. Bu unvon Temuriylar sulolasiga mansub ayollarga hamda Temuriy erkaklarga turmushga chiqqan ayollarga berilgan.

"Bibi" unvoni ham yuqori martabali ayollar uchun qo'llanilgan. Shuningdek, "Beki/Begi" unvoni ham iste'molda bo'lgan. Temuriy malikalar orasida Bige Ko'chun, Maryam Sulton Bike va Bike Begim kabi "bek/beki" so'zidan kelib chiqqan ismlar mavjud. Boshqa umumiy unvonlardan "Mahdi ulyo/a'lo" (مهدي عليا) unvoni podshohning onasi va saltanat saroyining eng mo'tabar ayoli uchun ishlatilgan.²¹⁰ Bundan tashqari, "Mahdi iffatmoob", "Bonuyi kubro", "Malika" va "Bonu" unvonlariga ega ayollar ham bo'lgan.

Manbalardan ma'lum bo'lishicha, ba'zi hukmdor rafiqalariga shaxsiy unvonlar ham berilgan. Chunonchi, Amir Temurning ba'zi xotinlariga turlicha unvonlar berilganini ko'ramiz. Temurning birinchi rafiqasi "Katta xonim" deb atalgan. Ikkinchi rafiqasi esa "Kichik xonim" unvoni bilan mashhur bo'lgan. Temurning uchinchi rafiqasi, xotunlarining peshvosi va eng mukammali bo'lgan Katta Malika,

boshqa ismi bilan Saroymulk xonim “Bonuyi a’zam” deb yuritilgan. To’rtinchi rafiqasi, Naxshab amiri Musoning qizi Tuman xonimga go’zallikda to’lishgan oyni eslatgani uchun “Cho’lpon xonim” unvoni berilgan edi. Temurning sakkizinchi va oxirgi rafiqasi “Gavhar xonim”dir. Gavhar og’a ismi o’sha davr tilida "Qupa qizi" (Gullar malikasi) ma’nosiga to’g’ri keladi.

O’ljoy Turkan og’a “Mahdi ismatpanoh” unvonidan foydalangan. Bu unvon keyinchalik o’rnini “Mahdi oliy”, “Mahdi ulyo” yoki “Mahdi a’lo” terminlariga bo’shatib bergan eski bir ta’rifdir. U podshohning yoshi ulug’ bo’lmasa-da, mavqei jihatidan eng katta xonimi ma’nosida qo’llanilgan.

Marhum Mirzo Shujoiddin vad Dunyo Abul Muzaffar Muhammad Sulton Ko’ragonning qizi Aka/O’ga Begim Ulug’bekning birinchi rafiqasidir. Bu xotun 1412-yilda ilk bor homilador bo’lganida Hirotga keltirilgan va shu yilning 19-avgust, juma kuni qiz farzand dunyoga keltirgan. Chaqaloqqa Habiba/Hasiba Sulton (حسيبه سلطان) deb ism qo’yilib, ehtimol, Muhammad Sultonning xonlar avlodi bilan yaqinligi sababli “Xonzoda Begim” unvonini olgan.

Ayolning protokoldagi o’rni. Chingizxon avlodidan bo’lish Temuriy ayollar uchun ulkan imtiyoz ekani haqida avvalroq to’xtalib o’tilgan edi. Xususan, Chingiziy malikalarning boshqa xonimlar va sulola vakillaridan yuqoriroq maqomda turishi ham ushbu nasl egalariga berilgan yuksak e’tiborning dalilidir. Shuningdek, xoh tantanali marosimlar, xoh safardan qaytgan hukmdorni kutib olish marosimlari bo’lsin, barchasida qat’iy tartib-qoidalarga amal qilingan. Manbalarda, ayniqsa, Temur davri malikalarining davralarda o’tirish tartibi haqida aniq ma’lumotlar mavjud.

Amir Temur saroyida o’tkaziladigan bazmlarda Katta xonim (Saroymulk xonim) Sohibqironning yonida o’tirar, biroq uning o’rindig’i hukmdor o’tirgan joydan biroz pastroq qilib tayyorlanar edi. Malikaning xizmatidagi ayollarning bir qismi ichkarida, bir qismi esa tashqarida muntazir turishardi. Temurning yonida doimo uch ayol hozir bo’lgan. Dastlab Katta xonim katta tantana bilan joyiga o’tirgan, so’ngra Temurning ikkinchi rafiqasi — Kichik xonim kirib kelgan. Bu ikki malika ham kirishda bir xil izzat-ikrom bilan kutib olingan va Katta xonimdan keyin

munosib o‘rinlarini egallaganlar. Ulardan so‘ng Temurning uchinchi rafiqasi aynan shunday marosim bilan ichkariga kirib, o‘zi uchun ajratilgan joydan qo‘nim topgan. Shu tartibda jami to‘qqiz nafar sulola ayoli kirib, o‘z o‘rinlariga o‘tirganlar. Bu yerda e‘tiborga loyiq jihat shundaki, barcha malikalar bir xil uslubdagi liboslar kiygan va hatto bir xil javohirlar bilan bezangan edilar. Ularning sakkiz nafari Temurning rafiqalari bo‘lib, faqat bir nafari uning nabiralaridan birining rafiqasi bo‘lgan.

Zafarli yurishlardan qaytganda ham malikalar hukmdorni ma‘lum tartib asosida kutib olardilar. Masalan, Amir Temur Hindiston yurishidan (1398–1399) qaytib, Jayhun daryosidan o‘tganida, sulolaning aksar a‘zolari uni Termizda qarshi oldilar. Bunda Saroymulx xonim eng oldinda turgan, uning ortidan ikkinchi sulton — Tugal xonim va nihoyat, eng yoshlari bo‘lgan Tuman og‘a joy egallagan edi. Ularning maqsadi Temurni so‘nggi g‘alabasi bilan muborakbod etish va tantana qilish bo‘lgan.

Amir Temur podshohlar, amirlar, turli mamlakat sultonlari, davlat arboblari, tuman oqsoqollari va ulug‘ qo‘mondonlarni taklif etib, maxsus tantanalar uyushtirardi. U mehmondorchilikda o‘z qo‘li bilan qadah tutib, har bir mehmonga o‘z o‘g‘li yoki ukasidek muomala qilar, ularga g‘oyat qimmatbaho xil‘atlar in‘om etardi. Sovg‘a-salomlar ulashgach, erkaklarni o‘zining o‘ng tomoniga o‘tqazgan. Hukmdorning chap tomoni esa doimo malikalar va ayollar uchun ajratilgan edi.

1.5. AYOLNING TO'Y VA ZIYOFATLARDAGI ROLI

Turkiy qabilalar va davlatlarda tarix davomida diniy, siyosiy, iqtisodiy va madaniy ahamiyatga ega bo'lgan an'analar mavjud bo'lib, ulardan biri to'y (tantana/bazm) edi. Toy so'zi forscha marosim, ziyofat va mehmondorchilik ma'nolarini anglatadi. Shuningdek, u "majlis", "davlat kengashi", "bayram" va "shodu xurramlik bilan tanovul qilinadigan taomlar" degan ma'nolarni ham bildiradi. "Dada Qo'rqud kitobi"da esa toy — ziyofat berish, birlashish, baham ko'rish, samimiylik va hurmat-ehtiroمنى mustahkamlash vositasi sifatida tasvirlanadi. Bundan tashqari, toy — turkiy hukmdorlar va beklarning turli munosabatlar bilan o'z qo'l ostidagilari hamda xalq uchun yozadigan ulkan dasturxonidir. Eski turkiy tilda "o'rda qarorgohi" ma'nosini ham anglatuvchi ushbu so'z, vaqt o'tishi bilan "ziyofat" va "to'y" ma'nolarida mustahkamlandi. Toy — turkiy beklarning hokimiyatni markazlashtirish va o'z nufuzini namoyish etish uchun joriy qilgan tadbiri bo'lib, butun turkiy tarix davomida hukmdorlik alomatlaridan biri sanalgan. Turkiy hukmdorlar toyni ijtimoiy jihati ustun bo'lgan odatga aylantirganlar. Odatda farzand so'rash, beklarning farzand ko'rishi, valiahd tayinlash, taxtga o'tirish, shahzodalarning ilk ovdan qaytishi, g'alaba bilan yakunlangan yurishlar, qahramonlik ko'rsatganlarga ism berish, asirlikdan qutilish, nikoh va turli bayramlar munosabati bilan toy marosimlari o'tkazilgan.

Temuriylar davrida ayollar saroy qabullarida, festivallar va to'y marosimlarida hukmdor atrofidagi guruhning ajralmas a'zolari bo'lganlar. Ushbu davrda toylar hukmdor oilasi tomonidan g'oyat muhim ijtimoiy faoliyat sifatida qadrlangan. To'y, sunnat va tug'ilish kabi voqealiklar munosabati bilan katta toylar berilgan. Bunday bazmlarda tanbur, ud, chang, qobuz, yotug'on, rubob, g'ijjak va kingira kabi musiqa asboblari chalingan.

Nikoh to'yolari oila qurishning ilk qadami sanalib, Temuriylar davrida bunday marosim rituallariga alohida e'tibor qaratilgan va sarf-xarajatlar ayamangan. To'ydagi dabdaba shunchaki ko'ngilochar tadbir emas, balki kelin va kuyovga berilgan yuksak qadarning nishonasi ham edi. Temur davridagi bunday tantanalarning nihoyatda rang-barang o'tgani qayd etiladi. Bu orqali davlatning nufuzi oshgan, xalq

esa bir yerga to'planish imkoniga ega bo'lgan. Marosimlarda sulola vakillari va taklif etilgan xalqning ko'ngil ochishi asosiy maqsad qilingan. Xonandalar jo'rligidagi bazmlar kunlab davom etgan.

To'y tayyorgarliklariga, yuqorida ta'kidlanganidek, ulkan ahamiyat berilgan. Masalan, Amir Temur nabirasi — Shohruxning o'g'li Ulug'bekni uylantirganida, boyu kambag'al — barchaning bezanib to'yga kelishi buyurilgan. Tantanalar uchun boylik va hashamatni aks ettiruvchi ulkan chodir va o'toqlar barpo etilgan. Marosimlar keng maydonlarda o'tkazilib, aslzodalar, davlat arboblari va amirlar ma'lum tartibda joylashtirilgan. To'y ishtirokchilari go'yo o'zlarini ko'rsatish uchun boru yo'g'ini o'rta sochgandek tuyulardi.

Hunarmandlar — zargarlar, temirchilar, etikdo'zlar va kamon ustalari, shuningdek, sozandalar, masxarabozlar hamda qiziqchilar o'z mahoratlarini namoyish etishgan. Temur ushbu ulkan tantanaga barcha haybatini ko'rsatish uchun eng oxirida kirib kelgan. U mehmonlarga o'z qo'li bilan qadah tutib, qimmatbaho sovg'alar ulashgan. Bir tomonda chang, ud, qonun va organ sadolari yangrasa, ikkinchi tomonda sozandalar soz chalib, xonandalar g'azal aytishgan. Sharob va quvonch sadosi ostida bazm o'z cho'qqisiga chiqqan. Hatto Temurning o'zi ham raqsga tushayotgan mehmonlarga qo'shilib o'ynagan holatlari bo'lgan. Marosim yakunida mehmonlar kelin va kuyovni tayyorlangan maxsus nikoh chodiriga kuzatganlar. Sharob ichishdan zavqlanadigan Temur, ayniqsa, g'alabalardan so'ng qimiz va may jo'rligida toylar uyushtirib, dildan hordiq chiqarishni xush ko'rgan.

Bu davrda Mironshohning rafiqasi Xonzoda xotun tomonidan uyushtirilgan ziyofat va tantanalar ham diqqatga sazovordir. Bunday ziyofatlar, odatda, mahobatli chodirlarda tashkil etilgan. Ichkarisi noz-ne'matlar bilan to'ldirilgan, tashqarisi esa g'oyat bezatilgan bu chodirlarning ko'rinishi kishini hayratga solardi. Bazmlarda nafaqat sulola vakillari, balki tashqaridan kelgan mehmonlar ham ishtirok etib, dastlab malikalarga tanishtirilgan. So'ngra mehmonlar malikalarning ro'parasiga o'tqazilib, bazmga qo'shilganlar. Xonzoda xonimning o'tiradigan joyi alohida e'tibor bilan tayyorlanib, uning ortiga qulay yostiqlar qo'yilgan, ro'parasiga esa sharob idishlari joylashtirilgan. Bazm asnosida bir tomonda sharob ichilsa, ikkinchi tomonda

sozlar chalinib, qo'shiqlar aytilgan. Sharob tortishda ikki nafar kekxa xizmatchiga Temurning yosh qarindoshlaridan biri ko'maklashgan. Mo'g'ullar davridagi kabi, soqiylar qo'llariga sochiq olib, sharob to'ldirilgan oltin qadahlarini laganda avval sulola ayollariga, so'ngra mehmonlarga taqdim etganlar. Bunda soqiylar Xonzoda xonimning oldiga kelib, uch bor tizzalagan holda laganni uzatishgan.

Ziyofatlarda sharobning ma'lum tartibda tortilishiga qat'iy amal qilingan. Ayollarning ovqatdan avval sharob ichishlari g'oyat qiziq holat sifatida tasvirlanadi. Ba'zan xonimlar qadahni soqiyga qaytarib berishgan, soqiy esa laganni yerga qo'yib, qadahdagi mayni bir nafasda ichib bitirgan. So'ngra qadahni aylantirib, sharobni uzatgan xonimga uning bir tomchisini ham qoldirmay ichganini ko'rsatgan. Ehtimol, bu o'sha davr odatiga ko'ra maqtovga loyiq harakat sanalgan. Bunday toylarda Temurning Katta xonimi ham ishtirok etib, sharob ichgan. Ushbu tantanalalar soatlab davom etgan. Shuni ta'kidlash kerakki, haram ichida uyushtirilgan bu bazmlar faqat ayollar o'rtasida o'tmagan, ularda erkaklar ham qatnashgan. Amir Temur o'z rafiqalari bilan birgalikda bu kabi bazmlarda ishtirok etgan. Sayyoh Klavixo ham bunday bazmlarning bevosita guvohi bo'lib, unga Temurning rafiqasi tomonidan sharob taqdim etilganini yozadi. Ayollar mastlik darajasiga yetguncha ichishgan.²³⁶ Sulola ayollari tomonidan uyushtirilgan bu bazmlar bizga o'sha davrda dabdaba va hashamatga qanchalik ahamiyat berilganini tushunishga yordam beradi. Oltin qadahlarda tortilgan ichimliklar esa davlat boyligining ramzi bo'lgan. 1375-yilda Temurning Dug'lat amiri Shamsiddin Dug'latning qizi Dilshod og'a bilan nikoh to'yida ham nihoyatda haybatli toy o'tkazilgan bo'lib, unda erkagu ayol — barchaning qo'lida sharob qadahlari bo'lgani manbalarda qayd etilgan.

To'y munosabati bilan uyushtirilgan yana bir ulkan tantana namunasi Amir Temurning balog'at yoshiga yetgan shahzodalarni uylantirishi munosabati bilan amalga oshirilgan edi. Shahzoda Ulug'bek, shahzoda Ibrohim Sulton, shahzoda Miranshohning o'g'li shahzoda Iyjal hamda Umarshayxning farzandlari — shahzoda Ahmad, Sayyid Ahmad va Boyqaroning nikoh marosimlarida Temur davlat va saodat bilan o'z taxtiga chiqib, majlisni boshlab berdi. Xotunlar, og'alar va kelinlar g'urur hamda ehtirom bilan o'zlariga ajratilgan joylarga o'tirdilar. Shahzodalar va amirlar

ham o'z o'rinlarini egalladilar. Zarrin liboslar kiygan va oltin kamar taqqan askarlar atrofda aylanib, xavfsizlikni ta'minlab turishardi. Ushbu tantanada hatto fillarni ham bezatgan edilar. Ichimliklar uchun tayyorlangan ko'zalar oltindan yasalgan bo'lib, har birining og'ziga yashm toshi yoki kristalldan ishlangan, la'l va javohirlar qadalgan piyolalar qo'yilgan edi. Boda, qimiz, bol (asal sharbati), musallas, araq va muad kabi sharob turlari ichish uchun tayyor holatga keltirilgan edi. Oltin qadahlarda ichimliklar tortila boshlagach, shahzodalar navbat bilan o'rinlaridan turib, sharob ichishga kirishdilar. Turli-tuman tansiq taomlar tortildi. Bir tomonda xushovoz xonandalar g'azallar o'qib; turk, uyg'ur, mo'g'ul, chin, arab va ajam an'analariga mos qo'shiqlar kuylashardi. Shu bilan birga, tengsiz san'atkor Xoja Abdulkarim o'z mizrobi bilan qobuz, ud va qonun asboblari yoqimli navolar taratardi. Bazm asnosida amirlar va shahzodalarga xil'atlar kiydirilib, qimmatbaho toshlar bilan bezatilgan toj hamda oltin kamarlar taqildilar. Shodu xurramlik avjiga chiqquncha davom etgan ushbu tantanada oltin va kumushlar sochilar edi. Nikoh bitimidan so'ng erkaklar o'z rafiqalari yoniga yo'l oldilar. Temur amirlar bilan birgalikda, to'y ertalabi xonalariga kirgan shahzodalarning uylarida sochqilar sochdi. Ushbu toy ikki oy davom etdi. Bu bahona bilan barcha uchun ichib-ko'ngil ochish imkoniyati yaratildi. Toy yakunlangach, mamlakat xavfsizligi bilan mashg'ul bo'lgan Temur hech kim sharob ichmasligi lozimligi haqida ogohlantirish berib, o'zi ham vaqtini ibodat bilan o'tkazdi. 1419-yil oktyabr oyida Gavharshod og'a Mirzo Muhammad Jo'kiy bilan Mehrinigor hamda Og'a Shamsijahonning nikohlari munosabati bilan dabdabali toylar uyushtirdi.

Temuriylar davrida nafaqat nikoh munosabati bilan, balki sunnat to'ylari uchun ham bunday tadbirlar tashkil etilardi. Sunnat an'anasiga juda katta ahamiyat berilgan. Shu ma'noda, Ulug'bek o'g'li Abdulazizning sunnat to'yi munosabati bilan Qonigulda toy uyushtirdi va ushbu bazmda yuqori tabaqa vakillari hamda oddiy xalq sharob ichib, ko'ngil ochdi. Manbalarda muvaffaqiyatli urushlarni nishonlash maqsadida o'tkazilgan toy va bazmlar haqida ham batafsil ma'lumotlar keltirilgan. Temuriy hukmdorlar safardan qaytgach, o'tkazilgan bu tadbirlarda "gul yuzli dildorlar" deb ta'riflangan qizlar bilan xushvaqt o'tkazilgani bayon qilinadi.

Manbalarda Amir Temur Sherozdan Iroqqa qaytgach, bazm bilan mashgʻul boʻlgani, Tuman ogʻa va Malik xonim Temur sharafiga ulkan toylar uyushtirganlari zikr etiladi. Ushbu bazmlarda xushovoz xonandalar tomonidan ijro etilgan mukammal navolar xalqni sehrlab qoʻyar edi. Ishtirokchilar vaqtning koʻp qismini yeb-ichish bilan oʻtkazdilar. Shuningdek, 1393-yilda Xonzoda begim Temur sharafiga katta ziyofat uyushtirib, uni safarga kuzatgan edi. Temur Yildirim Boyazid bilan boʻlgan kurashdan soʻng ham bazmlar tashkil etgan, soʻngra tantanalarni Kütahyadan Denizliga borib davom ettirgan. U yerda oy yuzli dildorlar qoʻlidan sharoblar ichilgan, xonanda va sozandalar shirin navolari bilan suhbatlarga joʻr boʻlganlar. Bunday toylarda ipak liboslardagi goʻzal asira ayollar ham xizmat qilgan.

Sulton Husayn Boyqaro davrida ham toy va bazmlar oʻz dabdabasini yanada oshirgan holda davom etdi. Boyqaroning singlisiga uylangan Oltin Oʻrda xoni Ahmadxonning oʻgʻli Bahodir Sulton 1485-yilda sultonning singlisi bilan birga Hirotga kelgan. Husayn Boyqaro qurultoy toʻplab, ularni kutib oldi va katta tantana uyushtirdi. Ushbu ziyofatda may va qimiz jehilib, kuylar sadosi ostida vaqt oʻtkazildi. Mazkur bazmda Alisher Navoiy ham Chingiziylar anʼanalarini jonlantirgan holda Bahodir Sulton sharafiga "Soqiynoma" yozgan. Koʻrinib turibdiki, Temuriy hukmdorlar xoh safar oldidan, xoh safardan soʻng oʻtkazilgan bazmlar orqali oʻzlariga maʼnaviy quvvat olganlar. Bu tantanalarga barcha xalq taklif etilib, javohirlar, marvaridlar, kumush, oltin va har turli qimmatbaho buyumlar sochilgan. Bazmlarda hech qanday xarajat ayab oʻtilmagan, shu orqali Temuriylar davlati oʻz qudrati va boyligini namoyish etgan. Hatto davr manbalarining qayd etishicha, bazm va toylarda shahzodalar, amirlar va ogʻalar tomonidan sochilgan sochqilardan saroy ahli etak-etak oltin yigʻib olganlar.

Farzand tugʻilishi va homiladorlik xabarlarini munosabati bilan ham toylar uyushtirilgan. Shu maʼnoda, Mirzo Shohrux oʻgʻli Ulugʻbekning rafiqasi Xonzoda bikaning homiladorligi haqidagi xabarni eshitib, uni quvonch bilan Hirotga chaqirtirdi. Soʻngra kelini Xonzoda bike va dunyoga keladigan nabirasi sharafiga 1412-yilda ulkan tantana tashkil qildi. Tugʻruqdan soʻng, 1427-yil 18-noyabrda Mirzo Joʻkiyning oʻgʻli Abu Bakr dunyoga kelgach, ushbu voqea munosabati bilan

Gavharshod og'a va Boysunqur tomonidan tabrik marosimlari o'tkazildi, sochqilar sochilib, bazmlar uyushtirildi. Shuningdek, Temur Mardinni qamal qilayotgan vaqtda Saroymulk xonimdan xabarchi kelib, amirzoda Shohruxning farzandi dunyoga kelgani xushxabarini keltirgach, darhol toy uyushtirgan edi. 1394-yilda amirzoda Shohruxning o'g'il farzandi dunyoga kelishi katta quvonch bilan qarshi olindi. Saroymulk xonim bir elchi orqali bu xushxabarni Temurga yetkazdi. Bu quvonch sharafiga toy uyushtirilib, xushvaqt o'tkazildi. Temur Gruziya yurishini amalga oshirayotgan vaqtda Xalil Sultonning o'g'il farzandi tug'ilishi munosabati bilan ham Qorabog'da toy va tantanalar tashkil ettirgan edi. Yuqoridagi misollardan ko'rinib turibdiki, nasl davomiyligiga katta ahamiyat berilib, bu baxtli onlarni bazmlar bilan nishonlaganlar.

Davrning mashhur shoiri Alisher Navoiyning: "Qo'shiq aytib, raqsga tushuvchi ayollar orasiga qo'shilgan sayyid bolasiga, maymun o'ynatish va duduk yasashdan boshqa nima ham o'rganish mumkin!" degan satrlaridan ayollarning o'zaro bazmlar uyushtirib, qo'shiqlar jo'rligida raqsga tushganlarini tushunishimiz mumkin. Bazmlarda sulola ayollari va qizlari yuzlarini yopish uchun hech qanday parda ishlatmaganlar. Shuningdek, xonimlar va qizlar o'zlaricha ham ziyofatlar uyushtirib, mehmonlar taklif etganlar.

O'yin-kulgiga oid ma'lumotlarni miniatyuralardan ham topishimiz mumkin. Amir Xusrav Dehlaviy "Devon"ida Sulton Husayn Boyqaroning o'z haramidagi ayollar bilan hordiq chiqarishi tasvirlangan. Miniatyurada bir tomonda raqsga tushayotgan ayollar, ikkinchi tomonda esa xizmatchi ayollar chizilgan. Bazm ochiq havoda, ma'lum bir maydonda o'tkazilmoqda. Ayol siymolari turli yumushlar bilan band. Ayniqsa, raqsga tushayotgan ayollar g'oyat nafis va estetik ko'rinishda tasvirlangan. Shu bilan birga, xizmat qilayotgan erkak siymolari ham miniatyurada aks etgan. Bazmdagi ayollar liboslaridagi o'xshashlik ham diqqatga sazovordir.

Nizomiyning "Xamsa"sida esa yopiq bino ichida Bahrom Go'r bilan hovuzda hordiq chiqarayotgan ayollar tasvirlangan. Miniatyurada ayollarning bir qismi hovuz ichida cho'milayotgan, bir qismi esa hovuz chetida musiqa asboblari chalib, bazmga

joʻr boʻlayotgan holda chizilgan. Ushbu miniatyurada qarsak chalib xursandchilik qilayotgan ayol siymolari ham aks ettirilgan.

FOR AUTHOR USE ONLY

1.6. SOVG'A-SALOMLAR VA HADYA ALMASHISHDA AYOLNING ROLI

"Hadiya" soʻzi arabcha ildizga ega boʻlib, turklarning islom dinini qabul qilishi bilan turkiy tillarga kirib kelgan. Ushbu soʻzning oʻzbek tilidagi muqobili **"armogʻon"** maʼnosini anglatadi. Ayrim oʻrinlarda forscha **"pishkash"** (پیشکش) istilohi ham qoʻllanilgan. Sovgʻa tushunchasi turli maqsadlar doirasida "armogʻon, ehson, inoyat, lutf, hiba, baxsh, yodgor, baxshish" kabi soʻzlar bilan ifodalangan. Turli maqsadlarga xizmat qiluvchi hadya almashish rituellari eng jadal kechgan turkiy davlatlardan biri Temuriylar saltanatidir. Temuriylar davlati oʻzi joylashgan geografik hududda yaqin va uzoq qoʻshnilari — Usmonli, Misr, Chin, Armaniston, Eron, Ispaniya, Oqqoʻyunli kabi koʻplab davlatlar bilan siyosiy, harbiy va iqtisodiy aloqalarda boʻlgani maʼlum.

Manbalarda eng koʻp uchraydigan hadya berish maqsadi — qoʻshni davlatlar bilan munosabatlarni tartibga solish va osoyishtalikni taʼminlashdir. 1417-yilda Shohrux Mirzoga Xitoy va Mochin podshohi Day Minkxonning elchilari tomonidan 300 ta otlq hamrohligida lochinlar, atlas matolar va Xitoy hunarmandchiligi namunalari kabi sovgʻalar keltirilgan. Ikki tomon oʻrtasidagi begonalik pardasini koʻtarish, xalq va savdogarlarning erkin bordi-keldisini taʼminlash maqsadida shahzodalar va xotunlarga ham juda koʻp miqdorda hadyalar va armogʻonlar tortiq qilingan. Mirzo Ulugʻbek 1439-yilda Xitoy imperatoriga peshonasi va oyoqlari oq, qora rangli ot yuborgan. 1445-yilda Xitoy imperatori Ulugʻbekka tashakkur bildirib, yuborilgan hadyalarga javoban uning rafiqasi va farzandlariga ipak liboslar, oʻziga esa alohida ehtirom belgisi sifatida oltin va yashm toshidan yasalgan asboblari, ajdarho boshli nayza, egarlangan asil ot va oltin bilan ishlov berilgan anjomlar yuborgan. Shu tariqa, qoʻshni davlatlar aloqalarni mustahkamlash uchun hukmdor bilan birga uning rafiqalariga ham qimmatbaho sovgʻalar yoʻllab turishgan. Shuningdek, ikki tomon oʻrtasidagi taranglikni yumshatish maqsadida ham hadyalar yuborish amaliyoti mavjud edi.

Hukmdor rafiqalariga ular safarda boʻlgan yoki safardan qaytgan oʻrinlarda turli hadyalar yuborilar edi. Shunday holatlardan biri Amir Temur va Yildirim Boyazid oʻrtasidagi kurash yakunida yuz bergan. Bursa xazinasidan qolgan boyliklar

orasida nafis bezatilgan, oltin suvi va ko'k rangli mina (emal) bilan ishlangan, Avliyo Pyotr va Avliyo Pavelning suratlari tushirilgan ikkita bronza eshik bor edi. Keyinchalik Temur Samarqandga qaytganida, ushbu san'at asarlari Katta xotun Saroymulk xonimga taqdim etilgan.

Bundan tashqari, nafaqat erkaklar ayollarga, balki ayollar ham erkaklarga hadyalar ulashganlar. Sulola hayotida faol rol o'ynagan Xonzoda begim Tabrizda bo'lgan vaqtda, Temur Samarqandda edi. Xonzoda begim uning huzuriga borish uchun yo'lga chiqqanida, shaharga yaqinlashgan mahali uni katta o'g'li Muhammad Sulton kutib olgan. Ona va o'g'il sog'inch bilan ko'rishganlaridan so'ng, malika Amir Temurni ko'rganda quvonib, unga ko'plab hadyalar, ipak liboslar va oltin yuganli otlar taqdim etgan. Xotun boshqa shahzodalarga ham shunday otlar va liboslar in'om qilgan. 1401-yilda Temur Bag'dod yurishidan keyin Tabriz tomon yo'l olib, Urmiya ko'liga quyiladigan Jag'atu daryosi bo'yida qarorgoh qurgan. Shunda Saroymulk xonim, Xonzoda begim va boshqa malikalar, shuningdek, shahzodalarning rafiqalari hamda yosh shahzoda Ulug'bek "Sina" deb atalgan mavzeda Temurni qarshi olib, unga sovg'alar taqdim etishgan.

Keyingi bo'limlarda batafsil to'xtalib o'tiladigan mavzulardan biri — kanizaklarning hadya sifatida yuborilishi masalasidir. Qimmatbaho buyumlar bilan bir qatorda, hukmdorning ko'nglini olish uchun go'zal kanizaklar ham sovg'a qilingan.

Nihoyat, ushbu davrda sovg'alarni to'qqiztadan taqdim etish an'anasi (to'qqiz-to'qqiz) mavjud edi. Masalan, Shahzoda Iskandar mo'g'ul qizlaridan huri kabi go'zal to'qqiz nafarini Temurga yuborgan. Bu yerda sovg'alar sonining aynan to'qqizta bo'lishi turkiy xalqlardagi hadyani to'qqiz karra taqdim etish qadimiy an'anasidan kelib chiqqan.

II BOB. IJTIMOIIY HAYOTDA AYOL - TEMURIY AYOLINING

KUNDALIK HAYOTI

2.1. RO‘ZG‘OR YUMUSHLARIDA AYOL VA AYOLNING UYDAN

TASHQARIDAGI HAYOTI

Ro‘zg‘or yumushlari madaniy jihatdan ayolning biologik moyilligi orqali ta’riflanadi. Ya’ni, uy tushunchasi ayol bilan birga tasavvur etiladi. Ayolning uyga oro berish, mehmon kutish, oila mulkini asrash, oshxona jihozlarini tayyorlash, kiyim tikish, jun qirqish, chokchilik, sut sog‘ish, yegulik va ichimliklar tayyorlash, chorvaga qarash hamda bular bilan bir qatorda erkakka xos ishlarda ko‘maklashish kabi bir qator vazifalari bor edi. Shu nuqtayi nazardan, Temuriy ayoli ham kundalik hayotda ro‘zg‘or ishlari bilan mashg‘ul bo‘lgan. Shuning uchun ham ayol uyning kundalik tozaligi, ovqat pishirish va bola tarbiyasi kabi yumushlar bilan shug‘ullangan va shu orqali xonadon tartibini ta’minlagan. Bundan tashqari, ayol nafaqat uy yumushlari, balki xonadondagi boshqa muammo va masalalar bilan ham qiziqqan. Masalan, avvalroq ta’kidlanganidek, Amir Temurning opasi Qutlug‘ Turkan og‘a Sohibqiron katta ahamiyat bergan ayollarning boshida turadi. Onalarining vafotidan keyin ro‘zg‘orni boshqargan Qutlug‘ Turkan og‘a, Temurning hayotidagi og‘ir damlarda unga doimo tirgak bo‘lgan.

Davrning buyuk shoiri Alisher Navoiyning fikricha: "Oila qurish — qutulishi bo‘lmagan baloga duchor bo‘lish va chorasiz dard bilan ingrash demakdir". Muallif nikoh masalasini erkakning o‘z-o‘ziga qilgan azobi sifatida ko‘radi. Agar xonadon ishlarini tartibga soluvchi va mas’uliyatni his qiluvchi ayol yaxshi bo‘lsa, bu erkak uchun katta baxtdir. Hatto bunday ayol erining jamiyat bilan hamnafas yashashiga ham sababchi bo‘ladi. Bunday ayol uy tartibining, oila a’zolari salomatligi va xotirjamligining kafolati sanaladi. Ayol oqila bo‘lsa, hamma narsa o‘z o‘rniga tushadi va ro‘zg‘or uchun zarur narsalar muhayyo bo‘ladi. Agar insonga shunday yor uchrasa va shunday saodat nasib etsa, barcha tashvishlar unutiladi. U ro‘zg‘or ishlarini hal qilib, tartib o‘rnatish bilan birga, har qanday qiyinchilikda buyuk madadkor bo‘ladi. Sen qayg‘uraningda u ham qayg‘uradi. Agar tili achchiq bo‘lsa va ishini yaxshi bajarmasa, erining yuzini shuvut qiladi; ichkilikka berilsa, uyning odobi yo‘qoladi;

xulqi yomon bo'lsa, xonadon yo'qsil go'shaga aylanadi va baraka qochadi.²⁶⁷ Qisqasi, ayolning xulq-atvori uyni sarishta qiladi. Uyning asosiy tayanchi yaxshi ayolga bog'liqligi va yomon xulqli ayol bilan xonadonda intizom bo'lmasligi anglashiladi.

Kundalik hayotning bir qismi bo'lgan mehmon kutish va taom tortish ayolning muhim vazifasi edi. Temurning rafiqasi Saroymulk xonim nihoyatda dabdabali ziyofatlar uyushtirar edi. Bu ziyofatlarda ko'plab mehmonlar ishtirok etardi. Bazmlarga erkagu ayol ajratilmagan holda barcha tabaqa vakillari taklif qilingan.²⁶⁸ Shuningdek, bir kuni Hirotda Payanda Sulton Begim, Xadicha Begim, Opaq Begim va Sulton Abu Said Mirzoning qizlari Husayn Boyqaro madrasasida to'plandilar. Bu ayollarni ziyorat qilish maqsadida borgan Bobur Mirzo ayollarga hurmat-ehtirom ko'rsatib salomlashgach, tashkil etilgan Qur'on suhbatida qatnashdi. Qur'on tilovati va suhbatdan so'ng, Xadicha begimning shaxsan o'zi taom berishni niyat qilgani uchun barchalari birgalikda uning madrasasiga yo'l oldilar. Ko'rinib turibdiki, sulola ayollari kelgan mehmonlarni kutib olish uchun taomlar tortganlar. Shuningdek, diniy suhbatlar va Qur'on tilovatlarida ayollar va erkaklar birga ishtirok etganlarini tushunishimiz mumkin.

Bundan tashqari, ayollar uyga kelgan mehmonlarni yaxshi kutib olishga g'ayrat qilardilar. Masalan, mezbon mehmonning oldiga noz-ne'mat qo'ygach, uning nima yeyotganiga tikilmasligi lozim bo'lgan odob sifatida uqtirilgan. Ig'dir qal'asining hokimasi bo'lgan ayol, sayyoh Klavixo va uning hamrohlariga nisbatan g'oyat mehmondoshlik ko'rsatgan. Ayol ular mehmon bo'lgan tun davomida barcha ehtiyojlarini ta'minlagan. Yana bir rivoyatga ko'ra, Sulton Husayn Boyqaro va do'stlari bir xonadonga mehmon bo'ladilar. Uydagi yosh qiz ularga xizmat qilib, dasturxon yozadi va har biriga faqat bir kosadan qatiq tortadi. Hukmdor qatiq va qoshiqni ko'rgach, hayron bo'lib, nima uchun yoniga non qo'yilmaganini so'raydi. Shunda qiz unga: "Bori bilan yo'g'ini bilmaydigan naqadar g'alati mehmonsiz", deb javob bergan. Shuni ta'kidlash lozimki, o'sha davr qizlari uyga kelgan mehmonni siylash uchun qo'llarida bor narsani tortishdan chekinmaganlar. Shuningdek, ro'zg'or tejamkorligiga ham qattiq amal qilganlar.

Uy ishlari bilan mashg'ul bo'lgan qizlar suv keltirish uchun buloq va chashmalarga borganlar. "Rashahot aynul-hayot" asarida bu haqda shunday deyiladi: o'sha davrning mashhur siymosi Xoja Alouddin hazratlarining yaqinlaridan va u kishining xizmatida bo'lgan Mavlono Ahmad qarindoshlarini ziyorat qilish uchun Xoja hazratlaridan izn olib yo'lga chiqadi. Ziyoratni ado etib qaytayotganida yo'li bir suv bo'yidan tushadi. U yerdan o'tayotib, suv bo'yida bir guruh qizlarni ko'radi. Ehtimol, sahro tomonlarda yashovchi qizlar bo'lgan bu guruh uy ehtiyojlari uchun suv olgani kelishgan edi. O'sha lahzada Mavlono Ahmadda qizlarni yaqindan ko'rish istagi paydo bo'ladi. Bu istakka qarshi tura olmay, qizlar tomon boradi va bir muddat ularni kuzatib, so'ng yana yo'lida davom etadi. Bundan ko'rinadiki, qizlar uy ehtiyojlarini qondirish uchun tashqaridagi ishlarni ham bajarganlar.

Ba'zi oilalarda uy yumushlariga ko'maklashish uchun asosan asira va kanizaklardan iborat xizmatkorlar bo'lgan. Bu xizmatkor kanizaklar nafaqat ro'zg'or ishlari, balki bemorlarga qarash bilan ham shug'ullanganlar. Manbalardan bilamizki, o'sha davrning nufuzli kishilaridan birining muolajasi bilan aynan kanizak shug'ullangan. Shuningdek, ayollar uyda bemor bo'lib yotgan erlariga qarab, holdan toyganlari ham bo'lgan. Hatto charchoqdan bemor to'shagi yonida uxlab qolgan ayollar haqida manbalarda ma'lumotlar uchraydi. Ayol kundalik ro'zg'or hayotidagi vazifalarini bajarish bilan birga, ba'zi holatlarda boshqa ishlar bilan ham shug'ullangan. Masalan, o'sha davr ayollari orasida tuyalarga qarash kabi yumushlarni ham bajara oladigan uddaburon uy bekalarining borligi ma'lum.

Nihoyat, Temuriylar haramida saroy ishlarida va ayolning shaxsiy xizmatida mas'ul bo'lgan xizmatkorlar borligi ma'lum. Masalan, Saroymulk xonim, Tuman og'a, Tukul xotun va Shodi Mulk xotun kabi sulola a'zolarining o'z xizmatkorlari bo'lgani manbalarda qayd etilgan. Bu xodimlar malikalarning barcha ehtiyojlarini qondirganlar. Bundan xulosa qilish mumkinki, sulola ayollari ijtimoiy hayotdagi boshqa ayollarga qaraganda ro'zg'or yumushlari bilan unchalik ko'p mashg'ul bo'lmaganlar.

Ayolning uydan tashqaridagi hayoti. Ayollar uy yumushlarida bo'lgani kabi, tashqi ijtimoiy hayotda ham faol rol o'ynaganlar. Masalan, Tabrizdagi karvonsaroylarning ichki qismida alohida xonalar va do'konlar mavjud edi. Karvonsaroylar tugagan joyda bozorlar boshlanib, u yerda turli mollar: ipak, jun va paxta matolar, krep, zargarlik buyumlari, shirinliklar hamda xilma-xil ashyolar sotilardi. Bu yerda savdo-sotiq nihoyatda qizg'in bo'lgan. Bozorlar muayyan bo'limlarga ajratilgan bo'lib, ularning birida ayollar uchun ziynat buyumlari sotilgan. Ayollar bu yerga kelib, o'z ehtiyojlari uchun xaridlar qilganlar. Bozordagi ayollar oq chorsHAV kiyib, yuzlarini ot qilidan to'qilgan parda (maska) bilan yopib olardilar. Shu bois, ularga duch kelganlar kimligini bila olmasdi. Bundan ko'rinadiki, ayollar shaxsiy ehtiyojlarini qondirish uchun mustaqil xaridlar qilganlar va bunda nomahramlik masalasiga e'tibor berib, maxsus liboslar tanlaganlar.

Shuningdek, ushbu davrda ayollar shaharlarni tomosha qilish maqsadida sayohatlarga ham chiqib turganlar. Amir Temur Hindiston tuproqlaridagi Dehli shahrini egallagan vaqtda, amirlarning rafiqalari shaharni aylanish maqsadida Dehliga borganlar.

Ayollarning tashqi dunyo bilan aloqada bo'lganini ko'rsatuvchi muhim jihatlardan biri ularning ovga chiqishidir. Manbalarda O'ljoy xotunning otasi bilan birga ovga chiqqani haqida ma'lumotlar mavjud.

Ayollarni tashqi xavf-xatarlardan himoya qilishga ham alohida e'tibor berilgan. Xususan, Amir Temur vafotidan so'ng uning tobutini tashiyotganlardan biri Xoja Yusufga elchi orqali xabar yuborilib, amirlar va xonimlarga zarar yetmasligi uchun ularni ehtiyot qilish haqida ogohlantirilgan.

Ayollar ko'chaga chiqqanda ot yoki xachirga minar edilar. Ot va xachirlarning egar-jabduqlari oltin, kumush va rangli buyumlar bilan bezatilgan bo'lardi. Otning oldi va orqa qismi jun yoki kigiz mato bilan yopilib, bo'yniga qo'ng'iroqlar taqilardi. Yo'lda boshqalarga duch kelganlarida hazil-huzul qilishdan chekinmasdilar, biroq bu xislat (ba'zi manbalarda) salbiy baholangan. Hashamatga moyil bo'lgan ayollar tashqarida zamonaviy va toza liboslar kiyishni xush ko'rardilar. Demak, ayollar ot

minishdan nafaqat urushlarda, balki kundalik hayotdagi yumushlari va sayrlarida ham foydalanganlar.

Erkaklar ba'zan ayolning uydan tashqarida ko'p vaqt o'tkazishidan norozi bo'lishgan. Masalan, kunlarning birida Hakim ismli shaxs va uning rafiqasi Mihriy Boysunqur Mirzoning majlisida suhbat qurib o'tirgan edilar. Ushbu majlisdagi suhbatlar nihoyatda samimiy va latifali maqollar bilan o'tayotgan edi. Sharob ta'sirida kayfiyat oshib, bazm yakuniga yetayotgan bir paytda Hakim o'rnidan turib, rafiqasi Mihriydan shikoyat qiladi. U rafiqasining o'z sharofati bilan hayot kechirayotganini, lekin Mihriy buni pisand qilmay, uyda o'tirmasdan tinimsiz ko'chada kezishini aytadi. Mirzo bu gapga javoban hazil aralash: "Uyga borganingda uning oyog'iga kunda (kishan) bog'lab qo'y!" deydi. Hakim esa mastlik ta'sirida haqiqatdan ham rafiqasining oyog'iga kunda bog'lagan ekan.

"Muroqqa-i Gulshan" masnaviyidagi minyaturada (16-miniatyura) Sulton Husayn Mirzoning bog'idagi ayollar tasvirlangan. Ayolning uydan tashqaridagi hayotini vizual tarzda taqdim etuvchi ushbu miniatyurada harakatga boy sahnalar chizilgan. Undagi bir guruh ayollar o'zaro suhbatlashayotgan bo'lsa, boshqalari musiqa asboblari chalayotgani, yana bir qismi esa taom yoki ichimlik ulashayotgani tasvirlangan. Ayrim ayollar esa bog'dagi gullarga egilib, ular bilan mashg'ul bo'lmoqdalar. Ushbu miniatyurada bog'dagi erkaklar va ayollarning alohida-alohida makonlarda chizilgani ham diqqatga sazovordir.

2.2. TUG‘RUQ VA BOLA TARBIYASI

Temuriylar davri ayolining asosiy vazifalari qatorida bola tarbiyasi muhim o‘rin tutadi. Farzandlarning dunyoga kelishi va voyaga yetkazilishi muayyan darajadagi e‘tibor hamda intizom asosida amalga oshiriladi. Mirzolarning tarbiyasiga ota va ona aslo aralashmas, bu jarayon davlat ahamiyatiga molik masala sifatida ko‘riladi. Ayolning ko‘zi yorish vaqti yaqinlashgach, u saroyga olinib, alohida parvarish qilinadi. Ona farzandini dunyoga keltirishi bilan bola darhol onasidan olinib, uning yeb-ichishi, kiyinishi va ta‘limi, qisqasi, barcha ehtiyojlari uchun mas‘ul bo‘lgan tarbiyachilar qo‘liga topshiriladi. Chaqaloqni qabul qilib olgan shaxs unga sutonalik (enagalik) vazifasini bajaradi. Bola ma‘lum yoshga yetgach, bo‘ljak hukmdor bilishi lozim bo‘lgan barcha bilimlarni egallashi uchun “Atabeg” (otaliq) deb ataladigan maxsus murabbiylar nazoratiga beriladi. Shahzodaga tayinlangan otaliq va uning rafiqasi bo‘lgan sutohning ismlari maxsus daftarlarga qayd etiladi. Valiahdning tarbiyasi bilan boshqa mirzolarning tarbiyasi o‘rtasida hech qanday farq bo‘lmas edi.

1394-yilda Mirzo Ulug‘bek dunyoga kelgan yili uning ukasi Ibrohim ham tug‘ilgan edi. Ular Amir Temurning eng suyuqli nabiralari edi. Ibrohim tug‘ilishi bilanoq sutohga berilgan va ta‘limini ta‘minlash uchun unga otaliq tayinlangan. Ularning ismlari daftarlarga yozilgan, go‘dak parvarishini esa Tuman xonim nazorat qilgan. Manbalarda ayollarning sutonalik vazifasini bajarganliklari haqida tez-tez ma‘lumotlar uchraydi. Masalan, Ulug‘bekning amiri Shoh Malik, uning aka-ukalari va qarindoshlarining ota-bobolari avlodlar osha marhum Amir Temur ajdodlarining muruvvatini ko‘rib, ularning yonida voyaga yetganlar va xonadon bilan bir soydan bo‘lib, sutoh akalarga aylanganlar. Bu ma‘lumotlardan ayollarning boshqa farzandlarni emizganliklarini va “sutohlik” tushunchasi mavjud bo‘lganini anglaymiz. Shuningdek, Mavlono Ali bin Husayn as-Safiyning “Rashahot aynul-hayot” asarida davrning buyuk dervishi Xoja Ubeydulloh hazratlarining ham sutohi bo‘lgani qayd etilgan.

1394-yil 22-martda Gavharshod begim o‘g‘il farzand ko‘rgani haqidagi xabarni eshitgan Amir Temur g‘oyat shod bo‘ldi va asir olingan shahar

himoyachilarini afv etdi. Temurning ushbu nabirasiga Muhammad Tarag'ay ismi berildi. Hali go'daklik chog'idan ko'plab yerlarni kezgan bolaning beshigi Armanistondan Erongacha yetib bordi. Ulug'bek uzoq yillar davomida o'zi tug'ilgan tuproqlarni ko'rishdan mahrum bo'ldi, hatto u o'z onasini ham eslay olmas edi. Uning tarbiyasi bilan Temurning katta xotuni Saroymulk xonim shug'ullandi. Bola ota-onasi bilan faqat vaqti-vaqti bilan, ular Shohrux boshqarayotgan Hirot shahridan o'tayotganlarida uchrashib turardi. Taxminan 4 yoshga to'lganida unga "Ulug'bek" ismi bilan murojaat qilina boshlandi. Shuningdek, u boradigan barcha safarlarda tarbiyasi uchun mas'ul bo'lgan Saroymulk xonim unga hamrohlik qilar edi. Temur o'g'li Miranshoh ustiga qilgan yurishi asnosida Ulug'bek o'z enagasi bo'lgan keksa xonimning yonidan qochib, katta akasining huzuriga kelib olgan edi. Keyinchalik, Temurning xohishi bilan O'ka begimga uylangach, to'y tantanalari tugashi bilan yana buvisining nazoratida yashashni davom ettirdi va otaliqlar qo'lida maxsus ta'lim olishda davom etdi. Bu davrda ta'limga shunchalik katta ahamiyat berilganki, hatto to'y marosimidan so'ng ham shahzodalar vaqt yo'qotmasdan o'z darslariga qaytishgan.

Gavharshod begim Shohrux Mirzoning katta farzandlari Hirot saroyida tarbiya topishiga alohida e'tibor qaratar edi. Shu bois, u homilador bo'lganida tug'uruqdan avval Hirot saroyiga keltirilardi. Gavharshodning farzandlari shu yerda voyaga yetgan, ularning sunnat va nikoh to'ylari ham shu yerda o'tkazilgan. Shuningdek, Gavharshod begimning o'zi ham o'z nabiralariga tarbiyachilik qilgan. U Hirotida Ulug'bekning o'g'li Abdullatif va Boysunqurning o'g'li Alouddavlaning tarbiyasi uchun mas'ul bo'lganini ko'ramiz. Ularning ta'limi Gavharshod begim nazoratida maxsus murabbiylar tomonidan olib borilgan. Hukmdor nabiralarning ko'pchiligi bolalik yillarini markaziy saroyda o'tkazar, hukmdor esa ularning sunnat va nikoh tantanalarini aynan shu yerda nishonlar edi. Ko'rinib turibdiki, bu tajriba orqali Amir Temur markazdan uzoq viloyatlarda quyi sulolalar shakllanishining oldini olishni hamda saroy ayollarining o'z farzandlarini boshqalarning hisobiga martabasini oshirishiga yo'l qo'ymaslikni ko'zlagan. Temurning bolalarni markaziy saroyda tarbiyalash tizimi tufayli Gavharshod begim o'z iqtidori uchun raqib bo'lishi mumkin

bo'lgan shahzoda nomzodlarini oqilona nazorat qilgan. Avval ta'kidlanganidek, Gavharshod begim o'g'li Alouddavla Mirzoning Shohrux Mirzoga valiahd bo'lishi uchun katta mehnat sarflab, uni turli bilimlar bilan qurollantirgan.

Ayollar nazoratiga tarbiya uchun berilgan yana bir shahzoda — Muhammad Jo'kidir. 1402-yil 4-aprelda Shohruxning farzandi dunyoga keldi. Temur bu xabarni eshitib juda shodlandi. Bolaga Muhammad Jo'ki ismini berib, uning tarbiyasini Xonzoda begim ixtiyoriga topshirdi; ma'lum yoshdan so'ng esa bola yana Xonzoda begim nazoratidagi otaliqlarga omonat qilindi. Shahzodaning o'z onasi o'rniga sulolaning boshqa bir ayoli tomonidan tarbiyalanishi hukmdor xotinlarining o'z farzandini taxtga chiqarish yo'lidagi o'zaro kurashlarini jilovlashga xizmat qilgan.

Erkaklar tarbiyasiga bo'lgani kabi, qizlarning ta'limiga ham jiddiy e'tibor qaratilardi. Mirzo Ulug'bekning 1417-yilda Buxoroda qurdirgan madrasasi darvozasi ustiga o'yib yozilgan "Ilm talab qilish har bir musulmon erkak va ayol uchun farzdir" degan hadis ham Ulug'bekning bu masalaga bo'lgan munosabatini ko'rsatadi. Shuningdek, Hirotda Shohrux va Husayn Boyqaro tomonidan asos solingan madrasalarda jami 47 kishi, jumladan 6 mirzo, 5 nafar sulola ayoli, amirlar, vazirlar va aristokratlar ta'lim olgani qayd etilgan. Hatto davrning taniqli olimi Mavlono Baqoiyning rafiqasi Bibi Xotun yosh qizlarga o'qish va yozishdan saboq bergan.³⁵⁶

Qizlarning deyarli barchasi o'z turmush tarzlaridan kelib chiqib, ot minishni va qurol ishlatishni o'rganar edilar. Shuningdek, ularga maktab odobi va Qur'oni Karim ta'limi ham berilardi.

O'g'il bolalarga nisbatan qo'llaniladigan tug'uruqdan keyingi an'analar qiz bolalar uchun ham amal qilardi. Ya'ni, tug'ilgandan so'ng onasidan olingan qizlar ham sutonasi bilan birga saroydagi katta xonimlardan birining nazoratiga berilar, ta'limiga katta ahamiyat qaratilar va hatto ularga ham maxsus "Ataka" (murabbiy) tayinlanar edi. Masalan, Jahongir Mirzoning qizi Fotima Sulton bilan Umarshayx Mirzoning qizi Bobo Bikining Amir Temurning rafiqasi Saroymulk xonim nazoratiga berilgani, Sulton Abu Saidning o'g'li Umarshayx Mirzoning qizlaridan biriga esa Xoja Muhammad Darziy murabbiy etib tayinlangani manbalarda qayd etilgan.³⁵⁹ Bu orqali Temuriy ayollarning ham davlatni boshqaradigan mirzolari tarbiyalashga

qodir bo'lishi yoki zarurat tug'ilganda davlatni mustaqil idora qila oladigan darajada bilimli bo'lishi ta'minlangan. Bunga yana bir misol sifatida Gavharshod begimning bevosita yonida tarbiya topgan Amir Cho'lponning qizi Yan Malik xotunni keltirish mumkin. Shuningdek, Gavharshod begim Ulug'bekning qizi Hasiba Sulton Xonzodaning tarbiyasi uchun ham mas'ul bo'lgan.

1384-yilda Amir Temurning Mozandaron yurishi paytida, shahzoda Pirmuhammad Jahongir Hoji Xojaning qiziga uylangach, boshqa kuchlar ham kelib qo'shinga qo'shildi. Temur katta tantana bilan yo'lga chiqdi. Murg'ob daryosiga yetganlarida, Shahzoda Miranshohning xotuni Xonzoda begim ikki oylik o'g'li Xalil Sulton bilan birga Temurni kutib olishga keldi. Saroymulk xonim Xonzoda sharafiga ziyofatlar uyushtirib, Shahzoda Xalil Sultonning parvarishini o'z zimmasiga olishni so'radi. Bu holat sulola ayollarining bolalar tarbiyasi va parvarishida naqadar fidoyi va ko'ngilli bo'lganliklarini ko'rsatadi.

Faqatgina hukmdor saroyidagi bolalar onasidan olinib tarbiya qilinmas edi; jamiyatning boshqa qatlamlarida ham xuddi shunday ta'lim usuli qo'llanilardi. Masalan, Abdurahmon Jomiyning otasi u hali o'ng qo'lini chapidan ajrata olmaydigan go'daklik chog'idayoq onasining quchog'idan olib, o'qish-yozishni o'rganishi va hofizi Qur'on bo'lishi uchun an'anaviy usulda dars beradigan muallimga topshirgan edi.

Bola tarbiyasi uchun mas'ul bo'lgan ayollardan har doim ham juda yuksak ilmiy daraja talab qilinmas edi. Masalan, Mirzo Ulug'bekdek buyuk siymoning tarbiyasini zimmasiga olgan Saroymulk xonim haqida G. Golubev uning nihoyatda jo'shqin, oqila va kuchli ayol bo'lganini, ammo bilim darajasi unchalik yuqori bo'lmaganini ta'kidlaydi. Golubevning fikricha, Ulug'bekning onasi (Gavharshod begim) aqlli va g'ayratli bo'lish bilan birga, eriga qaraganda hukmronlikni ko'proq sevar edi; u erining g'ururiga tegmagan holda davlat ishlariga o'z zakovati bilan turli yechimlar topar edi. Ulug'bek o'z onasining erkaklardek chaqqon va qobiliyatli harakat qilishini yaxshi tushungan. Onasining buyruqlariga mamnuniyat bilan itoat qilgan Ulug'bek: "Haqiqatan ham uning ko'zlarida nafaqat marvarid jilosi, balki qilichning yaltirashi ham bor", deb o'ylagan. Ulug'bek o'z onasini qanchalik yaxshi

tanigan bo'lsa, Gavharshod begim ham o'g'lining iqtidori va zakovatini shunchalik yaxshi bilar edi. Yoshligida onasidan ayrilgan Ulug'bek yuksak qobiliyat egalari bo'lgan Gavharshod begimga nisbatan farzandlik mehrini tuymagan bo'lsa-da, Gavharshod begim ham o'g'liga nisbatan xuddi shunday sovuqqon bo'lganini tushunishimiz mumkin. Shahzodalarning voyaga yetib, davlat boshqaruvida yetuk shaxslar bo'lib yetishishi uchun qo'llanilgan ushbu tizim tufayli, bolalar davlat uchun g'oyat muhim qobiliyat sohiblari bo'lib yetishsalar-da, ona mehridan mahrum qolganlar. Bu tizim, ehtimol, davlat boshqaruvida hissiyotlarga berilib qaror qabul qilishning oldini olish maqsadida joriy etilgan bo'lishi mumkin.

Ayollar nafaqat o'z farzandlariga ta'lim berishgan, balki qo'l ostida ishlaydigan xizmatchilarga ham muayyan tartib-qoidalarini o'rgatishgan. Masalan, xizmatchi o'z valine'matidan e'tibor, bey va xonimidan esa odob-axloq o'rganadi va ulardan yordam ko'radi. Mardlik va insoniylik talabiga ko'ra, ushbu muruvvatga javoban qullik va xizmatkorlik qilish, hatto o'zini fido etishga tayyor turish lozim edi. Xizmatchi o'z hojasiga ko'rsatilgan shafqat evaziga jonini fido qilish darajasida sadoqatli bo'lishi shart deb hisoblangan.

Ushbu davrda farzand dunyoga kelishi nihoyatda muhim voqea sifatida ko'rilib, katta shodiyona bilan qarshi olingan. Tug'uruq xushxabari (suyunchi) uchun turli hadyalar berilgan va tantanalar o'tkazilgan. 1394-yil 22-martda Sultoniya qal'asida Shohrux Mirzoning rafiqasi o'g'il farzand ko'rdi. Amir Temurga bu xabar yetkazilganda, undagi urush asabiyati quvonchga aylandi. Allohga shukrona sifatida u Mardin qal'asidagi asirlarni afv etdi. Shuningdek, 1394-yil 14-avgustda Shohrux Mirzoning yana bir o'g'li tug'ilganda, Saroymulk xonim bu xabarni shaxsan Temurga yetkazdi. Shahzodalar, beklar va bo'linma komandirlariga quvonch ramzi sifatida pul sochishdi. Temur bu xushxabardan shunchalik shodlandiki, dubulg'asini havoga otib, xazinadan barchaga in'omlar ulashdi va katta ziyofat berishni buyurdi. Shunday dabdabali to'y o'tkazildiki, Temur ushbu tug'uruq suyunchisi sharafiga o'sha yili o'ziga qarashli barcha viloyatlarning soliqlarini kechib yubordi. Xuddi shuningdek, 1399-yil 14-mayda Mulkat og'adan tug'ilgan Shahzoda Suyurg'atmishni ko'rganda ham Temurning quvonchi ichiga sig'magan. Temur Miranshohning

Xonzoda begimdan bo'lgan qizi Bikisi Sulton begimni Umarshayxning 1384-yilda tug'ilgan o'g'li Iskandar Mirzoga nikohlagan edi. Bikisi og'a farzand ko'rganda ham quvonch ramzi sifatida katta ziyofatlar berilgan.

Faqatgina tug'uruqdan keyin emas, balki kutilayotgan tug'uruq sharafiga ham bayramlar tashkil etilardi. Bunga eng yaxshi misol, Samarqandiy qayd etganidek, Xonzoda Bikening homiladorligi ma'lum bo'lgach, kelin Hirotga taklif qilinadi va 1412-yil 18-avgustda tug'ilajak nabira sharafiga Shohrux Mirzo ulkan ziyofat va o'yin-kulgi uyushtiradi.

Temuriylar davrida bolalar parvarishi bilan shug'ullanuvchi maxsus ayollar, ya'ni doylar mavjud bo'lgan. Masalan, Shoh Shujoning ukasi Sulton Ahmadning Sulton Mahdiy va Sulaymonxon ismli ikki kichik o'g'li bor edi. Sulaymonxon nihoyatda shirinso'z va usli bola bo'lib, barcha uni yaxshi ko'rardi. U olti yoshga yetmay ko'z og'rig'iga (yallig'lanishiga) duchor bo'ladi va faqat o'z doyasi quchog'idagina taskin topadi.

Shuningdek, o'sha davrda ayollar homilador holatida ham harbiy yurishlarda ishtirok etar, tug'uruq dardlari boshlanganda yo'ldan chetga chiqib, otidan tushib farzandini dunyoga keltirar va uni ehtiyotlab yo'rgaklardi. So'ngra yana otga minib yo'lida davom etaverardi. Qo'shinda mana shunday safar asnosida tug'ilgan, ulg'aygan, turmush qurgan va farzandli bo'lgan, biroq hech qachon muqim yashash joyiga ega bo'lmagan kishilar borligi ma'lum. Bundan anglashiladiki, ko'chmanchi hayot sharoitida ayollar uchun tug'uruqdan keyin "chillasini chiqarish" kabi odatlar har doim ham amal qilmagan. Bu holat turk ayollarining hatto homiladorlik davrida ham erkaklar bilan bir safda zahmat chekishga tayyor bo'lgan matonatini ko'rsatadi. Farzandli bo'lish faqat o'z farzandini dunyoga keltirish bilan cheklanmagan. Asrab olingan bolalar orqali ham oila kengaytirilar edi. Ma'lumki, Gavharshod begim Shohrux Mirzo davrida Jahonshoh podshohni asrab olgan.

Afsuski, onalik baxti har bir ayolga ham nasib etmagan. Befarzandlik muammosiga duch kelgan ayollar ham bo'lgan. Avval ta'kidlanganidek, 1370-yilda Temur haramiga qo'shilgan Saroymulk xonim farzand ko'rmagan edi. Shunga qaramay, Chingiziy naslidan bo'lgani uchun u Temur huzurida "Katta Xotun"

maqomini saqlab qoldi. Saroymulk xonimdan o'g'il ko'rmasligini tushungan Temur, 1397-yilda Mo'g'uliston hukmdori Chig'atoyli Xizr Xojaxonning qizi To'kal xonimga uylandi. Temurning bu nikohdan umidi — Chingiziy nasli orqali o'z sulolasini davom ettirish edi. Biroq bu rafiqasidan ham farzand ko'rmadi. Demak, ushbu davrda sulola davomiyligi uchun farzandli bo'lish, ayniqsa, qizlarga nisbatan o'g'il bolaning dunyoga kelishi ustun qo'yilgan. O'g'il farzandli ona jamiyatda yuksak mavqega ega bo'lgan.

Shunga qaramay, qiz bolaning tug'ilishi barakali yil kelishidan nishona hisoblangan. Masalan, Mirzo Ulug'bek astronomiya bilan shug'ullanganida saroy munajjimlari unga shunday deyishgan: "Juma — Zuhro kuni. Agar yil juma kuni bilan boshlansa, sultonim, unutmangki, o'sha yili bahor serfayz o'tadi, meva va poliz ekinlari mo'l bo'ladi. Bunday barakali yilda qiz bolalar kabi o'g'il bolalar ham ko'p dunyoga keladi va xalq baxtiyor bo'ladi". Ushbu ifodadan ko'rinadiki, farovonlik farzand tug'ilishi bilan bog'liq deb hisoblangan.

Temuriylar davrida bolalarga ism qo'yishda, ayniqsa, keyingi nikohlardan tug'ilgan farzandlarga onalarining ajdodlari ismlari berilgan. Shohrux, Boysunqur va Gavharshod kabi ismlarni bunga misol qilish mumkin. Shuningdek, ota vafot etgan taqdirda yetim qolgan qiz va o'g'il bolalar tarbiyasini o'z zimmasiga oladigan vasiylar bo'lgan. Masalan, Fazlulloh Estarobodiy vafotidan so'ng uning yetti farzandi: Nurulloh, Kalimulloh, Salomulloh, Fotima Xotun, Bibi Xotun, Ummul Kitob va Fotixatul Kitobning parvarishini Dervish Husomiddin o'z zimmasiga olgan.

Homilador ayollar qornidagi farzandini begunoh deb bilganlari sababli, homiladorlik davrida halol luqma yeyishga alohida ahamiyat berishgan. Sayyid Amir Kulolning onalari shunday hikoya qiladi: "Amir qornimdaligida qachonki shubhali ovqat yesam, qornimda og'riq turardi. Bu hol bir necha bor takrorlangach, tushundimki, bularning barchasi homilamdagi bolaning nuroniyligi sababidir. Shundan so'ng har bir luqmamda ehtiyotkor bo'ldim va farzandimni umid bilan kutdim".

Bolalarning sog'lig'iga zarar yetmasligiga ham jiddiy qaralgan. Masalan, Temurning Hindiston yurishi paytida Saroymulk xonim Ulug'bek bilan birga

Kobulgacha hamrohlik qilgan, ammo 1398-yilda Temur ularni Kobul atrofidan Samarqandga qaytarib yuborgan. Temur suyukli nabirasidan ayrilishni xohlamasa-da, Hindistonning haddan tashqari jazirama va dim havosi bolaga zarar yetkazishidan xavotir olib, ularni qaytarishga qaror qilgan.

Ayollar turmush o'rtoqlari bilan birga farzandlarini davolash uchun turli yo'llarga murojaat qilishgan. Masalan, shayxulislom Ahmad Jomiy hazratlarining huzuriga bir turkman beyi rafiqasi bilan kirib keladi. Ularning yonida ikki ko'zi ko'rmaydigan go'zal farzandi bor edi. Ota-onaning yuzida chuqur qayg'u bor edi. Ular Ahmad Jomiyga yalinib, shifo so'raydilar: — Mana bizning yagona o'g'limiz, ko'z nuridan boshqa kamchiligi yo'q. Dunyoni kezib, qaerda bir tabib yoki ulugh zot bo'lsa, oyog'iga yiqildik, ammo foydasi bo'lmadi. Bor-budimizni fido qilishga tayyormiz, duo qiling, ko'zi ochilsin.

Shayx avvaliga bu ish mo'jiza ekanini aytib hayiqadi: "Ko'rlarning ko'zini ochish Iso payg'ambarning mo'jizasi bo'lsa, Ahmad kim bo'ptiki bu ishni qilsin?", deb ulardan uzoqlashadi. Chorasiz qolgan er-xotin yig'lab o'zlarini yerga urishadi. Shu payt Ahmad Jomiyning ichidan bir sado keladi: "Biz qilamiz, u emas!". Shayx ortiga qaytib, ikki bosh barmog'ini bolaning ko'zlariga bosadi: "Allohning izni bilan och ko'zlaringni!". Shu zahoti bolaning ko'zlari ochilib, ko'ra boshlaydi. Keyinchalik shayxdan nega avval "Ahmad kim?" deb, keyin "Biz qilamiz" dedingiz, deb so'rashganida, u: "Birinchi so'z Ahmadniki edi va u haq edi. Ikkinchi so'z esa sirdan kelgan ilohiy ma'no edi", deb javob beradi. Shu tariqa Allohning izni bilan bolaning ko'zlari Ahmadning qo'li orqali shifo topadi.

Ayollar qornidagi homilani tushirish (abort qilish) uchun ham muayyan harakatlarni amalga oshirganliklari ma'lum. Mavlono Sa'duddin Koshg'ariy hazratlarining karomatlari haqida Mavlono Pir Aliy shunday hikoya qiladi: "Rafiqqam homilador edi. To'rt oylik homilasini yashirinch a tushirmoqchi bo'lib, ba'zi zararli choralar ko'ribdi. Bola bachadonda teskari bo'lib qolib, tushmagach, ayolim dahshatli og'riqlar bilan to'lg'onib, o'lim to'shagiga yotib qoldi. Qo'ni-qo'shnilar tepasida, joni chiqay-chiqay deb turibdi. Bu holni ko'rib g'oyatda iztirobga tushdim va Mavlono hazratlarining huzurlariga chopdim. Yonlarida bir necha nufuzli

kishilar bor edi. Soniyalar ham gʻanimat boʻlib turgan bu vaziyatni Mavlono hazratlariga aytishga botinolmay, bir chekkada qimtinib turib qoldim. Mavlono hazratlarining nigohlari menga tushishi bilan darhol oʻrinlaridan turib, yoʻlga tushdilar. Ketlaridan boyagi nufuzli kishilar ham ergashdi. Meni yonlariga chorlab, dedilar: ‘Bor, u rafiqqangga ayt: bu ishni falon sanada ham qilgan eding! Oʻshanda seni afv etgan edik. Hozir ham kechirmoqdamiz! Agar yana bir bor qaytarsang, qutulishing yoʻqdir’. Bu soʻzlarni eshitib, koʻnglim yorishdi. Toʻgʻri uyga yugurdim. Ayolim sogʻayib, dardi arigan ekan. Boʻlgan voqeani unga soʻzlab berdim. U yigʻlab: ‘Toʻgʻri! Oʻsha sanada ham shunday qilgan edim va oʻlimdan qolgan edim. Mavlono hazratlarining buyukliklari oldida xijolatdaman. Endi sira bunday ish qilmaslikka ahd qilaman!’ dedi”.

Davrning dervishlaridan bir Mavlono hazratlari yoshlik chogʻida otasining tuyalaridan biriga minib, uni u yoqdan-bu yoqqa choptirib oʻynab yuradi. Gʻazabnok va qoʻpol tabiatli tuyakash oʻsha vaqtda u yerda boʻlmagani uchun Mavlononing tuya minib oʻynayotganini koʻrmay qoladi. Qaytib kelib buni koʻrgach, gʻazablanadi va tuya ustidagi bolaga eʼtibor bermay, hayvonni shiddat bilan yerga choʻktiradi. Bola tuyadan yiqilib, qonga belanadi. Onasi bolaning bu holini koʻrgach, tuyakashni qattiq koyiydi va oʻgʻlining bu qilmishidan gʻazablanib, uni ham urib jazolaydi. Ushbu voqeadan koʻrinadiki, bola tarbiyasida zarur deb topilganda, onalar oʻz farzandlarini urib ham tarbiyalashgan.

Shu bilan birga, ayollar oʻz farzandlarini kerak boʻlganda himoya qilishgan. Bu borada rivoyat qilingan bir hikoyaga koʻra, Shamsuddin Muhammad Rujiyning otasini bir-biriga unchalik ham bogʻlangan er-xotin emas edilar. Bu juftlikning bir farzandi boʻlib, u hayotini oilaviy ishlardan uzoqda, tanholikda oʻtkazishni afzal koʻrardi. Kunlardan bir kun bola otasining ruxsatisiz tuyalardan biriga minib oladi. Buni koʻrgan ota oʻgʻlini tuyadan tushirish uchun hayvonni yerga choʻktiradi. Shamsuddinning onasi oʻgʻliga bunday qoʻpol munosabatda boʻlgani uchun eridan gʻazablanadi va nafaqat koyish, balki uni ham tuyadan yerga uloqtirib jazolaydi. Ayol bu ishni bir necha bor takrorlaydi. Baqir-chaqirni eshitib kelgan qoʻshnilar voqeaga aralashmoqchi boʻlishsa-da, ayolning gʻazabdan koʻzlari tinib, hech kimga quloq

solmaydi. Yuz bergan bu hodisa qo'shnilarga kuchli ta'sir qiladi va bu vaziyatda jabr ko'rgan bola Shamsuddinga nisbatan hurmatning oshishiga sabab bo'ladi.

Onalar o'z farzandlari ishlayotganda ularning ovqatlanish ehtiyojlariga ham e'tiborli bo'lishgan. Masalan, Xoja Ubaydulloh Toshkandiy hazratlariga bog'langan Mavlono Sirojuddin Qosim tong saharda bog' butash uchun yo'lga chiqadi. Onasi u ish orasida yeb olishi uchun belbog'iga non tugib qo'yadi. Biroq Sirojuddin Qosim ishga berilib ketib, nonga qo'l ham urmaydi.

FOR AUTHOR USE ONLY

2.3. NIKOHNI BEKOR QILISH (TALOQ)

Islom dini nasl davomiyligini ta'minlash uchun nikohni tavsia etgan hamda oilani o'zaro mehr va hurmat asosiga qurgan. Biroq, nikohni davom ettirishning imkoni bo'lmagan hollarda, ajrashish (taloq) qonuniy yechim sifatida e'tirof etilgan. Islom huquqiga ko'ra, taloq qilish huquqi erkakka berilgan.

Temuriylar jamiyatida nikoh qanchalik tabiiy hol bo'lsa, ajrashish ham shunchalik ehtimoliy hodisa edi. Er-xotin o'rtasida yuzaga kelgan, xoh siyosiy, xoh ijtimoiy jihatdan hal qilib bo'lmaydigan muammolar ba'zan nikohning bekor qilinishi bilan yakunlanardi.

Oiladagi kelishmovchiliklar va shaxsiy munosabatlar sababli yuz bergan ajrimlarga oid misollar manbalarda talaygina. Bir rivoyatga ko'ra: "Mirzo Ulug'bek raml ilmini (folbinlikni) yaxshi biladigan Muhammad Ardistoniydan yaqin orada sodir bo'ladigan voqealar haqida so'raydi. Folbin eng yaqin hodisalar haram (oila) bilan bog'liqligini, biroq davrada Ali Qushchi bo'lgani uchun buni aytishni istamasligini bildiradi. Ulug'bek Ali Qushchi uning yaqin do'sti ekanini va hamma narsani bemalol aytaverishini buyuradi. Shunda folbin Ulug'bekka bir necha kundan so'ng xotinlaridan birini o'ldirishini, 'xon qizi' bo'lgan rafiqasini esa taloq qilishini bashorat qiladi. Ulug'bek bashoratning ikkinchi qismiga ishonmaydi, chunki u xon qizi bo'lgan rafiqasini g'oyatda sevar va undan ayrilishni xayoliga ham keltirmas edi. Bir necha kundan so'ng folbinning birinchi aytgani sodir bo'lgach, xon qizi o'z quvonchini shunchalik ochiq namoyon qiladiki, bundan g'azablangan Ulug'bek uni taloq qiladi. Shunga qaramay, bu voqeadan Ulug'bek va uning rafiqasi o'rtasida juda kuchli muhabbat rishtalari bo'lgani, biroq mohiyati bizga qorong'u bo'lgan qandaydir oilaviy fojia bu rishtalarga nuqta qo'ygani anglashiladi".

Sulton Husayn Boyqaroning birinchi rafiqasi Mirzo Sanjarning qizi Bika begim edi. Boyqaroning jami o'n bitta xotuni bo'lgan bo'lsa, Bika begim ularning birinchisi bo'lib, Badiuzzamon Mirzoni dunyoga keltirgan. Biroq, Bika begim nihoyatda qattiqqo'l va og'ir tabiatli ayol bo'lgani sababli, oxir-oqibat Sulton Husayn Boyqaro uni taloq qilgan. Bika begim bu ayriliqni og'ir qabul qilgan va 1488-yilda vafot etgan. Uni o'zi qurdirtgan "Badiya madrasasi"ga dafn etishgan. Ushbu

voqealardan ko‘rinadiki, Temuriylar oilaviy munosabatlarda xushmuomalalikni qadrlashgan, aks holda nikohlar ajrim bilan tugagan.

Yana bir shunday voqea Sulton Husayn Boyqaro davrida yuz bergan. Sulton Abu Saidning qizi Shahrbonu Bika bilan nikohlangan Boyqaro, bir necha oydan so‘ng murosasizlik sababli u bilan ajrashib, Abu Saidning boshqa bir qizi — Payanda Sulton begimni o‘z nikohiga olgan.

Sulton Abu Saidning o‘g‘li Sulton Ahmadning qizi Oysha Sulton begim 1488-yilda Zahiriddin Muhammad Bobur bilan unashtirilgan va 1499-yilda ular turmush qurishgan. Ularning bir qiz farzandi dunyoga kelgan bo‘lsa-da, go‘dak tez orada vafot etadi. Keyinchalik Zahiriddin Muhammad Bobur Oysha Sulton begim bilan ajrashgan.

Ajrashish odatiy hol bo‘lgan ushbu davrda, biror masala yuzasidan qasam ichilganda "xotinining taloq bo‘lishi" shart qilib qo‘yilishi ham uchrab turardi. Masalan, Allohdo Xudoydodga katta qasamlar ichib, qo‘lini Qur‘on ustiga qo‘yib, agar yolg‘on gapirayotgan bo‘lsa, xotini o‘zidan taloq bo‘lishi haqidagi oyatlarni o‘qib so‘zini tasdiqlagan. U hatto "to‘rt xotinim uch taloq bilan bo‘sh (taloq) bo‘lsin" deya qayta-qayta qasam ichgan.

Amir Temur vafotidan so‘ng, 1406-yil 22-martda Hoji Posho boshchiligidagi iroqlik qo‘mondonlar, bahodirlar va ularning oilalari Samarqandga qarab yo‘lga chiqishadi. Ular dastlab Xalil Sultonning amrida bo‘lishsa-da, tez orada undan yuz o‘girib, iroqlik go‘zal ayollar tomon intilib, o‘zlarining movarounnahrlik xotinlarini taloq qilishgan.

O‘zbeklar yetakchisi Shayboniyxon (1500–1510)397 Sulton Ali Mirzoni mag‘lub etib, Samarqandni egallagach, Mixri Nigor xonimga uylanadi. Keyinchalik Bobur Mirzo shaharni Shayboniyxonga topshirishga majbur bo‘lganida, xon uning opasi Xonzoda begimga uylanishni talab qiladi. Shunday qilib, Bobur o‘z hayoti evaziga Xonzoda begimni berib qutuladi. Mixri Nigor xonim Xonzoda begimning xolasi bo‘lgani va Islom huquqiga ko‘ra bir kishi bir vaqtning o‘zida ham jiyan, ham xolaga uylanishi mumkin bo‘lmagani sababli, Shayboniyxon avval Mixri Nigor xonimni taloq qilib, so‘ng Xonzoda begimga uylangan. Bu holat Temuriylar va

Shayboniylar davrida yangi nikoh uchun avvalgisidan voz kechish huquqiy zarurat bo'lganini ko'rsatadi.

Ba'zi siyosiy munosabatlarda taloq tushunchasi tahdid yoki qat'iyat belgisi sifatida ishlatilgan. Masalan, 1480-yilda Sulton Muhammad Bobur Bahodir bilan urushish uchun Xuroson ustiga yurganida, u o'zining qat'iyatini ko'rsatish uchun: "Agar men yuzta askarim bilan uni yenga olmasam, xotinim mendan taloq bo'lsin", deya hayqirgan.

Ushbu davrda juftliklar bir-birlarini "uch taloq" bilan taloq qilishgan. Bu borada Xoja Ubeydulloh Ahror hazratlari shunday hikoya qiladi: "Mirzo Shohrux zamonida sarroflar boshlig'i bo'lgan bir boy bor edi. U 'Xojagon' tariqatiga katta hurmat bilan qarardi. U men bilan iftorlik qilishni qattiq istab, rad javobimni olgach: 'Agar shu Ramazonda har oqshom men bilan iftor qilmasang, rafiqam uch taloq bilan bo'sh bo'lsin', deb qasam ichdi. Noiloj, uning xotini taloq bo'lib ketmasligi uchun taklifini qabul qilishga majbur bo'ldim".

2.4. JORIYALIK, KUMALIK (KUNDOSHLIK) VA NIKOHDAN TASHQARI MUNOSABATLAR

Joriya — urush yakunlangach, asir olingan ayolga beriladigan nomdir. Islom huquqida bir ayolning joriya hukmida bo'lishi uchun uning jangdan so'ng asir olingan bo'lishi shart qilingan. Islom huquqi hukmdor va joriya o'rtasidagi munosabatlarning asoslarini belgilab bergan. Shu nuqtayi nazardan, hukmdor va joriya o'rtasida ikki turdagi aloqa mavjud. Birinchisi — xizmatkorlik munosabati. Bunday holda hech kim, hattoki hukmdor ham joriya bilan nikohsiz er-xotin hayotini kechira olmas edi. Shunday qilib, joriya faqat xizmatkor sifatida foydalanilardi. Ikkinchisi — hukmdorning o'z joriyasiga ham uylanish, ham undan xizmatda foydalanish huquqi bor edi. Bunday holatda joriyaning asira yoki ozod bo'lishidan qat'i nazar, boshqa erkak bilan turmush qurmasligi qoidasi mavjud. Islom huquqiga ko'ra, hukmdor va joriya nikoh aktisiz ham oilaviy hayot kechirishi mumkin edi. Biroq, agar xoja joriya bilan nikohdan o'tsa, bir kishidan ortiq uylanish cheklanganligi haqidagi (to'rttagacha) qoidaga bo'ysunishi shart edi. Agar joriya nikoh natijasida farzand ko'rsa, u "umm-i valad" maqomiga o'tardi. Dunyoga kelgan farzand ozod hisoblanar va hukmdor vafotidan so'ng "umm-i valad" bo'lgan joriya ham ozodlikka chiqardi. Nur surasida kelgan: "Uylanish (imkonini) topa olmaganlar, Alloh O'z fazli bilan ularni boy-badavlat qilguniga qadar o'zlarini (iffatlarini) saqlasinlar! Qo'l ostingizdagilardan (qul va joriyalardan) mukotaba (ozodlik shartnomasi) tuzishni istaganlar bo'lsa, agar ularda bir yaxshilikni ko'rsangiz, ular bilan mukotaba qilingiz. Allohning sizga bergan molidan ularga ham beringiz. Poklikni istagan joriyalaringizni dunyo hayotining o'tkinchi manfaatlarini ko'zlab fohishalikka majburlamang! Kim ularni majburlasa, shubhasiz, Alloh ularning majburlanishlaridan so'ng mag'firatli va rahmlidir" degan oyat ushbu mavzuga oydinlik kiritadi.

Temuriylar davri manbalari ushbu davr hukmdorlarining joriya yoki odaliqlari (xos xizmatkor ayollar) haqida ma'lumot beradi. Masalan, Amir Temurning joriyalari, odaliqlari va kumalari soni ancha ko'p edi. Xondamirga ko'ra, Temurning kumalari 22 ta bo'lgan bo'lsa, Vuds (Woods) ko'ra jami 26 ta bo'lgan. Temur

vafotidan so'ng, 1405-yilda Shod-i Mulk xotunning ta'siri ostida amirzoda Xalil Sulton, davlatga qarshi bosh ko'tarmasliklari uchun kumalarni quyi tabaqadagi kishilarga berib yubordi. Xalil Sulton Temurning o'n oltita xotini va Muhammad Sultonning to'rtta rafiqasini quyidagicha taqsimlagan: Temurning ayollaridan uchtasini Allohdo'dga, uchtasini Burunduqqa, bittasini sotib olingan qul — Kuchekka, bittasini Temurning amirlaridan Shayx Nuriddinga, shuningdek, Tuman og'a va yana birini, bittasini amirzoda Ahmad Bahodirga, ikkitasini Muso Toybuqaga, bittasini Janboz Kuchiga, bittasini Yunus Samnoniyga, bittasini Davlat bekka va bittasini Xudoydod Chehraga taqsimlagan. Muhammad Sultonning kumalaridan birortasini Shayx Nosirga, Ahmad Chehraga, Ali Kavchinga va Malik Muhammadga bo'lib bergan.

Temuriylar davrida ozod tug'ilgan musulima joriya ayollar ham bo'lgan. Bunga eng yaxshi misol sifatida Sulton Husayn haramidagi qo'mondonlardan Amir Husayn Chorshanbaning qizi Latifa Sulton va Amir Xoja Hasan Shayx Temur Jaloyirning qizi Zubayda Sulton ismli joriyalarni keltirish mumkin. Bunday joriyalardan tashqari, xonadonga yaqin oilalarning qizlari orasida ham joriyalar borligi ma'lum. Shu bilan birga, Temur davrida Samarqand qizlarining ham joriya sifatida sotilib, savdosi qilingani haqida ma'lumotlar uchraydi.

Yuqorida aytib o'tilganidek, joriyalik amaliyoti islom jamiyatlarida muayyan tartibga ega bo'lsa-da, Temuriylarda bu tizim biroz boshqacha qo'llanilgan. Shuningdek, Temuriylarda joriya yoki kuma bo'lgan shaxslar hukmdor bilan nikohlanib, "katta xotun" maqomiga ko'tarilish imkoniga ham ega bo'lganlar. Sulton Husayn Boyqaroning rafiqasi Xadicha begim Temuriylar tarixida bunga eng yorqin misoldir. Xadicha begim Temuriy amirlardan birining qizi bo'lib, dastlab Sulton Abu Said haramida kuma bo'lgan bo'lsa, keyinchalik Sulton Husayn Boyqaro haramiga o'tgan. U nafaqat haramda qoldi, balki Boyqaroning ko'nglini zabt etib, uning nikohli rafiqasi darajasiga ko'tarildi.

Masalani boshqa jihatdan baholaydigan bo'lsak, islom huquqiga ko'ra bir erkak to'rttadan ortiq ayolga uylanishi mumkin emas edi. Ushbu qoida doirasida Temuriy hukmdorlar qonunlarni o'zgartirish o'rniga, musulima joriyalarni olishga

ruxsat beruvchi yozilmagan tartibni joriy qilib, islom qonunlarini o'zlariga moslashtirishni afzal ko'rganlar. Shu tariqa, islomdagi to'rtta xotindan ortiq uylanmaslik qoidasini buzmagani. Shuningdek, ushbu amaliyot orqali cho'ri ayollarni joriya qilish o'rniga, xonadonga ozod tug'ilgan musulima joriyalarni qo'shib, sulola naslini davom ettirish maqsad qilingan. Masalan, Mirzo Ulug'bekning Bayon Ko'kaltoshning qizi Davlat Baxt Saodat ismli joriyasidan Qutlug' Turkon og'a ismli qizi tug'ilgan.

Joriya davlat miqyosida hadya almashish vositasi sifatida ham foydalanilgan. Hatto bu joriyalarning go'zal bo'lishiga alohida e'tibor berilgan. Buni Dashti Qipchoq yurishida ko'rishimiz mumkin. Jangdan so'ng qishlash maqsadida Toshkentga borgan Amir Temur, 1391-yil dekabrda bu yerda shahzodalarga, og'alarga va shahar aslzodalarga "oy yuzli" joriyalarni taqsimlab bergan. Shuningdek, Gurjiston yurishidan so'ng Temur qal'alarni egallab qarorgohga qaytgach, qahramonlik ko'rsatgan bahodirlarning barchasini mukofotlab, zardo'zi liboslar, oltin kamarlar, tuyalar, xachirlar va bir-biridan go'zal "dilbarlar" (go'zal joriyalar) hadya qilgan. Temur Ispaniya qiroli Genrixga (Enrike III) elchi orqali maktub va hadyalar yuborgan. Elchi Ispaniyaga borib, Temur yuborgan hamma narsani, jumladan, turli javohirlar va Anqarada asir olingan ikki nasroniy ayolni qiroлга topshirgan. Bu ayollarning ismlari yunon xonadoniga mansub Mariya va venger xonadonidan bo'lgan Anjelina edi. Ushbu ikki ayol keyinchalik ispan aslzodalarga turmushga chiqqan va o'sha davr ispan she'riyatining mavzusiga aylangan.

Ushbu davrda hukmdorlar yurishga chiqqanlarida rafiqalari bilan birga joriyalarini ham olib ketganlar. Miranshohning ham go'zal joriyasi bo'lgani joriyalarning husniga qanchalik e'tibor berilganidan dalolat beradi. Miranshoh 1416-yilda Iskandar Abu Bakr bilan qilgan Kirmon yurishi natijasida shaxsiy xazinaga ega bo'lgan edi; u qo'lga kiritgan o'ljalar orasida oltita tuya yukidagi ganimat, uchta joriya va ikkita g'ulom (erkak qul) bor edi.

Joriyalarning ko'pligi kishining boyligi qanchalik ekanini belgilaydigan mezon hisoblangan. Rivoyatga ko'ra, Temur yetti yoshlarida otasi bilan bir qarindoshining

uyiga mehmonga borgan. Uy sohibi boy-badavlat kishi bo'lib, uning birgina o'zida yetmishga yaqin turk va hindu joriyalari bo'lgan. Bu misol orqali uning boyligi qanchalik ulkan bo'lganini tasavvur qilish mumkin.

1435-yilda Iskandar bin Qora Yusuf va Sulton Shohrux o'rtasidagi kurashda Iskandar mag'lub bo'lib, kuchsizlanib Naxchivon atrofidagi Alinja qal'asiga panoh topadi. Sulton Shohrux Jahonshoh bin Qora Yusufni Ozarbayjonga amir etib tayinlab, Alinja qal'asini qamal qilishni buyuradi. Shunda Iskandarning o'g'li Qubod, otasining joriyalaridan biri — o'zi sevib qolgan ayol bilan til birlashtirib, otasini xanjar bilan o'ldiradi. Shunday qilib, Temuriylar davrida joriyalarning o'z xojalariga xiyonat qilishi va fitnalarda ishtirok etishi holatlari ham uchrab turgan.

Kundalik hayotda ham joriyalarning mavjudligi ma'lum. "Rashahot aynul-hayot" asarida Samarqandda Mavlono Sayyid Oshiq va Mavlono Abu Said Toshkandiy kabi xushsuhat vaizlar haqida so'z boradi. Rivoyat qilinishicha, bir aziz tushida bir guruh odamlar Muso alayhissalomni ko'rmoqchi bo'lganini, kelgan zot esa Sayyid Oshiq bo'lganini ko'radi. Ma'lumotlarga ko'ra, Mavlono Shamsuddin va'z aytayotganda yig'lab yuboradi. Buning sababi so'ralganda, u shunday deydi: "Mirzo Shohrux musulmon podshohi deb tanilgan. Eshitishimcha, uning yaqinlaridan biri o'z joriyasi bilan munosabatda bo'lganlikda ayblanib, Mirzoning buyrug'i bilan minoradan tashlab o'ldirilibdi. Bu jazo shariat mezonlariga mutlaqo to'g'ri kelmaydi. Avvalo, jinoyat isbotlanganmi? Isbotlangan bo'lsa ham, jazosi bu emas. Shariatda minoradan tashlab o'ldirish degan jazo yo'q. Isbotlanmagan bo'lsa, u odam begunohdir. Musulmonga nisbatan bunday zulmni qanday oqlash mumkin?". Anglashiladiki, dindor kishilar o'sha davrda shariat qonunlarining buzilishiga jiddiy og'riq bilan qarashgan.

Bashirning "Fazlulloh Astarobodiy va hurufiylik" asarida kundalik hayotdagi joriyalar haqida ma'lumot berilgan. Fazlullohning muridlaridan biri Mavlono Zaynuddin Recai tushida o'z uyidagi joriyasi bilan bog'liq voqeani ko'radi. Fazlulloh tushni ta'bir qilib, joriya homilador ekanini va qiz farzand ko'rishini aytadi. Voqealar xuddi shunday sodir bo'ladi. Yana bir hikoyaga ko'ra, Temuriylar davri olimlaridan Bahouddin hazratlarining huzuriga yosh bir yigit kelganda, uy ichkarisidan bir joriya

chiqib, tashqarida kim borligini soʻraydi. Xoja Muhammad "Porso" (taqvodor, pok) unvonini olishi ham joriyalar bilan bogʻliq bir voqea orqali sodir boʻlgan. Hojaning xizmatidagi joriyalardan biri tashqarida bir yosh yigit ("javon") kutib turganini aytadi. Hojaning oʻsha yigitga nisbatan aytgan "Porso" soʻzi keyinchalik uning laqabiga aylanib ketadi. Shunday qilib, joriyalar nafaqat hukmdor saroyida, balki jamiyatning barcha qatlamlarida oʻz oʻrniga ega boʻlganlar.

Nikohdan tashqari munosabatlar. Temuriylar jamiyatida nikohdan tashqari (ishqiy) munosabatlar nihoyatda salbiy qaraladigan holat edi. Bunday aloqalar odatda yashirincha yoki muayyan maxfiy makonlarda amalga oshirilgan. Davrning buyuk mutafakkiri va shoiri Alisher Navoiy: "Uyida halol rafiqasi boʻla turib, fohishalar ortidan yurgunuvchi erkak oʻz ayolining nomusini ham bulgʻagan boʻladi", degan soʻzlari bilan nikohdan tashqari munosabatlarning maʼnaviy zarariga urgʻu bergan.

1394-yilda Tabrizdagi Alinja qalʼasi qoʻmondoni-Oltunning fitnachi ukasi va Sulton Tohirning onasi oʻrtasida yashirin ishqiy aloqa paydo boʻladi. Bu maxfiy munosabatdan xabar topgan Sulton Tohir ikkisini birga tutib, qatl etadi. Uning bu qatʼiy harakati koʻpchilik tomonidan maʼqullanadi. Akasi Oltun esa: "Alloh sizdan rozi boʻlsin, savobingizni va xayrli amallardagi nasibangizni ziyoda qilsin. Agar uning bu qilmishlaridan xabarim boʻlganida yoki u oʻldirilgan paytda shu yerda boʻlganimda, uning qilmishiga yarasha jazoni oʻz qoʻllarim bilan berib, barchaga ibrat qilgan boʻlardim", deydi va: "Ukang gunoh qildi va jazosini tortdi", deya qoʻshimcha qiladi.

Hatto manbalarda Amir Temurning kasallanishiga sabab boʻlgan omillar orasida rafiqasining xiyonatidan xabar topgani ham keltiriladi. Ismi oshkor qilinmagan xotini Temur yurishda boʻlgan vaqtda uning beklaridan biri bilan yashirin aloqa oʻrnatadi. Temur qaytib kelgach, katta xotuni (Saroymulik xonim) unga yosh rafiqasining beklaridan biri bilan don olishib, uning shaʼniga dogʻ tushirganini aytadi, biroq Temur bunga ishonishni istamaydi. Shunda katta xotun: "Uning huzuriga boring va sandigʻini ochishni buyuring. U yerda qimmatbaho toshli uzuk va oʻsha bek yuborgan maktubni topasiz", deb ogohlantiradi. Shundan soʻng Temur yosh xotiniga bu oqshomni u bilan oʻtkazishini bildiradi va xonasiga kirgach, sandiqni

ochishni amr qiladi. Sandiqdan aytilgan uzuk va maktub chiqadi. Temur ayoldan bular qachon kelganini so'raganida, u Temurning oyoqlariga yiqilib, g'azablanmasligini, beklardan biri unga ularni asossiz ravishda yuborganini aytib yolvoradi. Shunda Temur tashqariga chiqib, ayolning boshini tanasidan judo qilishni buyuradi. Hukm darhol ijro etiladi. Temur xiyonat qilgan erkakni ham o'ldirmoqchi bo'ladi, biroq u qochib qutulishga muvaffaq bo'ladi. Yuqoridagi voqealardan ko'rinadiki, nikohdan tashqari aloqalar ko'p hollarda o'lim bilan yakunlangan.

Bunday munosabatlarning taqiqlanganligi va gunoh ekanligi haqida quyidagi hikoya keltiriladi: Tabrizning nufuzli kishilaridan biri Fazlulloh Obidiy tushida ochiq-sochiq holda bir ko'za zahar tutib turganini ko'radi. U davrning yetuk olimi Fazlullohdan tushining ta'birini so'raydi. Fazlulloh bu masala jamoat oldida gapirishga mos emasligini o'ylab, avvaliga rad etadi. Odam qattiq turib olgach, Fazlulloh boshqa shahardan kelgan uch kishidan tashqari hammaning tashqariga chiqishini buyuradi. So'ng tush ko'rgan kishiga, bu tush uning nafsoniy istaklarini qondirish uchun ikki-uch kechaga uyiga bir fohishani olib kelgani va u bilan yaqinlik qilganiga dalolat ekanini aytadi. Odam buni tan olmaydi. Shunda Fazlulloh o'sha ayolning tashqi ko'rinishi va kiyimlarigacha batafsil aytib beradi. Odam baribir inkor etishda davom etgach, Fazlulloh xonadagi uch kishidan birini aytilgan ayol yashaydigan manzilga jo'natmoqchi bo'ladi. Shunda Fazlulloh Obidiy ta'birning to'g'riligini tan olib, joyiga o'tiradi.

Yana bir misol: bir matofurush tushida masjidning namoz o'qiladigan joyini bulg'aganini ko'radi va bundan qattiq bezovta bo'lib, Fazlullohdan ta'bir so'raydi. Fazlullohga ko'ra, bu tush o'sha kishining uyda yolg'iz qolganida, jamiyatda eng qabih ish sanalgan — o'z qizi bilan yaqinlik qilganiga ishora edi. Uyatsizligi fosh bo'lgan odam daryo-daryo yosh to'kib, bu gunohini qanday yuvish mumkinligini so'raydi. Fazlulloh unga yagona yo'l — bundan buyon aslo yolg'on gapirmaslikka qasam ichish ekanini aytadi. Bozor peshvosi sifatida yolg'on gapirmaslik imkonsizligini aytgan kishiga, Fazlulloh uning tavgasi o'tmasligini, chunki u yolg'ondan voz kechishni chin dildan xohlamayotganini bildiradi. Bu sharmandali voqea elga ovoza bo'lgach, u odam shahar-u diyorini tashlab chiqib ketadi.

Temuriylar jamiyatida fohishalar bilan bir qatorda mahbubalar (metressalar) mavjudligi ham manbalarda qayd etilgan. Bunday ayollar o'zlarini istagan erkaklariga erkin tarzda taqdim etganlar.

FOR AUTHOR USE ONLY

2.5. TEMURIY AYOLINING SIFATLARI

Ayolning tashqi ko‘rinishi. Temuriylar davri ayollarining jismoniy va shaxsiy xususiyatlarini o‘sha davr shoirlari tomonidan qalamga olingan baytlar hamda tarixiy manbalar orqali o‘rganamiz. Yoxannesning qayd etishicha, Temur davri ayollarining yuzi keng bo‘lib, ko‘rinishidan tatarlarga o‘xshashgan va boshqa xalqlar kabi jamoaviy tarzda hayot kechirishgan. Shuningdek, ular orasida sarg‘ish va yirik gavdali ayollar ham uchrab turgan. Davr joriyalarining sochlari esa qora va o‘ziga xos xushbo‘y taratuvchi ekanligi ta’riflangan.

Husayn Boyqaro o‘z baytlarida ayollarning uzun bo‘yli ekanligini, qolaversa, bu sarvboy ayollar mag‘rur va har birining harakatlari o‘ziga xos ekanligini ta’kidlaydi. Ularning yuzlari jannatmonand go‘zal, kipriklari uzun, lablari esa la’lrang, ya’ni qirmizi ekanligini qo‘shimcha qiladi.

Xurshoh al-Husayniyning “Tarixi Qutbiy” asarida Xonzoda begimga bag‘ishlab yozilgan bayt ayolning jismoniy go‘zalligini aks ettirishi jihatidan g‘oyat ahamiyatlidir.

Bayt:

يکي شاخ گل قد بان پرورس برخ ماه سيما گلي بر سرش
دو چشمش دو آهوی من دمشکار دوا برو دو سرفتنه روزگار
لبش رشته برجيب جان گشته زد دهانش بران رشته بسته کرد
سجن غب غبش بابنا گوش گفت هلال آفتابی در آغوش خفت

Ma’nosi: “Gul novdasidek sarvomat, chehrasi oy misol, boshida esa gul, Ikki ko‘zi odam ovlovchi ikki jayron, ikki qoshi esa zamonning fitnasi, Anbar hidli sochlari dabdabadan yiroq, go‘yo quyoshdan ikki kecha osilgandek, lablari jon yoqasiga ip tashlagan, Og‘zi esa tugilgan ipdek, ijag‘i quloq ostiga shunday dedi: Bilki, quyosh hilolni quchog‘ida uxladi.”

Alisher Navoiyning “Majolisun-nafois” asarida Mir Qosim Anvor qalamiga mansub baytda shunday deyiladi:

نه از خطاست که در ابروی تو چین باشد تو نازنینی و نای تو نازنین باشد

“Qoshingning yoydek egri bo‘lishi ayb emas, Sen nozik bir go‘zalsan, sening nozing ham go‘zaldir.” Bu satrlardan anglashiladiki, o‘sha davr ayollari nihoyatda nozli va jozibador bo‘lishgan.

Umuman olganda, davr ayollari ishvali va nozik tabiatli bo‘lishgan. Erkaklar o‘z baytlarida ayollar haqida nihoyatda nafis iboralar bilan so‘z yuritganlarini ko‘ramiz. Ayollarning tabiatini ko‘rsatuvchi yana bir manba Jomiyning matla‘si bilan boshlanadigan g‘azaliga nazira sifatida yozilgan ushbu baytdir:

خواست هر سو فتنه گویی فتنه جوی من رسید بر سمند ناز ترک تندخوی من رسید

“Mening qattiqqo‘l sevgilim noz bilan, atrofnı ostun-ustun qilish uchun kelganida, go‘yo butun olam alg‘ov-dalg‘ov bo‘lishini istadi.”

Bundan tashqari, Amir Temurning Hofiz Sheroziy bilan uchrashuvi haqidagi mashhur rivoyat bor. Temur Samarqand va Buxoroni zabt etish yo‘lidagi mashaqqatli kurashlariga nisbatan Hofizning: “Agar o‘sha sherozlik turk bizning ko‘nglimizni ovlasa, uning qora xoliga Samarqand-u Buxoroni baxshida etarman”, degan so‘zlarini eshitib, avvaliga g‘azablanadi. Shunda Hofiz yer o‘pib: “Ey olam sultoni, mana shu qo‘li ochiqligim va saxovatim meni ushbu darveshona holga tushirdi”, deydi. Bu javob Temurga manzur kelib, shoirga iltifotlar ko‘rsatadi. Davr manbalarida yuzida xoli bor qizlar erkaklar tomonidan yuqori baholanganini ko‘ramiz. Go‘zal ayollarga alohida e‘tibor berilgan ushbu davrda Cho‘lpon xonimning to‘lishgan oydek husni ta‘riflanadi.

Navoiyning fikricha, agar ayolning yuz go‘zalligi o‘rtacha bo‘lsa, u bilan murosaga kelish erkakning mahoratiga bog‘liq. Bu holatni qo‘rquv va umid oralig‘ida yashashga qiyoslagan muallif, oila boshlig‘i bo‘lishning o‘ziga yarasha qiyinchiliklari borligini ta‘kidlaydi. Agar erkak ko‘rimsiz ayolga uylansa, uning ko‘ngli azob chekishini ham qayd etib o‘tgan.

Ayollarning kiyinish madaniyati va liboslari. Temuriylar davri ayollari kiyinish uslubi haqidagi ma'lumotlarni asosan adabiy asarlar, miniatyuralar va sayyohlarning qaydlari orqali o'rganamiz. Davr shoirlari ayollar liboslarini o'z baytlarida ta'riflaganlar, shuningdek, tarixiy manbalarda ham bu borada qimmatli ma'lumotlar saqlanib qolgan.

Temuriylar davlatning ilk davrlarida mo'g'ul kiyim uslubi ta'sirida bo'lganlar. Biroq vaqt o'tishi bilan to'qimachilik sohasida o'zlariga xos moda uslubini yaratib oldilar. Miniatyuralardan ko'rinadiki, ayollar ham erkaklar kabi jubba va ko'ylak kiyishgan. Jubbaning yoqasi yumaloq, bo'yi esa ancha uzun bo'lgan. Mo'g'ullar davrida ayollar jubbalarining barchasi uzun bo'lgan bo'lsa, Temuriylarda uzun bo'yli va uzun yengli jubba bilan bir qatorda kalta jubba ham urfga kirgan. Xoja Rustamning "Mening oy yuzli sevgilim etaklarini yerga surtib chodiridan chiqqanida" degan misralari ayollarning uzun etakli liboslar kiyganidan dalolat beradi.

Ayollar kaftanlar ostidan odatda ko'ylak kiyishni afzal ko'rishgan. Bu ko'ylaklarning deyarli barchasi uzun bo'yli va uzun yengli bo'lib, butun badanni yopib turgan. Yoqalari yumaloq yoki uch burchakli bo'lib, ko'ylakdan ajraladigan (yechiladigan) qilib ishlangan. Yoqalar ko'ylak bilan bir xil rangda emas, balki boshqa rangli matolardan ham tikilgan. Ushbu kaftanlar tilla iplar bilan bezatilgan, ba'zan hayvon terisidan ham tayyorlangan. Ayniqsa, yorqin ipakdan tikilgan qizil va yashil kaftanlar ayollar orasida keng tarqalgan edi. Manbalarda Amir Temurning Katta xotuni oltin sirmali qizil ipakdan tikilgan uzun kaftan kiygani aytiladi. Sulton Husayn Boyqaro haramidagi bazm tasvirlangan miniatyuralarda Xadicha begimning yashil rangli kaftan kiygani va uning atrofidagi ayollarning ham shunga o'xshash kiyinganini ko'rish mumkin. Liboslarning bo'yin va yeng qismlariga mo'yna tikilgan, ular tugmali yoki tugmasiz bo'lishi mumkin edi. Tugmalar o'sha davrda hozirgi broshlar kabi aksessuar vazifasini ham bajargan. Shuningdek, oltin kamar va marvarid sirg'alar asosiy bezak buyumlari sanalgan.

O'sha davr kiyinish uslubida siyosiy aloqalar tufayli Eron, Suriya va Xitoy ta'siri sezilib turadi. Matolardagi Xitoy naqshlarida ko'pincha afsonaviy hayvonlar, ajdarlar va qushlar tasvirlangan. Xitoy savdogarlari keltirgan turli xil rangli ipak matolar, tilla gulli kiyimlari Temuriylar modasiga ijobiy ta'sir ko'rsatgan. Elxoniylar davriga nisbatan Temuriylar kiyimlari nafisroq ishlov berilgani va bejirimligi bilan ajralib turadi. Shuningdek, kiyimlarning qatlam-qatlam qilib kiyilishi ham bu davrning o'ziga xos xususiyatidir.

Ispaniya qiroli Inrikiy III ning elchisi Klavixo Temur huzuriga hadyalar keltirganda, Temur qizil rangli matoni o'z rafiqalari orasida taqsimlagan va uning eng katta bo'lagini Katta xotuniga bergan.

Temuriylar davrida to'qimachilikning asosiy markazlari Samarqand, Buxoro va Hirot edi. Tabriz, Sheroz va Sultoniya bozorlarida paxta, ipak va jun matolar sotilgan. Samarqandda ipak ishlab chiqaruvchi ko'plab ustaxonalar bo'lgan. Hirot ayollari ko'chaga chiqqanda faqat ikki ko'zi ko'rinadigan darajada silliq matolar bilan o'ranib yurishgan. Beshbaliq ayollari esa boshlariga oq mato o'rab, bo'yinlarini yopib, tor yengli ko'ylaklar kiyishgan.

1405-yildan so'ng Hirot madaniy markazga aylandi. Shohrux, Sulton Husayn Boyqaro va uning farzandlari davrida san'atning rivojlanishi turmush tarziga ham o'z ta'sirini o'tkazdi. Hirot modaning bosh shahriga aylandi. Ayollar kiyimi yanada dabdabali, luks uslubda va mahorat bilan tikila boshladi. Uzun yenglar o'rnini kalta yenglar egalladi. Kiyimlar qomatni biroz ko'rsatadigan, bo'yin va oyoq qismlarini namoyon etadigan darajada o'zgardi. Bel qismlari kamar yoki belbog'lar bilan boyitildi. Temuriylar davrining oxirlariga kelib ayollar va erkaklar kiyimi bir-biriga juda o'xshash holatga kelib qoldi.

Temuriy ayollarning bosh kiyimlari **bog'toq** (bo'g'toq), ro'mol, taqiya va salla kabi turlarga bo'lingan. Ayollar ro'molni ikki xil uslubda o'rashgan: yashmakli (yuzni yopgan) holatda sochlar umuman ko'rinmagan, oddiy ro'mollarda esa zulf va quloqlar ochiq qolgan. Ayniqsa, **bog'toq** Temur davridagi eng muhim va dabdabali bosh kiyimi edi. U qayin po'stlog'i yoki qamishdan yasilib, usti ipak mato bilan qoplangan. Bog'toqning bo'yi 50 sm atrofida bo'lib, yuqoriga qarab kengayib

borgan. Uning usti oltin, marvarid, yoqut, feruza va kumushlar bilan bezatilgan. Bosh kiyimining eng yuqori qismiga bir dasta pat yoki qamish o'rnatilgan. Boy ayollar o'z mavqelarini ko'rsatish uchun bog'toqni qimmatbaho toshlar va ipak gullar bilan bezatishgan. Oddiy xalq vakillari ham bog'toq kiyishgan, biroq ularniki kamtarona bo'lib, qush pati bilan bezatilgan. Ushbu bosh kiyimi ayolning boshida tojdek salobat berib turgan va turmushga chiqqan ayollarni qizlardan ajratib turuvchi belgi hisoblangan.

Ayollarning niqob (parda) taqishi haqida Navoiy qiziqarli ma'lumotlar berib, buni nomus belgisi deb ta'riflaydi. U ayollarni uch toifaga (ommiylar, tanlanganlar va eng oliy tabaqa) bo'lib ta'riflar ekan, eng fazilatli ayollarni "iffat ipidan boshlarida yopinchiq va ismat kiyimidan yuzlarida niqob bor" deya ta'riflaydi. Temuriylar davrida ko'chaga chiqqanda niqob taqish an'anasi Elxoniylar davridagiga qaraganda kuchliroq bo'lgan. Boyqaro ham davr ayollari yuzlariga yashmak tutishganini aytadi. Navoiy va Jomiyning asarlaridagi misralardan ham ayollarning parda ortida bo'lgani anglashiladi. Biroq, Jan-Pol Rux (Jean Paul Roux) Temuriy ayollarining niqob ishlatmaganini ta'kidlaydi. Shuni qayd etish joizki, ayollar umumiy yig'inlarda va bazmlarda erkaklar qarshisida yuzlarini yopishmagan.

Parda va niqob masalasiga doir yana bir jihat shundaki, Temur saroyida yashovchi ayollar erkaklar kabi ot minishgan. Ayollar otga minayotganda kiyimlariga juda e'tiborli bo'lib, asosan yopiq liboslarni afzal ko'rishgan. Ot ustidagi ayolning ko'zlari va burnidan boshqa joyi ko'rinmagan. Ayollarning satrga rioya qilmasligi katta sharmandalik sanalgan. Saroymulk xonim (Bibi xonim) masjidining qurilishi jarayonida niqob va parda bilan bog'liq qiziqarli bir afsona saqlanib qolgan: Temur Hindistonni fath etayotgan kezlarda qurilayotgan masjid loyihasiga mas'ul me'mor masjidga nomi berilgan malikaga oshiq bo'lib qoladi. Bibi xonim yosh yigitni bu yo'ldan qaytarish uchun unga 40 ta turli rangga bo'yalgan tuxum keltiradi. Barcha tuxumlarning rangi har xil bo'lsa-da, ta'mi bir xilligini aytib, ayollar ham shunday ekanligini tushuntiradi. Biroq me'mor masjid qurilishini bitirishi uchun malikadan bir bo'sa so'raydi. Bir haftadan so'ng me'mor 40 ta suv idishi keltiradi: ularning 39 tasi suv, bittasi esa sharob bilan to'ldirilgan edi. U: "Ey Bibi xonim, bularning hammasi

tashqaridan bir-biriga o'xshasa-da, faqat bittasi meni sarxush qila oladi", deydi. Nihoyat, malika yuziga yostiq (yoki qo'li) bilan parda tutib, uning ustidan bo'sa olishga ruxsat beradi. Ammo me'morning ehtirosli bo'sasi malikaning yuzida o'chmas iz qoldiradi. Amir Temur qaytib kelgach, xotinining yuzidagi dog'ni ko'rib g'azablanadi va bundan buyon barcha ayollar yuzlariga parda (niqob) tutishi haqida farmon beradi. Shunday qilib, Temuriylar davri ayollari niqob taqa boshlaganlar.⁴⁶⁹ Ushbu rivoyatga tayanilsa, Temur davrining ilk yillarida niqob taqish odati bo'lmagan, u keyinchalik urfga kirgan deb taxmin qilish mumkin.

Temuriylar davri ayolining kiyim-kechagi haqida miniatyuralar bizga muhim ma'lumotlar beradi. Ayniqsa, Nizomiy Ganjaviyning "Xamsa"siga ishlangan "Layli va Majnun"ning hushidan ketishi" sahnasidagi miniatyura diqqatga sazovordir. Laylining libosi uzun, sariq rangda bo'lib, unda rangning ochiq va to'q tuslariga urg'u berilgan. Yenglari ham ancha uzun chizilgan. Ichidan ko'kragi yopiq, uzun va och ko'k rangli ichlik kiygan. Laylining sochlari oq ro'mol bilan yopilib, boshidan pastga qizil tasmali bog'ich tushirilgan. Shuningdek, miniatyuradagi chodir ichida bolaga qarayotgan ayol qizil uzun ko'ylak ichidan oq ichlik kiygan holda tasvirlangan. Chodir ortida suhbatlashayotgan ikki ayol esa oq ro'mollari ko'rinish turgan holda chizilgan.

Amir Xusrav Dehlaviyning "Xamsa"sida "Xusrav va Shirin suhbat" tasvirlangan miniatyura ochiq havoda chizilgan. Gilam ustida turgan Xusravning qarshisidagi ayol siymosi Shirindir. Shirinning kiyimi boshqa ayollarnikiga o'xshash: u beligacha tugmali, kalta yengli uzun ko'ylak kiygan, ichidan esa jigarrang ichlik bilan ko'kragini yopgan. Boshiga oq ro'mol bog'lagan. Miniatyuradagi ayollarning niqob taqmagani e'tiborga molik. Bu ayol siymolari ozg'in, uzun bo'yli qilib chizilgan va liboslari qomatlariga yopishib turadi. Kiyimlarda asosan qizil rang ustunlik qiladi.

Nizomiyning "Xamsa"sidagi yana bir miniatyurada (Miniatyura 1) Shirinning cho'milish sahnasi tasvirlangan. Shirin cho'milayotgan paytda tanasining yuqori qismi ochiq, beli esa peshbandga o'xshash mato bilan yopilgan holda chizilgan.

Yonida uning libosi, oq bosh kiyimi va oti tasvirlangan. Uzun qora sochlari yelkalaridan pastga yoyilib tushgan.

Davr raqqosalarining kiyimlari saroy ayollarinikidan biroz farq qilsa-da, umumiy jihatdan o'xshash bo'lgan. Raqqosalar keng yengli ko'ylaklari ustidan nimchaga o'xshash kiyim kiyishgan. Sochlarini uzun qilib o'rib, oq tasma bog'lashgan. Sochlarining uzunligi bellarigacha tushgan. Xizmatkor ayollar esa yoqasi yumaloq, tizzagacha yoki undan uzunroq ko'ylak ustidan oldi ochiq, beli kamarli jubba kiyishgan. Ko'ylak ostidan esa turli naqshli shalvorlar kiyilgan.

Ayollar motam marosimlarida qora rangli libos kiyishgan. Shuningdek, to'q ko'k (lojuvard) rangli matolar ham motam ramzi sifatida ishlatilgan. Qora rangning tanlanishi uning qayg'u va motam timsoli ekanligi bilan bog'liq deb hisoblaymiz. Ayollarning haj safari liboslari esa nihoyatda sodda va tekis matolardan bo'lgan.

Kelinni to'yga tayyorlash ham o'ziga xos jarayon edi. Masalan, Amir Temurga turmushga chiqqan O'ljoy Turkon og'oni to'yga tayyorlayotganda, badanini gulob (gul suvi) bilan yuvishgan. Uzun qora sochlariga avval kunjut yog'i, so'ng issiq sut surtib, to ipakdek tovlanmaguncha yuvishgan. Uning egniga tilla sirmali, anor rangli yengsiz ko'ylak, ustidan esa oq ipakdan tikilgan, kumush gullar bilan bezatilgan libos kiygizishgan. Yerdan sudrilib borayotgan etaklarini joriyalar ko'tarib yurishgan. Qulog'iga qora yashma toshli sirg'alar, boshiga esa kumush gullar va tovuş patlari bilan bezatilgan g'oyat go'zal toj o'rnatilgan. To'y davomida kelin libosini almashtirib, boshqa rangdagi kiyimda mehmonlar qarshisiga chiqqan. Kelinlar kuyov xonadoniga borayotganda yuzlariga namahramlardan saqlanish uchun niqob (duvok) ham tutishgan.

Temuriy ayollar oro berish va pardoz-andozni ham kanda qilishmagan. Go'zallik uchun qilingan bu pardozlar ba'zan ancha bo'rttirilgan bo'lardi. Adabiy manbalarda "ko'zlariga surma surtgan, lola yanoqli, hilol va yoy qoshli qizlar" iboralari tez-tez uchraydi. Ayollar pardoz vositasi sifatida surma va upa-elikdan, qoshlarini terish uchun esa qisqichdan (pinset) foydalanishgan. Bayram va bazmlarda ayollar boshlariga javohirlar bilan bezatilgan tilla tojlar taqib, zardo'zi liboslarda namoyon bo'lishgan. Shuningdek, ayollar yuzlariga quyoshdan va sovuqdan

himoyalanish uchun oq krem — upa surtishgan. Sochlarini bo'yashda esa asosan qora rangni afzal ko'rishgan. Mavlono Shamsuddin Burda'iy baytlaridan anglashiladiki, o'sha davrda ayniqsa qora sochli ayollar yuksak qadrlangan.

Bayt:

بی نور روی و ظلمت زلف توام شدست

شادی غم و دوا الم و گل بسان خار

“Sochingning qoraligi va yuzing go'zalligini mendan yashirganing sababli, shodlik men uchun g'amga, davo dardga, gul esa tikanga aylandi.”

تارست روز من چو شب اندر فراق او

زان طره معنبر و زان جعد تار تار

“U anbar hidli kokil va qop-qora sochlar tufayli, undan ayro tushgan vaqtimda kunlarim kechadek qop-qorong'u bo'lur”.

Shuningdek, teri go'zalligiga katta e'tibor bergan ayollar yuzlari quyoshda qoraymasligi uchun ipak soyabonlar bilan himoyalanishgan. Teri parvarishiga befarq bo'lmagan ayollar yuzdagi ortiqcha tuklarni ham tozalab turishgan. Xoja Muhammad Kiftning misralarida bu haqda shunday ma'lumotlar uchraydi:

می تراشی خط مشکین را روی همچو ماه

ملك خوبی را به ضرب تیخ میداری نگاه

“Oydek porloq yuzingdagi mushk rangli tuklarni qirtishlar eding,

Ul go'zal yuzingni ustura zarbi ila asraysanmi?”

Kiyinish va oro berishga g'oyatda e'tiborli bo'lgan Temuriy ayollar liboslarini to'ldiruvchi dabdabali taqinchoqlardan foydalanishgan. Bular ayollarning ajralmas ziynat buyumlari va aksessuarlari sanalgan. Temuriy ayollar foydalangan turli taqinchoqlar orasida eng ommabop va diqqatga sazovori marvariddan ishlanganlaridir. Xonadon ayollari aksessuar sifatida oltin kamar va marvarid sirg'alar taqishgan. Temuriy ayollarga xos bo'lgan bu xususiyatni mo'g'ul ayollarida ham ko'rish mumkin. Suboshining “Mo'g'ullarda ayol, nikoh va tashqi siyosat” nomli tadqiqotida ushbu mavzuga to'xtalib, mo'g'ul ayollari marvarid taqinchoqlar taqqani, hatto mo'g'ullar baxt-saodat timsoli sifatida marvaridlar sochganliklari bayon qilinadi.

Ushbu davrda erkaklar va ayollar kiyadigan poyabzallar o'rtasida keskin farq bo'lmagan. Biroq ayrim ayollar poyabzallari naqshli yoki sodda uslubda tayyorlangan. Ayniqsa, qora rangli va tekis tovonli poyabzallar afzal ko'rilgan. Ayollarning shippaklari barmoqlarni yopib turadigan shaklda loyihalashtirilgan. Bunday turdagi shippaklardan keyingi davrlarda ham shakli o'zgarmagan holda foydalanilgan. Ushbu davrda ayollar ham erkaklar kabi etik (etik/mahsiduz) kiyishgan.

Odatda, pardo-andoz va ziynat yosh qizlarga yarashiq bo'lib, keksaygan ayollarda u qadar xush ko'rilmaligi ta'kidlanadi. Navoiyning: "Qarigan xotindan haramda yayraydigan go'zal chiqarmidi! Sirtlon hech jayron bo'larmidi! Keksa fohisha upa-elik va rasta (qosh bo'yog'i) bilan yuz-ko'zini bezab, bo'yoq va mis toshi bilan naqshlangan badnom xonaga o'xshaydi", degan satrlaridan davrning keksaygan ayollariga ortiqcha oro berish va pardo yarashmasligi haqidagi qarashlarni anglash mumkin. Nihoyat, ayollarning pardo vositalari va liboslari erkaklar sodir etgan jinoyatlari uchun jazo sifatida, ularni izza qilish (tashhir) maqsadida ham qo'llanilgan. Masalan, jang maydonidan qochgan kishi o'ziga xos tarzda jazolangan. Uning boshiga ayollarnikidek uzun soch taqib, yuziga upa-elik surtib, Samarqand ko'chalarida yalangoyoq aylantirishgan.

Navoiy bu holatni shunday ta'riflaydi: "Bir kishi gunoh qilganida, agar mardlarcha iqror bo'lsa, bo'ynini urish uchun va yuzini qizartirish uchun qilichni yuziga surtadilar. Sarosima va pastkash chol hamda uning aqlini yo'qotgan xo'jayini o'z uyida tug'ilgan qul bolasini birgalikda kelindek bezatadilar va bu kelinning bezaklaridan sehrlar yaratadilar, qoshini terib, surma chekishga mos holga keltiradilar, biroq surmalarini tutash (payvasta) qiladilar. Soqolini qirtishlab, ikki qulog'ining tubiga soch tolalarini taqadilar. Sharbat rangli ro'molni boshiga yopinchiq qiladilar va 'kelinning' yuzi yopiq bo'ladi, biroq atrofidagilarniki ochiqdir. Boshga o'ralgan yoqlig' (ro'mol) ustidan yana bir belbog' bog'laydilar, chunki yopinchiq va ikki qismli ibratli kiyim bilan go'zallashtirishning boshqa iloji yo'q. Shunday qilib bezatgach, qayrilma shoxli yo'rg'a ho'kizga teskari mindirib, shahar ko'cha va mahallalarida aylantiradilar. Agar qog'oz varag'i yuz qaroligidan uyalmasa

va qalam qora tilli bo'lishdan hijolat chekmasa, unga munosib do'stlar yashirib, unga munosib 'oshiqlar' zikr etilib, ko'ngilochar davra qurilardi; biroq bunday qora yuzlining yoqtirilmasligi va bunday qora yuzlining rasvo qilinishi lozimdir. Har qancha odamlarga iltimos qilsa ham, baribir shunday bo'lajkdir".

Ayolning axloqiy fazilatlari. Ushbu davrda ayollarning axloqiy qadriyatlariga katta e'tibor berilib, yozilmagan qonunlar doirasida axloq standartlarini yaxshilashga harakat qilingan. Hattoki, Amir Temur saroyida iffatsiz ayollarni saqlash va ular bilan ko'ngilxushlik qilish qat'iyan man etilgan edi. Jamiyatda har bir erkak o'z oilasi va rafiqasi bilan yashashi shart edi. Nafaqat saroy ichida, balki turli yig'in va majlislarda ham odobsiz, nomaqbul so'zlar gapirilmadi; birovga tajovuz qilish, qon to'kish, talonchilik va birovning ayoli sha'niga haqoratli so'zlar aytish og'ir jinoyat hisoblangan.

Shuningdek, ayollarga til tekkizish Temuriylar jamiyatida o'ta uyatli holat va buyuk gunohlardan biri sanalgan. Erkaklar o'z xonimlari va qizlarining ismlarini ochiq aytmaslikka harakat qilishgan, ulardan bilvosita so'zlar bilan bahs yuritishgan. Odamlarni ham bu masalada nihoyatda ehtiyotkor bo'lishga chaqirishgan. Masalan, bir kishining ayoli qiz farzand ko'rsa, u haqida "pardalik bola", "ziynat sohibasi" yoki "mastura" kabi iboralar bilan so'z ochishgan. Aslini olganda, turkiy ayollar islomni qabul qilish bilan bir qator huquqlarga ega bo'lgan bo'lsalar-da, islomgacha bo'lgan ba'zi huquqlarining deyarli barchasini yo'qotgan edilar. Hattoki, yillar o'tib Boburning opasi Xonzoda begim Shayboniyxon nikohida bo'lib, so'ngra ma'lum muddat Eron shohi Shoh Abbos huzurida asirlikda yashab qaytganida, Eronda ayollar hech qachon ismi bilan chaqirilmasligi, aksincha "falonchining qizi" yoki "falonchining xotini" deb tilga olinishidan shikoyat qilgan edi.

Vaqt o'tishi bilan ba'zi ayollar axloqiy jihatdan salbiy o'zgarishlarga uchrashi ham kuzatilgan. Masalan, Shohruxning Sulaymonshoh nikohida bo'lgan qizi Sulton Baxt xonim⁴⁹⁶ o'zini erkaklardek tutgan va erkaklarni xush ko'rmagan. Bu holat Samarqandga kelgan bog'dodlik ayollarning salbiy ta'siri natijasida yuzaga kelgani aytiladi. Baxt xonim bilan bog'liq bo'lmagan nojo'ya hikoyalar ham manbalarda bitilgan. Bu ma'lumotlar Temuriylar jamiyatida jinsiy o'zlik inqiroziga uchragan

ayollar bo'lganidan, biroq bunday nomaqbul xatti-harakatlar jamiyat tomonidan qabul qilinmagani va tashqi ta'sir natijasi deb ko'rilganidan dalolat beradi.

Davrning ba'zi ayollari mast holda noloyiq ishlarni sodir etishgan. Jumladan, Amir Temur va Amir Husayn o'rtasidagi kurashlar ketayotgan vaqtda Amir Husayn Temurning ba'zi fuqarolarini Balxga ko'chirish uchun josuslar yuboradi. Shuningdek, mastlik holatida o'z tarafdorlaridan birini o'ldirgan Muayyad Arlotning xotini — Temurning singlisi Shirinbek og'ani olib kelish uchun vositachi yuborgani qayd etilgan.

Hasan Rumlining bergan ma'lumotlariga ko'ra, fohisha ayollar Temur davrida ham mavjud bo'lgan. Hatto bir qaydda g'alati holat sifatida ushbu ayollarning 1447-yilda boshlariga salla o'rab, kufr va qabih so'zlar aytganlari, Muhammadiy Mirzo va Rustami Tarxonni malomat qilganlari yozilgan.

Agar biror ayol eriga xiyonat qilsa, bu holat o'lim bilan yakunlanardi. Amir Temur o'z xotinlaridan birini o'ziga xiyonat qilgani uchun qatl ettirgan. Manbalarda bu ayol aynan kimligi haqida aniq ma'lumot yo'q. Sayyoh Shiltberger bu voqeani batafsilroq bayon etadi: Temur ma'lum sabablarga ko'ra g'azab va qayg'u ostida kasallanib vafot etadi. Bunga birinchidan, xiroj tushumlarini yashirgan bir aslzodaning xiyonati, ikkinchidan esa rafiqalaridan biri bilan bog'liq voqea sabab bo'lgan. Temur o'zining eng yosh xotinini hammasidan ko'proq yaxshi ko'rardi. Temur yurishda bo'lganida, bu ayol beklardan biri bilan ishqiy munosabatda bo'ladi. Temur qaytgach, katta xotini yosh xotinining bir aslzoda bilan ko'ngilxushlik qilib, iffatini yo'qotganini yetkazadi. Temur bunga ishonmaydi. Shunda katta xotini: "Uning huzuriga boring va sandig'ini ochishni talab qiling, u yerda toshli uzuk va o'sha odam yozgan maktublarni topasiz", deydi. Temur oqshom payti yosh xotinining xonasiga kirib, sandiqni ochishni buyuradi va aytilgan narsalarni topadi. Ayol Temurning qarshisida egilib, g'azablanmasligini o'tinib so'raydi. Temur xonadan chiqib, darhol ayolning boshini kesishni buyuradi va hukm ijro etiladi. So'ngra o'sha bekning ortidan besh ming otliq yuboradi, biroq u Mazandaron o'lkasiga qochib ketadi. Temur xotinini o'ldirtirgani va aybdor bekning qochib ketganidan qattiq qayg'uga botadi va bu uning vafotiga sabab bo'ladi.⁵⁰¹

Shuningdek, davrning axloqsiz ayollari muhtasiblar nazoratiga berilgani haqida ham ma'lumotlar bor.

Ayol axloqining muhim unsurlaridan biri bo'lgan yolg'on tushunchasi ham manbalarda uchraydi. Masalan, Abdurahmon Jomiy davrida biror kishi yolg'on gapirsa, bu yolg'onni "kampir yolg'oni"ga (kocakari yalanı) o'xshatishgan. "Rofiziylarga boq! Aqlini tark etib, haddidan oshdi. Alining madhi haqida kampir yolg'onlaridan iborat so'zlar aytdi", degan iborada yolg'on ayollarga xos salbiy xususiyat sifatida urg'ulangan.

Temuriylar davrida ayol axloqiga qanchalik ahamiyat berilmasin, ba'zi erkaklar, hattoki diniy ulamolar ham ayollarga nisbatan nomaqbul nigohda bo'lganliklari manbalarda qayd etilgan.⁵⁰⁴ Jamiyatda erkaklarning buzuqligi va yomon amallaridan xavfsirash, ayollar — jamiyat nomusi sifatida qattiq himoyalaniishi kerakligi haqidagi qo'rqinch hamisha mavjud bo'lgan. Ayol kishi jamiyatning or-nomusi deb hisoblangan.

III BOB. IQTISODIY HAYOTNING BIR QISMI SIFATIDA AYOL OMILI TIJORAT HAYOTIDA AYOL

Temuriylar davrida O'rta va Old Osiyoda davlat chegaralaridan tashqariga chiquvchi jonli va muhim tijoriy hayot mavjud edi. Amir Temur savdo va ziroat davlat taraqqiyotining eng asosiy daromad manbalari ekanini yaxshi anglagan. Shu sababli, u poytaxt Samarqand va Hirotni dunyoning eng muazzam shaharlariga aylantirish uchun savdogarlarni doimiy ravishda rag'batlantirib kelgan. Ushbu maqsadda 1402-yilda Fransiya qiroliga yo'llagan maktubida o'zaro savdo aloqalarini qo'llab-quvvatlashni, savdogarlarga to'sqinlik qilmaslikni, zero dunyo savdogarlar sharofati bilan obod bo'lishini yozgan edi. Har yili Samarqandga Xitoy, Hindiston va Tabariston kabi o'lkalardan tonnalab savdo mollari oqib kelardi.⁵⁰⁶ Faqatgina Temur emas, uning vorislari ham tijoratga katta ahamiyat berib, savdogarlarni o'z himoyalariга olganlar. Abdurazzoq Samarqandiy o'z asarida savdogarlar Xitoydan sotib olgan matolarini muntazam ravishda Anadolu va Misrga, u yerlardan olgan mollarini esa Xitoyga yetkazganliklarini qayd etadi. Temuriylarning ushbu qizg'in iqtisodiy hayotida ayollar ham faol ishtirok etib, jamiyatga foyda keltirishgan.

O'sha davr ayollari savdo mollarini tashish va yetkazib berish bilan ham shug'ullanishgan. Masalan, Shomiyning yozishicha, Movarounnahrning olis hududlaridan, Xitoy va Xotan chegaralaridan Dehli o'lkasigacha, Bobul-Abvobdan Misr va Rum sarhadlarigacha bo'lgan yerlarda Temurning adolati va qat'iy tartib-qoidalari o'rnatilgan edi. Bu hududlarda nafaqat savdogarlar, balki bolalar va beva ayollar ham qo'rqmasdan mato, oltin, kumush va qimmatbaho tijorat mollarini olib o'tishgan. Muallifning qo'shimcha qilishicha, hech bir kishi ularning biror narsasini o'g'irlashni xayoliga ham keltirmagan va ularga bir dirham miqdorida ham zarar yetmagan. Shuningdek, davr ayollari sotiladigan kulohlarni (bosh kiyimlarni) tikishda yordam berib, iqtisodiyotga hissa qo'shishgan.

Manbalarda ayollarning rishva (pora) mojarolariga aralashib qolgani haqidagi ma'lumotlar ham uchraydi. Bunday holat Abu Said Mirzo davrida kuzatilgan. Davlat amaldorlarining poraxo'rlikni ochiqchasiga talonchilikka aylantirgani xalqning qattiq azoblanishiga sabab bo'lganini Sulton Abu Saidning ko'rgan choralardan anglash

mumkin. Shahar darvozalarida navbatchilik qiluvchi amaldorlar shaharga kirayotgan xalqdan meva, o'tin va galla kabi mahsulotlarni pora evaziga olib, o'zlariga foyda ko'rishgan. Yana bir misolda ayollar pora evaziga un sotib olishga majbur bo'lganliklari aytiladi. Bu shikoyatlarni eshitgan Abu Said butun shahar bo'ylab, ayniqsa kirish-chiqish joylarida pora olishni taqiqlovchi farmon e'lon qilgan.

Soliq miqdorini belgilashda ba'zan ayollarning nufuzi ham ta'sir ko'rsatgan. Masalan, 1403-yilda Amir Temur Gurjistondagi harbiy harakatlardan so'ng qishni Qorabog'da o'tkazayotganida, Kirmon soliq yig'uvchilari Iduku nomiga pul to'playotganini eshitadi. Biroq Temurning qarindoshi Bayon og'aning qizi Idikuning rafiqasi edi. Shu sababli, uning hurmati yuzasidan Idikuning soliq masalasini yuz tuman "kebakiy" (pul birligi) evaziga yopishga qaror qilinadi. Idiku ham belgilangan ushbu miqdorni xazinaga to'lashga rozi bo'ladi.

Ayollar nomahramlik qoidalariga amal qilgan holda bozorlardan mustaqil ravishda xarid qilishlari mumkin edi. Klavixo o'z sayohati davomida Tabrizda buni bevosita kuzatgan. Shaharda ko'plab go'zal binolar, maydonlarga ochiladigan darvozalar va har bir maydonda karvonsaroylar mavjud edi. Karvonsaroylar ichida alohida do'konlar va omborlar bo'lib, u yerlarda ipak, paxta, jun matolar, zargarlik buyumlari va turli xil mollar sotilardi. Savdo-sotiq nihoyatda jonli edi. Bozorlarning ayrim qismlarida ayollarga xos ziynat buyumlari va xushbo'y atirlar sotilardi. Ayollar bu yerga kelib bemalol xarid qilishgan. Ular ko'chada oq chorshof kiyib, yuzlariga ot qilidan yasalgan niqob tutishgan, natijada ularning kimligini tanib bo'lmas edi. Husayn as-Sofiyning "Rashahot aynul-hayot" asarida xarid qilayotgan ayollar bilan bog'liq quyidagi voqea keltiriladi:

Xoja Ahrori Valiy hali Samarqandga ko'chib kelmaslaridan avval, xizmatkorlaridan biriga Samarqandga borib bir necha quti sof asal sotib olishni buyuradilar. Xizmatkor asalni olib, qutilarni mahkam bog'lab qaytishga hozirlanadi. Shu payt tanish bir do'kondorning oldiga kirib suhbatlashib o'tiradi. Shu mahalda do'konga bir go'zal ayol kelib, do'kondor bilan gaplasha boshlaydi. Xizmatkor bir necha bor ayolga shahvat nazari bilan qarashdan o'zini tiya olmaydi. Uyga qaytib asalni Xoja Hazratlarining oldiga qo'yganida, Xoja g'azab bilan: "Ey saodatsiz odam,

men sendan asal so‘rasam, sen menga sharob keltirdingmi?" deyдилar. Quti ochib qaralganda, haqiqatan ham uning ichidagi asal sharobga aylangani ko‘riladi.

Temuriy malikalar uchun xaridlar bilan shug‘ullanuvchi maxsus xizmatchilar bo‘lgan. Temurning Yazd yurishi paytida Muzaffariylar askarlari shahar soliqlarini to‘plab, devonxonaga topshirishgan edi. Shu bilan birga, Saroymulk xonim uchun sotib olingan qimmatbaho matolar ham o‘sha yerda saqlanardi. Keyinchalik askarlar va shahar darbadarlari ushbu pul va matolarni talon-toraj qilib, o‘zlariga kiyimlar tiktirib olishgan. Bu voqea malikalar uchun maxsus sifatli matolar xarid qilingani va muayyan joylarda saqlanganidan dalolat beradi.

Manbalarga ko‘ra, hatto xiroj (soliq) to‘lovchi ayollar ham bo‘lgan. Masalan, Vaisning onasi Sulton xonim Xitoy saroyiga tez-tez xiroj yuborib turgani qayd etilgan. Temuriylar jamiyatida ayollarning iqtisodiy hayotga qo‘shgan yana bir hissasi ziroat (dehqonchilik) ishlari edi. Bu borada Xoja Ubaydulloh Ahror shunday xotirlaydi: "Yoshligimda validamning (onamning) o‘z ekinzorlari bor edi. Bir kuni onam bir saxroyi turk orqali menga bir miqdor bug‘doy yubordilar..." deya hikoya qilib, o‘sha turkning duosini olgani va natijada ma‘naviy kashfiyotlarga erishganini bayon qiladi. Bu onalarining ham mustaqil xo‘jalik yuritganidan dalolat beradi.

Ayollarning kasb-hunarlari va vazifalari

Temuriylar davrida turli kasb egalari bo‘lgan ayollarni uchratish mumkin. Ushbu ayollar o‘z imkoniyatlari darajasidagi ishlar bilan shug‘ullanishgan. Ayniqsa, musiqa asboblari chaluvchi sozanda ayollar, sultonga taom tortuvchi xizmatkorlar va sahna ko‘rinishlarida ishtirok etuvchi raqqosalar alohida vazifalarni bajarishgan. Davrning ayollari va bolalari zimmasida razvedka (ayg‘oqchilik) vazifalari ham bo‘lgan. Ular Osiyoning turli burchaklaridan muayyan mollar bor-yo‘qligi va ularning narxlaridan tortib, dushman tuproqlaridagi ahvol, harbiy yetakchilar va aslzodalarning ismlari, yerlari hamda shaharlarning xaritalarigacha bo‘lgan ma‘lumotlarni to‘plab kelishgan. Amir Temurning: "Mohirona tuzilgan reja yuz ming jangchining vazifasini bajara oladi", degan so‘zlari mashhurdir. Temur uzoq safarlarga chiqishga tayyorgarlik ko‘rganda, ayollar va oilalar haftalar va oylarga cho‘zilishi mumkin bo‘lgan sayohat uchun kerakli ashyolarni yig‘ishtirishgan.

Shuningdek, ushbu davrda aygʻoqchilik bilan shugʻullangan ayollarning borligi ham maʼlum. Temur mislsiz strateg va uzoqni koʻra oladigan hukmdor sifatida hamma joyga oʻz xabarchilarini yuborgan, egallangan tuproqlarda esa maxfiy aygʻoqchilar joylashtirgan edi. Temurning aygʻoqchilari oddiy attor, yirik savdogar, ahloksiz polvon, bezoori kimsalar, hunarmand, munajjim, darbadar kalandar, kezuvchi dervish, dengizchi, sayyoh, xushmuomala saqov (suv tashuvchi), latifagoʻy etikdoʻz kabi qiyofalarda, hattoki fitnachi kampir yoki ilm izlab sharqdan gʻarbgacha kezib yurgan tolibi ilm kiyimidagi tajribali shaxslar boʻlgan.

Ijtimoiy hayotda keng tarqalgan mashgʻulotlardan biri xizmatkorlik edi. Temur 1394-yil 14-sentabrda Shohruxni Samarqandga yuborar ekan, ogʻalarga (bekalarga) Sultoniya shahrida xonimning xizmatida boʻlishni buyuradi. Avval qayd etilganidek, xizmatkorlik vazifasini koʻpincha asirlar bajarib, ular uy ishlariga koʻmaklashishgan.

Temuriylar jamiyatida nayza yasash bilan nom chiqargan ayollar ham boʻlgan. Jumladan, Ibn Arabshoh nayzasozlikda mashhur boʻlgan bahraynlik Rudayniy ismli ayol haqida maʼlumot beradi. Shuningdek, ayollar etikdoʻzlik kabi hunarlar bilan ham shugʻullanib, oila iqtisodiga hissa qoʻshishgan. Tikuvchilik va kashtachilikni oʻrgatuvchi ayollar ham mavjud boʻlib, bunga Mavlono Baqoiyning rafiqasi Bibi Otun (Bibi xalifa) eng yaxshi misoldir. Ushbu ayol yosh qizlarga tikuvchilik sirlarini oʻrgatgan, yaʼni oʻz davrining hunarmandchilik ustози boʻlgan.

Temuriylar davlatida ayollar orasida munajjimlik kasbi ham uchrab turadi. Manbalarga koʻra, Beycha xotun (Beyxa) oʻz davrining taniqli ayol munajjimlaridan boʻlgan. Ziroatchilik (dehqonchilik) ham ayollar band boʻlgan sohalaridan biri edi. "Ayollar va erkaklar, agar zarur boʻlsa, yerni ishlashdan qolmaslik uchun besh vaqt namozdan voz kechishardi; baʼzan Allohni zikr qilishni ham unutishardi", degan maʼlumotlardan koʻrinadiki, kundalik yumushlarning koʻpligi ayollarning ibodatlariga ham taʼsir oʻtkazgan.

Shuningdek, bolalarga enagalik qilish ham ayollar orasidagi keng tarqalgan vazifalardan biri boʻlgan. Masalan, Shoh Shujoning ukasi Sulton Ahmadning ikki kichik oʻgʻlidan biri — Sulaymonxonning maxsus enagasi (dadasi) boʻlgani maʼlum.

Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, ayollar eng ko'p band bo'lgan sohalardan biri ko'ngilochar soha bo'lgan. Ayniqsa, qo'shiq aytuvchi (xonanda), raqsga tushuvchi va musiqa asboblari chaluvchi ayollar diqqat markazida bo'lgan. Ispaniya elchisi Klavijo bazmlarda har bir mehmon uchun alohida soqiy (may quyuvchi) ayol tayinlanganini yozadi. Bu ayolning vazifasi mehmonning oltin qadahi bir lahza bo'lsa ham bo'sh qolmasligini ta'minlash edi.

Amir Temur besh yillik yurishidan Samarqandga qaytgach, avliyolar qabrini ziyorat qilib, so'ng taxtga o'tirgan va ulkan tantanalar uyushtirgan. Oq o'tovlar qurdirib, chiroqlar bilan yoritilgan chodirlar tiktirgan. Gulchehra soqiylar oltin qadahlarda sharob tutganlar. Sozandalar arganun, ud, qonun va qobuz kabi asboblarni chalishgan. "Agar gul yanoqli soqiy qadahni doimo to'ldirib tursa, bahor faslida gul rangli sharob ichish naqadar xushdir", degan misralar bu an'anani tasdiqlaydi. Temurning Boyazid ustidan qozonilgan g'alabadan keyingi bazmlarida ham huri simoli dilbarlar soqiylik vazifasini bajarganliklari aytiladi.

Raqqosalik ham ayollar o'rtasida alohida kasb hisoblangan. Temur saroyida uzun qora sochli, o'rilgan sochli va o'ziga xos libosli raqqosalar bo'lgan. Sulton Husayn Boyqaro harami tasvirlangan miniatyurada turli kasb egalari: sozandalar, raqqosalar va xizmatkor ayollar birgalikda tasvirlangan (Miniatyura 8). Ushbu sahnada balkon ostida ayollar xalqqa bo'lib raqsga tushayotgani aks etgan.

V.V. Bartoldning qayd etishicha, Temur va Ulug'bek davrida shayxulislomlar ham ishtirok etgan ichkilikbozlik majlislari o'tkazilgan. Shayxulislomning ayol xonandalarni chaqirib "bazmi Jamshid" uyushtirishi islomiy jihatdan odatiy hol bo'lmasa-da, bu o'sha davrdagi madaniy erkinlikning bir ko'rinishi bo'lgan. Shuningdek, turli bayramlarda o'z iste'dodini namoyish etuvchi sozanda ayollar mehmonlarni xushnud etishda muhim rol o'ynaganlar.

Bundan tashqari, davrning shoira ayollari ham bo'lgan. Hatto Sulton Husayn Boyqaro davrida taniqli shoiralar o'ziga xos hurmatga ega bo'lgan ayollar orasidan tanlab olingan.

Temuriylar davri ayollari nafaqat ijtimoiy va iqtisodiy sohalarida, balki harbiy-razvedka va madaniyat sohalarida ham faol bo'lishganini ko'rishimiz mumkin.

Ayolning iqtisodiy daromadlari

Temuriylar davrida ayollarning jamiyatdagi mavqeyiga ko'ra turli iqtisodiy daromad manbalari mavjud edi. Ayniqsa, sulola xonimlari o'zlari uchun belgilangan muayyan daromadlar va maxsus xazinalarga ega bo'lishgan. Tabiiyki, jamiyatdagi eng yuqori farovonlik darajasi ham aynan malikalarga tegishli edi. Masalan, Amir Husayn va Amir Temur o'rtasidagi kurashlar jarayonida Husayn Temurning beklaridan Amir Sayfuddin, Amir Joku va Oqbug'ani asirga oladi va evaziga juda katta miqdorda tovon puli talab qiladi. Shunda Temur beklarini qutqarish uchun Amir Husaynning o'z singlisiga (Temurning rafiqasiga) tegishli bo'lgan sirg'a va bilakuzuklardan iborat javohirlarni unga yuboradi. Husayn bular singlisiga tegishli ekanini bilsa-da, olishdan ikkilanmaydi. Temur beklarini asirlikdan qutqarish darajasida qimmatli bo'lgan ushbu taqinchoqlarning bevosita malika tomonidan berilishi sulola ayollarining naqadar ulkan iqtisodiy qudratga ega bo'lganini ko'rsatadi. Ba'zi hollarda dushmanlikni do'stlikka aylantirish uchun beriladigan boyliklar qatorida ayollarning shaxsiy xazinalari ham bo'lgan. Shohrux Mirzo Pir Muhammad bilan sulh tuzish maqsadida rafiqasi Hanikaning xazinasini unga bergan edi. Yana bir misol: Shohrux vafotidan so'ng (1447-yil) mirzolar o'rtasidagi kurashlar paytida fitnachilar Marv yaqinida Gavharshod begimning barcha mol-mulki va ashyolarini talon-toroj qilishadi. Chovvunlar (talonchilar) shu qadar hadlaridan oshishadiki, Gavharshod begimning minishga eshagi ham qolmaydi va u beliga bir parcha paxtali mato bog'lab, qo'lida hasa bilan yo'lida davom etishga majbur bo'ladi. Bu yerda "mol-mulk va ashyolar" deganda Gavharshod begimga tegishli ulkan xazina nazarda tutilgan.

Temuriylar davri manbalarida ayollarning nikoh vositasi bilan oladigan mahr va sep (jihoz)lari haqida tez-tez so'z yuritiladi. Ushbu seplar ayolning muhim iqtisodiy manbai hisoblangan. Amir Husaynning O'zbekxon avlodidan bo'lgan qizi Xonzodani Temurning katta o'g'li Jahongir Mirzoga rafika sifatida berishga qaror qilinganda, u hadyalar bilan to'la katta karvon hamrohligida yuboriladi. Ushbu boyliklar qimmatbaho toshlar, oltin tojlar, xolis ipak va atlaslar hamda nafis gilamlardan iborat edi.

Yana bir jihat shundaki, ayollar davlat xazinasidan ham o'z xohishlariga ko'ra foydalana olishgan. Hasan Rumliy qayd etganidek, Xalil Sultonning rafiqasi Shodmulk xonim davlat boyligini o'z xohishicha sarflab, isrofni yuqori cho'qqisiga yetkazgan edi.

Hattoki davr ayollari iqtisodiy masalalardan shu qadar xabardor edilar-ki, moddiy yordam kerak bo'lganda birinchi bo'lib sulola xonimlariga murojaat qilingan. Temur Eron yurishi vaqtida Hirotga ketayotganda qo'shinning oziq-ovqat zaxirasi tugaydi. Shunda Temur Saroymulk xonimga: "Qo'shin zaxirasi tugadi, xazinadan yordam yuboring", deb maktub yuboradi. Saroymulk xonim maktub mazmunini anglagach, uning orqasiga kinoya bilan: "Ulug' amir, oltingiz tugab, siyosatimiz bitdimi?" deb yozib, elchiga beradi. Temur bu javobni olgach, qo'shindagi otlarni so'yib yeyish haqida qaror qabul qiladi.

Nikoh paytida olinadigan mahr — sulola ayollarining eng katta daromad manbalaridan biridir. Xususan, Temur va uning vorislarining rafiqalari nikoh vositasi bilan olingan mahrlar orqali katta boylikka ega bo'lganlar. Bu ajralish yoki bevalik holatida ayolning iqtisodiy mustaqilligini ta'minlashda muhim rol o'ynagan. Masalan, 1405-yilda Xalil Sulton Muhammadsulton Mirzoning rafiqasi bo'lgan Sulton Hanikaga 100 tuman miqdorida mahr belgilab, uni yangi xonadoniga yuborgani manbalarda bitilgan.

Ayollarning yana bir daromad manbai merosdir. Merosdan ko'zlangan asosiy maqsad — ayol va uning oilasini moddiy himoya qilish bo'lgan. Shohrux davrida bir beva ayolga eridan katta bir podada chorva mollari meros qolgani qayd etilgan. Shuningdek, manbalarda ayollarning bevosita savdo-sotiqda ishtirok etishi va ular nomidan mablag'lar undirilishi haqida ma'lumotlar mavjud. Ayollar hatto zarb etilgan tangalardan ham daromad olganlar. Temur Damashqda o'z nomi bilan zarb qilingan tangalarni rafiqalariga yuborgan edi.

Ayolning iqtisodiy mustaqilligini ko'rsatuvchi yana bir voqea — qarz yoki jarimalarni o'z mablag'i hisobidan to'lay olishidir. Amir Temur Chig'atoy amirlarini mahalliy devonlarni tekshirishga yuborganda, Kirmon hokimi Edigu Barlas davlat

mablag'larini o'zlashtirgani aniqlanadi. Ediguning rafiqasi o'z mablag'i hisobidan ushbu kamomadni to'lab berishi bilan masala hal etiladi.

Bundan tashqari, jamiyatdagi ehtiyojmand ayollarga ham moddiy yordam ko'rsatilgan. Xoja Najmuddin Ali Muayyad tunlari mahallalarni aylanib, beva ayollarga pul va oziq-ovqat tarqatgan. Shuningdek, manbalarda ehtiyojmandlikdan tilanchilik qilishga majbur bo'lgan ayollar haqida ham so'z boradi. Jomiy asarlarida shaharlarni kezib tilanchilik qilayotgan ayollar borligini aytadi. Nizomiy "Xamsa"sidagi miniatyurada ham tilanchi ayol sahnasi tasvirlangan (Miniatyura 13). Unda oq chorshof kiygan kekxa ayol ot ustidagi Sulton Sanjardan yordam so'rayotgani aks etgan.

Temuriy malikalar kambag'allarga yordam beruvchi turli muassasalarga rahbarlik qilganlar. Bu yordamlar asosan vaqflar orqali amalga oshirilgan. Ayollar tomonidan tashkil etilgan vaqflar ehtiyojmandlarni oziq-ovqat bilan ta'minlash va ta'lim berishga xizmat qilgan, bu esa o'z navbatida ayollarning iqtisodiy qudratidan dalolat beradi. Masalan, Abu Saidning rafiqasi Habiba Sulton begim tomonidan 1464-yilda qurilgan "Ishratxona" majmuasi uchun maxsus vaqf yerlari ajratilgan edi. Shuningdek, manbalarda Ofoq begim tomonidan qurilgan xayriya inshootlari va vaqflar haqida ham ma'lumotlar mavjud.

AYOLNING DINIY HAYOTDAGI O'RN

Temuriylar davlatining asoschisi Amir Temur musulmon oilasida dunyoga kelgan. Ilk diniy ta'limni otasidan olgan, keyinchalik Kesh (Shahrisabz) shahri ulamolari huzurida islomiy bilimlarini boyitgan. Islom diniga e'tiqod qilgan Temur davlat tizimidagi amirlar, vazirlar, devon xizmatchilari va ulamolarni, asosan, o'zi bilan bir xil e'tiqoddagi shaxslardan tanlagan. Shuningdek, u o'z nikohlarini ham Hanafiylik mazhabi qoidalariga muvofiq amalga oshirgan. Ushbu ma'lumotlardan ko'rinadiki, Temuriylar jamiyatida islomiy e'tiqod hukmron edi va sulola ayollari ham islom dinini qalbagan qabul qilgan edilar. Masalan, Gavharshod begim o'zining dindorligi va taqvodorligi bilan xalq orasida g'oyatda e'tiborli bo'lgan. U tabarruk ziyoratgohlarni obod qilgan, faqirlarga ehsonlar ulashib, ko'ngillarini shod etgan.⁵⁵⁹ Temuriylar davri ayollari o'z e'tiqodlarining amaliy ifodasi sifatida masjid, madrasa, maqbara va xonaqohlar kabi ko'plab me'moriy inshootlar barpo etishga alohida ahamiyat berganlar.

Nafaqat saroy ayollari, balki jamiyatning barcha qatlamidagi ayollar islom diniga qattiq bog'langan edilar. Masalan, Abdurahmon Jomiyning nasabi bir tomondan Hanafiylik mazhabi asoschisi Imom Abu Hanifaga borib taqalsa, ikkinchi tomondan, shajarasidagi ikki ayol va ularning nikohlari orqali ushbu mazhabning eng yirik vakillari bilan bog'lanadi.

Islom arkonlariga amal qilishga intilgan Temuriy ayollar ro'za tutish, namoz o'qish va haj amallarini bajarish kabi ibodatlarni mukammal ado etganlar. Manbalarda qayd etilishicha, malika Tuman og'a Shayx Nuriddin vafotidan so'ng, 1436-1437-yillarda haj safariga niyat qilgan. Shuningdek, 1444-yil 27-noyabrda Qohiraga Shohrux Mirzoning elchisi bilan birga yuz kishilik guruh, jumladan, Amir Temurning xotinlaridan biri — keksa bir ayol ham kelgan. U haj ibodatini ado etish maqsadida Shom karvoniga qo'shilish uchun Damashqqa tushgan. Elchi o'zi bilan birga Shohrux Mirzo tomonidan yuborilgan Ka'batullohning muqaddas yopinchi'ini (kisva) ham olib kelgan edi.

"Ka'bada hojilar va farishtalar" tasvirlangan miniatyurada (Miniatyura 11) ayollarning haj vazifasini ado etayotganlari va erkaklardan alohida bo'limda turganliklari aks ettirilgan.

Yana bir diqqatga sazovor jihat shundaki, ayollar bemorlarga shifo tilab, aziz-avliyolar maqbaralarini ziyorat qilganlar va duolar o'qiganlar. Hatto Amir Temurning og'ir xastalikdan tuzalishi sabablaridan biri sifatida rafiqalarining qilgan sidqidildan ibodatlari ko'rsatiladi. 1392-yilda Temurning sog'lig'i yomonlashganda, mohir turk va tojik tabiblari uni davolashga kirishganlar. Biroq uning xotinlari va farzandlari Temurning Allohdan, payg'ambar va avliyo zotlardan o'zga madadkori yo'qligini bilar edilar. Shu bois, ayollar Temur sog'ayishi niyatida turli maqbaralarni ziyorat qilib, ko'plab sadaqalar tarqatganlar. Miskinlar, yetimlar va taqvodor kishilarga yordam ko'rsatganlar. Ayollarning duolari ijobati o'laroq, bir necha oydan so'ng Alloh Temurga shifo ato etgan. Bu xabarni eshitgan xalq cheksiz shodlanib, shukrona aytdi. Ayollar nafaqat mushkul damlarda, balki oddiy vaqtlarda ham ziyoratgohlarga borib turishgan; masalan, Temurning rafiqasi Cho'lpon og'aning Sutun maqbarasini ziyorat qilgani ma'lum.

Shuningdek, ayollarning turli tariqatlarga (tasavvufiy jamoalarga) a'zo bo'lganliklari haqida ham ma'lumotlar bor. Buni Xoja Ubaydulloh Ahrorning onasi bilan bog'liq voqeadan bilish mumkin. Ubaydulloh Ahror kirgan tariqatda zikrni maxfiy tutish (zikri xofiy) asosiy shart edi. Ibadatga berilgan Ubaydullohning rangi sarg'ayib, kasalnamo bo'lib qolgani onasining e'tiborini tortadi. Sababini so'raganida, o'g'li bu holat tariqat yo'liga kirganidan ekanligini tushuntiradi. Buni bilgach, onasi g'oyat shod bo'ladi va o'zi ham ushbu jamoaga qo'shilib, tariqatning ilk shartlarini o'rganadi va tavhid kalimasi bilan mashg'ul bo'la boshlaydi. U hatto vafoti oldidan ham tahorat olib, ikki rakaat namoz o'qib, so'ng jon taslim qilgan. Yana bir misol: ilm ahli bo'lgan Shamsuddin Hirotda qaysi shayxga shogird tushishni surishtirganda, unga Sa'duddin Qoshg'ariyni tavsiya qilishadi. Shamsuddin unga murid bo'lish uchun ketganida, onasi ham Mavlono hazratlarining xizmatiga kelib, shu tariqatga a'zo bo'ladi.

Islom dinini chuqur o'rgangan ayollar o'zaro diniy suhbatlar qurishgan. Shuningdek, ayollar o'rtasida Qur'on o'qish, tushlarida Payg'ambarimizni ko'rish niyatida maxsus duolarni o'rganish va o'rgatish odati bo'lgan. Diniy masalalarda olimlarning rafiqalari ham ma'lum darajada so'z sohibasi bo'la olganlar. Temuriylar davrida ayol muridalarining ham bo'lgani, ular o'z shayxlari huzuriga borib, ko'rgan tushlarini yuzma-yuz aytib, ta'birini so'raganlari manbalarda qayd etilgan.

Ba'zan erkakning ayol kishi bilan bo'lgan ma'naviy munosabati uning mazhabi yoki aqidaviy yo'nalishida belgilovchi omilga aylangan. Bunga Xoja Sayyid Ishoqning Fazlulloh Astrabodiyning qizi Kalimatulloh al-Ulyoga bo'lgan sadoqati misol bo'la oladi. Xoja Ishoq Kalimatullohni Fazlullohning haqiqiy vorisi deb bilgan. Uning Fazlullohning qizlaridan biriga ma'naviy bog'lanishi ma'lum ma'noda Shialikdagi Muhammad Payg'ambarning qizi Fotima avlodiga bo'lgan hurmat bilan ham o'xshashlik kasb etadi.

Ushbu davrda diniy ibodatlarni ado etishda muayyan nuqsonlar ham ko'zga tashlanib turgan. Ba'zan dunyoviy kurashlarda g'alaba qozonish ishtiyoqi ayollarni ibodat masalalarida beparvolikka yetaklagan. Astrabodiy ta'biri bilan aytganda: "Ayrim hollarda iffatli ayollar ham Allohni zikr qilishni unutib qo'yganlar".

Dafn marosimi va motam

Motam — ulkan falokatlar keltirgan vayronagarchilik yoki g'oyatda ardoqli kishining vafoti sababli yuzaga kelgan qayg'u va musibatni anglatadi. Musibatning ko'lam va marhumning jamiyatdagi o'rnini bu qayg'uni yanada chuqurlashtiradi. Ya'ni motamning shiddati yo'qotilgan shaxsga nisbatan bo'lgan muhabbat va berilgan qadr bilan belgilanadi. Motam muddati va uni o'tkazish tartibi xalqlar orasida farq qilsa-da, bu marosimlarda ko'ngilochar tadbirlardan tiyilish, motam tutish, sokin o'tirish, kiyimlarni yirtish, qora libos kiyish, yuzni berkitish, soch kesib, soqol o'stirish kabi harakatlar ko'plab xalqlarda mushtarakdir. Marhum ortidan bu kabi amallarni bajarish an'anasi bugungi kunda ham saqlanib qolgan. Eng muhimi, vafot etgan kishi uchun yig'lash — motam tutishning eng umumiy xususiyatidir.

Temuriylar davridagi dafn marosimlarida O'rta Osiyo an'analari keng qo'llanilgan. Motam muddati qadimgi turklarda bo'lgani kabi, Temuriylar davlatida

ham ba'zan qirq kun davom etgan va "toy" deb ataluvchi dafn oshi (ehson) berilgan. Bu taom ko'chmanchi xalqlarning muhim umumiy belgisi edi. Shomanizmida motam paytlarida nog'ora chalinib, so'ngra ushbu nog'ora bilan birga marhumning barcha ashyolari va janozada ishlatilgan buyumlar yo'q qilingan. Shuningdek, turli motam marosimlari o'tkazilgan. Ayollar hukmdor atrofidagi eng muhim shaxslar sanalgan. Manbalarda sulola a'zolari bilan ko'rishish, shaharma-shahar yurish, hukmdorlar vafoti va poytaxtda jasadlarni ko'tarish (dafn etish) uchun yuborilgan hay'atlar tarkibida shahzodalar va amirlar bilan bir qatorda sulola ayollari ham birga tilga olinadi.

Temuriy shahzodalarning vafoti munosabati bilan ulug'vor janoza va motam marosimlari o'tkazilgani haqida ma'lumotlar ko'p. Masalan, shahzoda Umarshayx 1394-yilda vafot etganida, uning xotinlari Sevinch Qutlug' og'a, Bek og'a va Malik og'a shahzodaning tobutini Sherozdan Keshga (Shahrisabzga) keltirib, Temur tomonidan barpo etilgan bog'ga dafn etganlar. Qora motam liboslari kiyilib, muayyan muddat aza tutilgan. Fuqarolarga va muhtojlarga taomlar ulashilib, sadaqalar berilgan. Keyinchalik Temurning Aladog' yurishi yakunlanib, u farzandlari bilan ko'rishganida Umarshayx yodga olinib, g'amlar yangilangan va ayollar takroran "o'lik oshi" deb ataluvchi ehsonlar berganlar.

Shuningdek, ushbu davrdagi motam marosimlarida o'ziga xos manzaralar kuzatiladi. 1404-yilda Saroymulk xonim, Xonzoda va boshqa xotinlar Temur bilan ko'rishgan vaqtda, hukmdor shahzoda Muhammad Sultonning vafoti haqida xabar topadi. Temur bu xabarni Muhammad Sultonning onasi Xonzodadan bir muddat sir tutgan bo'lsa-da, keyinchalik aytishga majbur bo'ladi. Erini endigina yo'qotgan Xonzoda bu shum xabarni eshitgach, hushidan ketadi. O'ziga kelgach esa sochlarini yulib, ust-boshini yirtadi, hattoki yuzlaridan qon kelguncha o'zini tirnaydi. Saroy ayollari, amirlar va xizmatkorlar baravariga faryod chekadilar. Barcha ayollar boshlariga qora mato bog'lab, qora kiyimlarda marsiyalar aytadilar. Yig'i-sig'i biroz bosilgach, kambag'allarga oziq-ovqat tarqatilib, sadaqalar beriladi va Qur'on xatmlari qilinadi. Oradan bir yil o'tgach, Temur yana qo'y va otlar so'yib ehson berishni buyuradi. Bu ziyofatga sayyidlar, ulamolar va oddiy xalq taklif etiladi. Shundan

so'ng Xonzoda o'g'lining vaqtincha Qaydar payg'ambar maqbarasiga qo'yilgan tobutini Samarqandga olib ketish uchun ruxsat so'rab, Sultoniya tomon yo'lga chiqadi.

1405-yilda Amir Temurning vafotidan so'ng ham shunday marosimlar o'tkazildi. Temur vafot etgach, uning yuzini sariq parda bilan yopdilar. So'ngra shariat qoidalariga ko'ra yuvilib, jasadiga xushbo'y atirlar surtildi. Yuvish jarayoni yakunlangach, shahzodalar va ayollar tobutni ipaklarga o'rab, taxtiravonga qo'ydilar. Ayollar qora motam liboslarida marsiyalar aytib yig'ladilar. Kambag'allarga sadaqalar ulashilib, xatmi Qur'onlar qilindi. Bundan ko'rinadiki, jasadni tashish va dafnga tayyorlash nafaqat erkaklarning, balki ayollarning ham vazifasi bo'lgan. Shunga o'xshash holat Sulton Abu Said Mirzo vafotida ham kuzatiladi. Oqqo'yunli Uzun Hasan Mirzoning onasiga o'g'lining jasadini ajdodlari qabriga dafn etish uchun ruxsat beradi. Ona o'g'lining janozasini ko'tarib Qizilog'och chegarasiga keltirganida, bir guruh talonchilar hujumi sabab jasadni cho'lda qoldirib qochishga majbur bo'ladi. Uzun Hasan buni eshitgach, amir Abdulkarimga Sultonning jasadini Xurosonga yetkazishni buyuradi. Mirzo Alouddavlaning qizi va Abu Saidning rafiqasi Ruqiya begim ham otasi vafot etganda motam tutib, ehsonlar tarqatgan edi.

Husayn Boyqaroning nabirasi Muhammad Mo'min Mirzo o'ldirilganidan keyin ham shunday rituallar bajarilgan. Onasi va yaqinlari faryod chekib yig'laganlar, bir necha kun davomida taomlar tarqatilib, Qur'on tilovat qilingan. 1484-yilda shahzoda Muzaffar Muhammad Sulton terlama kasalligidan vafot etganida, uning otasi Sulton Ahmad Mirzo va onasi motam kiyimlarini yirtib, o'zlarini tuproqqa otganlar. Mirxondning so'zlariga ko'ra: "Yig'i-sig'idan tuproqni xo'l qilib, oh-u fig'on dumanini ko'kka yetkazdilar". Huseyn Boyqaro aza xonasiga borib, ularga tasalli bergan va kafanlash ishlarini boshlashni buyurgan.

Ayni tartiblar sulola ayollari vafot etganda ham qo'llanilgan. Temurning qizi Aka Bika 1381-yilda vafot etganida shariat usulida kafanlanib, ehsonlar berilgan. Temurning opasi Qutlug' Turkan og'a va rafiqasi Dilshod og'a vafot etganda ham ushbu marosimlar takrorlangan. 1469-yilda Huseyn Boyqaroning onasi Firuza begim vafot etganida, Sulton motam tutib, ehsonlar ulashgan. 1488-yilda Bika Sulton begim

vafotidan so'ng ham o'g'li Badiuzzamon Mirzo onasi uchun xatmi Qur'onlar qildirgan.

Temuriylar davrida motam marosimlari islomiy qoidalar va qadimiy turkiy an'analar uyg'unligida o'tkazilgan. Bugungi kunda marhumning vafotidan keyingi "birinchi hayit" munosabati bilan yo'qlab borish yoki "yili" kabi marosimlarni o'tkazish an'alarining ildizini ham o'sha davrdan topish mumkin. Masalan, Boysung'ur Mirzo vafotidan keyingi ilk Ramazon hayitida onasi Gavharshod begim boshchiligida bir necha kun davomida ulkan "o'lik oshi" berilgan edi. Bu esa ijtimoiy birdamlikning yorqin namunasidir.

Nizomiy "Xamsa"sidagi "Layli va Majnun" qissasiga ishlangan miniatyurada Majnunning vafoti va janoza jarayoni tasvirlangan (Miniatyura 15). Unda qora motam libosida yuzini to'sib yig'layotgan ayol — Layli va unga tasalli berayotgan boshqa ayollar qiyofasi o'sha davr motam madaniyatini yorqin aks ettiradi.

TEMURIYLAR DAVRI AYOLLARINING MA'NAVIY HAYOTDAGI FAOLIYATI

Adabiyot sohasida ayol. Temuriylar hukmronligi davrida "Temuriylar renessansi" deb ataluvchi buyuk madaniy yuksalish jarayoni yuzaga keldi. Bu davrda san'at va ilm-fanda ulkan yutuqlarga erishildi, mamlakatning barcha hududlarida keng ko'lamli bunyodkorlik ishlari boshlandi. Ushbu sohalaridagi taraqqiyot o'zigacha bo'lgan davlatlar darajasidan ancha yuqori bosqichga ko'tarildi. Amir Temur kelajakda ma'rifatli avlodlarni yetishtirish maqsadida ilm va san'at faoliyatiga g'oyatda katta ahamiyat bergan edi. U va uning avlodlari ilm-fanga o'z ajdodlaridan ko'ra ko'proq rag'bat ko'rsatdilar. Temurdan boshlangan bu harakat Shohrux Mirzo, Ulug'bek va Husayn Boyqaro davrlarida o'z cho'qqisiga chiqdi.

Samarqand va Hirot shaharlari Temuriylar davrining asosiy madaniyat markazlariga aylandi. Ko'plab mutafakkirlarga mezbonlik qilgan Samarqand Ulug'bek rasadxonasining qurilishi bilan ilm-fanning markaziga aylangan bo'lsa, Hirotida Husayn Boyqaro, Boysunqur Mirzo, Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Sa'duddin Taftazoniy, Molla Ali Qushchi, G'iyosuddin Jamshid Koshiy kabi mashhur olim va fuzalolar yetishib chiqdi. Ushbu allomalar o'z asarlarida davr ayollarini vasf etuvchi g'azallar bitganlar. Ayol go'zalligi va muhabbatini ifodalovchi baytlarda ayolning qomati, qoshi, sochi va ko'zlari nihoyatda nazokat bilan tasvirlangan.

Temuriylar davrida she'riyat bilan shug'ullangan, yuksak ma'lumotli va madaniyatli ayollar ko'p bo'lgan. Shoira ayollarning aksariyati Hirotida ijod qilganlar. Hattoki, Sulton Husayn Boyqaro davrida mashhur shoirlar eng go'zal va oqila ayollar orasidan tanlab olingan. Gavharshod begim boshchiligidagi malikalar tomonidan qurilgan masjid, hammom va karvonsaraylar nafaqat me'moriy obida, balki odamlar yig'ilib hikoya va she'rlar mutolaa qiladigan madaniy maskanlarga aylangan edi.

Ayniqsa, zodagon oilalarga mansub ayollar ilm va madaniyat muhitidan aslo chetda qolmaganlar. Shoira ayollar erkak shoirlar yig'ilgan davralarda ham badiha (to'satdan she'r aytish) usulida ijod qilganlar, shuningdek, o'zlarining maxsus

she'riyat majlislarini tashkil etganlar. Manbalarda Inju xonadoniga mansub shoira Jihon Xotun mashhur Hofiz Sheroziy bilan she'riy "duellar" (mushaira) qilgani haqida ma'lumotlar uchraydi. Bu esa ayol shoirlar nafaqat Temuriylar, balki boshqa sulolalar orasida ham e'tiborli bo'lganini ko'rsatadi.

Temuriylar davrida she'riyatda o'z mahoratini namoyish etgan ayrim shoirlar quyidagilardir:

Bibi Mihriy (Mehriy): Shohrux Mirzo davrida Gavharshod begim saroyida yashagan va malikaning alohida iltifotiga sazovor bo'lgan. Xoja Abdulazizning rafiqasi edi. U ham go'zal, ham xushxulq ayol bo'lib, o'zidan nafis baytlar qoldirgan. Rivoyat qilinishicha, u begimning jiyani Sulton Mas'ud Mirzoga nisbatan alohida ixtirosi bo'lgan. Mihriy xonim Hirotida Sulton Mas'udni bayram bilan qutlash uchun borganda, Sulton Ixtiyoriddin qal'asi burjida o'tirgan edi. Bu uchrashuvdan so'ng shaharda turli gap-so'zlar tarqaladi. Mihriyning eri o'sha hududning tabibi bo'lib, u uzoqdan qal'a yonidan o'tib ketayotganida, Sulton kulib uni Mihriyga ko'rsatadi. Shunda shoira o'z-o'zidan quyidagi baytni aytadi:

"Burjning eng cho'qqisiga o'z oyimni (ma'shuqimni) chiqardim,
Ey Hakimxon, mening mas'ud (baxtli) toleyimga boqqil."

Beycha Xotun (Beyxa): Uning eng o'ziga xos jihati she'rxonlikdan tashqari astronomiya (falakiyot) ilmiga qiziqqanidir. U yuksak matematik bilimga ega bo'lib, taqvim hisob-kitoblarini yuritar edi. Mavlono Alauddin Kirmoniyning singlisi bo'lgan bu ayol dunyoviy ilmlarda yetuk bo'lgani uchun sultonlar va amirlarning hurmatini qozongan. Beycha Xotun va Abdurahmon Jomiy o'rtasida o'ziga xos ilmiy-adabiy raqobat bo'lgan. Jomiy hammom, madrasa va masjid qurdirgach, Beycha Xotun ham ortda qolmaslik uchun shunday inshootlar barpo etgan. U o'zi qurdirgan madrasaga Jomiyning namozga chaqirganda, Jomiy kelmay, quyidagi mazmundagi javob baytni yo'llagan:

"Sening mehrobunda ibodat qilish imkoni bo'lmagani uchun, men sening masjidida namoz o'qiy olmasman."

Shuningdek, u vafot etgan turmush o'rtog'i xotirasiga quyidagi motamsaro matla'ni bitgan:

"Borligi bilan osmonni yoritgan baxtimning go'zal yulduzi, ey oy, boq! Endi sening yo'qligingdan u yerlardadir."

Nihoniy Sheroziy: Zamondoshlari uni nihoyatda go'zal, oqila va tushunchali ayol deb ta'riflashgan. U o'zining balog'at va fasohati (notoqlik san'ati) bilan mashhur bo'lib, she'riy majlislarda erkak shoirlar bilan bellashgan. Uning qalamiga mansub bir matla':

"Tun qorong'usida uning ko'chasidagi it yotgan har bir joyni, kun chiqishi bilan quyosh o'pib, yuzini surtadi."

Ofoq Begim Jaloyir: Amir Ali Jaloyirning qizidir. U Hofiz Sheroziyning olqishiga sazovor bo'lgan va Alisher Navoiy yashagan davrning taniqli shoirlaridan sanaladi. U juda go'zal she'rlar bitgan. Shuningdek, manbalarda go'zal ruboiylar yozgan **Oysha Muqriya** ismli shoira haqida ham ma'lumotlar bor.

Xulosa qilib aytganda, Temuriy ayollar o'zlarining bilimdonligi va intellektual salohiyati bilan davr madaniyatiga ulkan hissa qo'shganlar. Ularning ham she'riyat, ham astronomiya kabi sohalar bilan shug'ullanishi "madaniyatli ayol" timsolini to'liq gavdalanitiradi.

Musiqa hayotida ayol. Tarix davomida turlicha ta'riflab kelingan musiqa⁶⁰⁵, nafaqat ko'ngilochar sohada, balki bemorlarni davolash kabi ko'plab jabhalarda hayotning ajralmas qismiga aylangan. Ushbu chuqur bog'liqlik vaqt o'tishi bilan rivojlanib, har bir jamiyat madaniyatida o'ziga xos tarzda namoyon bo'lgan. Musiqa Temuriylar jamiyatidagi tantana va bayramlarning ham tarkibiy qismi edi. Bu davrda g'alaba tantanalari, to'ylar va boshqa bayram tadbirlari xonandalar hamda sozandalar ishtirokida o'tkazilar, musiqiy chiqishlarga raqqosalarning o'yinlari hamohang bo'lar edi. Husayn Boyqaro davriga kelib musiqa nafaqat Hirot hududida, balki butun Markaziy Osiyo xalqlari orasida keng ommalashdi.

Ushbu davrda ayol xonandalarning faoliyat yuritgani ma'lum. Masalan, Hirotida shayxulislomlik vazifasini bajargan Mavlono Sayfuddin Ahmad at-Taftazoniy bir guruh mudarrislar bilan birga Abdurahmon Jomiyning suhbatini tinglash uchun uning majlisiga tashrif buyurishadi. Mazmunli o'tgan suhbatdan so'ng ziyofat uyushtiriladi. Unda xushovoz xonanda ayollar (mug'anniyalar) va sozandalar

go'zal navolar tarannum etib, she'rlar o'qish bilan mehmonlarning ko'nglini xushnud etishadi. Biroq, ba'zi hollarda ayol va erkaklarning bir davrada o'tirishi va ayollarning qo'shiq aytishi radikal qarashdagi kishilar tomonidan yomon qarshi olinishi ham mumkin edi. Manbalarda o'sha davr shayxulislomi o'zi qurdirgan yangi hammom bitishi munosabati bilan uyushtirgan bayramda shunday voqea sodir bo'lgani qayd etiladi. Ushbu tadbirga xonanda ayollar taklif etilgani uchun Mirzo Ulug'bek tomonidan tayinlangan muhtasib Sayyid Oshiq shayxulislomni g'azab bilan koyib: "Ey musulmon bo'lmagan Shayxulislom! Qaysi mazhabda erkak va ayollarning birga o'tirishi va ayollarning qo'shiq aytishi joiz ekan?" deb savol beradi.

Golubev o'z asarida ushbu voqeani bir oz boshqacha bayon etadi. Unga ko'ra, Ulug'bek davrida o'tkazilgan ushbu tadbir nafaqat shahar aholisi uchun hammomlar qurilgani munosabati bilan tashkil etilgan. Voqea shunday davom etadi: bayram quvnoq ruhda boshlanadi, hamma narsa joyida edi. Muhtasib to'rda o'tirib, shayxlar va savdogarlar bilan suhbatlashar, qadahiga bir oz sharob ham quyilgan edi. Sahnega xonandalar bilan birga raqqosalar ham chiqqach, muhtasib o'zini tutib tura olmay: "Kim ayollar va erkaklarning birgalikda qo'shiq aytishiga ruxsat berdi? Sen dinsiz shayxulislomsan!" deb hayqiradi. Haqorat og'ir edi, shu sababli shayxulislom ertalab Mirzo Ulug'bek huzuriga muhtasib ustidan shikoyat qilib boradi. Temuriylar davri tantanalarida raqqosalar har doim ishtirok etgani va hukmdor xonimlari erkaklar bilan bir davrada qadah ko'targanliklari sababli, shahzoda uchun bu g'ayritabiiy hol emas edi. Ulug'bek g'azablanib, janjalkash muhtasibning adabini berib qo'yishga qaror qiladi va darhol shahardagi barcha qozilarni yig'ib, mahkamaga buyruq beradi. Biroq mahkamada qiziq holat yuz berib, qozilar ko'proq Ulug'bek va shayxulislomning harakatlarini ma'qullamaydilar; muhtasibning haddan oshganini va shayxulislomni haqorat qilganini tan olsalar-da, mahkama aniq bir qarorga kelmasdan tarqaladi.

Davrdan musiqa asboblari mahorat bilan chala oladigan iqtidorli ayollar ham ko'p bo'lgan. Ibrohim Sulton "Shohnoma"sidagi miniatyurada (Miniatyura 6) tuya ustida Bahrom Go'r bilan birga Ozoda ismli ayol tasvirlangan. Unda ayol siymosi erkak bilan birga tuya ustida o'tirib, arfa (chang) cholg'u asbobini chalayotgan holatda aks etgan.

Amir Xusrav Dehlaviy "Devon"idagi miniatyurada (Miniatyura 8) Sulton Husayn Boyqaroning o'z haramidagi ayollar bilan o'tkazgan bayrami chizilgan. Sahnada raqsga tushayotgan ayollar bilan bir qatorda, musiqa asboblarini chalayotgan ayollar ham tasvirlangan. Shuningdek, Nizomiy "Xamsa"sidagi miniatyuralarda (Miniatyura 2, 3, 4) Xusravning suratini tomosha qilayotgan Shirin siymosi aks etgan. Shirin gilam ustida, o'zi uchun maxsus tayyorlangan joyda o'tiribdi, uning ro'parasida bir ayol Xusravning suratini ko'rsatmoqda, atrofda esa sozanda va xizmatkor ayollar tasvirlangan. Ayrim ayollar sozandalarga qarsak chalib hamohang bo'lmoqdalar.

Ayol sozandalar haqidagi ma'lumotlarni nafaqat miniatyuralardan, balki davrning biografik manbalaridan ham olish mumkin. Ayollar bayramlarda turli cholg'u asboblarini chalishgan, ular orasida, ayniqsa, doira va chang chalishda mahoratli sozanda ayollar bo'lgan. Hattoki ziyofat ishtirokchilari sozanda ayollardan o'zlari yoqtirgan kuylarni chalib berishni so'ragan.

TEMURIYLAR DAVRI BUNYODKORLIK FAOLIYATI

Temuriylar davrida avvalgi poytaxt Samarqand va keyingi poytaxt Hirot o'sha davrning eng muhim turk-islom obidalarini barpo etilishi natijasida yuksak darajada obod qilindi. Ushbu davrda Turkistonga xos bo'lgan me'moriy uslub shakllandi. Temuriylar davri inshootlari Eron me'morchiligiga o'xshash degan qarashlar mavjud bo'lsa-da, tashqi ko'rinishdagi muhandislik texnikasi va ko'lami jihatidan Eron me'morchiligiga qaraganda ancha mahobatli va ulug'vor ekanini aytish mumkin. Bu davr me'morchiligining o'ziga xos xususiyatlari sifatida binolarning balandligi, sirt qoplamalari, tomchisimon muqarnasli bosh darvozalari hamda noksimon va nihoyatda baland qilib qurilgan gumbazlarni ko'rsatish mumkin. Eng muhim jihatlardan biri esa — Temuriylar davrigacha me'morchilikda kuzatilmagan ranglar boyligidir.

Fath etish ishtiyoqi bilan bir qatorda, Temur ilm-fan va san'atga chanqoq hukmdor edi. U zabt etilgan o'lkalarning boyliklarini Markaziy Osiyoga tashir ekan, ko'proq olimlar va me'morlarni o'zi bilan birga olib kelishga intilardi. Temur olib kelingan ushbu olimlarning fikrlarini qadrlagan va ular ishtirokida ilmiy majlislar tashkil etgan. Bu jihatdan u Markaziy Osiyoda islom ilmi va tafakkurida yangi davr ochgan "Temuriylar Renessansi"ni yuzaga keltirdi. Temuriylar davri, ayniqsa, me'morchilik, harbiy texnika, musiqa va she'riyatda o'z zamonasining eng mukammal namunalarini taqdim etgan. Ushbu uyg'onish davrining shakllanishida nafaqat erkaklar, balki Temuriy malikalar tomonidan asos solingan muassasalarning ham ta'siri katta bo'lgan. Saroy ayollari o'zlarining iqtisodiy va siyosiy qudratlaridan kelib chiqib, me'morlarga madrasalar, xonaqohlar, masjidlar va maqbaralar kabi ko'plab muhim binolarni qurdirganlar. Saroy mulk xonim va Tuman og'a o'z davrining eng nufuzli ayol bunyodkorlari bo'lib, ko'plab binolar qurish orqali muhtojlarga yordam ko'rsatganlar. Bu ayollar tomonidan barpo etilgan inshootlar ularning qudrati va nufuzi ramziga aylangan. Temurdan keyin esa Gavharshod begim eng yirik ayol bunyodkor sifatida maydonga chiqdi va u qurdirgan binolar poytaxt Hirot qiyofasini shakllantirdi.

Barpo etilgan me'moriy obidalar Temuriylar davrining madaniy va ijtimoiy hayotini boyitdi. Ham Temur davrida, ham uning vorislari zamonida ayrim yerlar Temuriy ayollarga suyg'ol sifatida berilganiga guvoh bo'lamiz. Malikalar suyg'ollardan olingan daromadlarni, odatda, xayriya va savobli ishlarga sarflashgan. Masalan, Temur Ko'suya qasabasini rafiqasi Tuman og'aga suyg'ol sifatida bergan va malika bu yerda ko'plab rabotlar, xonaqohlar, madrasalar va boshqa xayriya muassasalarini barpo ettirgan. Qutlug' Turkan og'a ham o'zining xayr-ehsonlari bilan o'z davrining barcha xonimlaridan o'zib ketgan, o'zining shaxsiy mablag'lari hisobidan madrasa va xonaqohlarga ko'p narsalarni vaqf qilgan. Ayniqsa, Gavharshod begim san'at va adabiyotning saxovatli homiysi bo'lgani sababli, uning davrida Temuriylar madaniyati o'zining eng yuksak cho'qqisiga yetdi. Boshqaruvchi tabaqaga mansub ayollar diniy me'morchilikni o'zlarining shaxsiy sarmoyalari bilan himoya qilganlar. Xulosa qilib aytganda, Temuriy ayollar me'morchilikning asosiy buyurtmachilari va foydalanuvchilari bo'lishgan.

Temur ayollarga bo'lgan ehtiromini ular nomiga qurdirgan me'moriy obidalar bilan ham isbotlagan. U Samarqand tashqarisida qurdirgan muhtasham saroy va bog'larni nafaqat rafiqalariga, balki qizlariga ham atab barpo ettirgan. 1400-yilda Shom (Damashq) qal'asini qamal qilgandan so'ng, Temur Bobus-Sag'ir qabristonida Payg'ambarimiz (s.a.v) xotinlarining qabri ustiga bir-biriga tutashgan ikki gumbaz qurdirgan. Shuningdek, Temur o'zining bosh xotini — Katta xonim (Saroymulk xonim)ning onasi uchun Samarqandda barpo ettirgan masjidi shahardagi eng muhtasham inshootlardan biri edi. Temur masjid qurilishi bilan shaxsan qiziqib, hatto bir safar kirish qismi past bo'lgani uchun uni buzdirib, qaytadan balandroq qilib qurishni buyurgan. O'sha vaqtlarda Temurning sog'lig'i zaiflashib, yurishga qiynalayotgan bo'lsa-da, zambilda (sedyada) qurilish maydoniga kelib, ishchilarning mehnatini doimiy ravishda nazorat qilib turgan va ularni rag'batlantirgan.

Bu kabi me'moriy inshootlar qurilish bosqichidan boshlab qat'iy nazorat qilingan va katta mehnat evaziga barpo etilgan. Shuningdek, mo'min-musulmonlar ibodatlarini muntazam ado etishlari, musofir dervishlar va uzoqdan kelgan yo'lovchilar qo'nim topishlari uchun Temur bu joylarda kichik uylar va binolar ham

qurdirgan. Temur buyuk imperiyaga ega edi va ushbu davlatga tegishli barcha narsalar, jumladan, me'moriy obidalar ham davlatning mahobati va shon-sharafini aks ettirishi lozim edi. Shu bois, imperiyaning barcha hududlarida aholining ehtiyojlari uchun "Masjidi Juma" nomi bilan mashhur bo'lgan yirik jome masjidlari barpo etilgan.

Bibi Xonim masjidi (Saroymulk xonim). Bibi Xonim jome masjidining qurilishi bosh darvozaning devoridagi tosh lavhada bitilgan kitobaga ko'ra, 1398–1399-yillarda boshlanib, 1403–1404-yillarda yakunlangan. Amir Temur Hindiston yurishidagi g'alabasining xotirasi sifatida Samarqandda o'zining bosh xatuni Saroymulk xonimning xalq orasidagi nomi, ya'ni "Bibi Xonim" nomi bilan ushbu masjidni barpo ettirgan. Temurning maqsadi shunday bir "Salotin" (sultonlar) masjidi qurish ediki, u o'zining ulug'vorligi, mahobati va bezaklarining g'aroyibliigi bilan o'sha davrgacha mavjud bo'lgan barcha binolarni soyada qoldirishi lozim edi.

Masjid qurilishi uchun imperiyaning barcha burchaklaridan eng mohir ustalar, muhandislar va me'morlar jalb qilingan. 1399-yilda Eron, Dehli va Ozarbayjondan keltirilgan hunarmandlar va sangtaroshlar qurilishga hozir qilingan edi. Shuningdek, manbalarda Temur Hindistondan olib kelgan fillardan ham og'ir toshlarni tashishda foydalanilgani qayd etiladi. Temur qurilish jarayoniga alohida e'tibor berib, shaxsan o'zi nazorat qilgan yoki shahzoda va amirlardan birini qurilishga mas'ul qilib tayinlagan. To'rt burchakli me'moriy tuzilishga ega ushbu masjid qurilishida yirik va sifatli ishlov berilgan toshlar ishlatilgan. Natijada Sharqning ushbu muazzam inshooti atigi besh yil ichida qad ko'targan.

Bibi Xonim masjidining old tarzi g'oyat keng bo'lib, balandligi 20 metrga yetadi. Gumbaz yuzalarida firuza, moviy, sariq va oq rangli sirlangan g'ishtlardan foydalanilgan. Masjid hovlisidagi bosh ayvon ustunlari va ravog'ida olti hamda sakkiz burchakli yulduzsimon bezaklar mavjud. Gumbaz ostidagi koshinli deraza panjaralarida olti nurli yulduz shakllari tushirilgan. Hovlining bosh ayvon qismida mozaik koshin va ganchli sakkiz nurli yulduzli bezaklar ko'zga tashlanadi. Shuningdek, palmetta va lotus gullari tasvirlangan mozaikalar XV asrning birinchi yarmiga xos bo'lgan o'ziga xos uslubda ishlangan. Ushbu ulug'vor obidaning

gumbazlari juda uzoq masofadan ham yaqqol koʻzga tashlanadi. Yillar davomida kuchli zilzilalar natijasida vayrona holga kelgan boʻlsa-da, Bibi Xonim masjidi oʻzining mahobati va tarixiy ahamiyatini yoʻqotmagan.

Masjidning qurilishi haqida xalq orasida turli rivoyatlar ham mavjud. Bir rivoyatga koʻra, masjidni Bibi Xonim Temurning Hindiston safaridan qaytishi sharafiga kutilmagan sovgʻa sifatida qurdirgan. Qurilish choʻzilib ketayotganidan xavotirlangan malika meʼmorni shoshiltirganda, meʼmor goʻzal malikaga oshiq boʻlib qolganini va faqat bitta boʻsa evaziga ishni tezlashtirishini aytadi. Malika bunga rozi boʻladi, biroq meʼmor qoʻygan boʻsa izi uning yuzida qoladi. Safardan qaytgan Temur xiyonatni sezib, malikani minoradan tashlab oʻldirishni buyuradi (rivoyatning boshqa variantlarida meʼmor qochib ketgani aytiladi). Biroq tarixiy kitobalar masjid aynan Temurning buyrugʻi bilan qurilganini tasdiqlaydi.

Shuningdek, ushbu majmua tarkibida Bibi Xonim maqbarasi ham barpo etilgan. U masjidning roʻparasida, taxminan 100-200 metr masofada joylashgan. Maqbara baland gumbazli boʻlib, uning ichki qismi va ravoqlari muqarnas bezaklar, moviy rangli naqshlar bilan bezatilgan. Saroymulk xonim nafaqat bu masjid, balki oʻzi tashkil etgan vaqf muassasalari va xayriya ishlari bilan ham nom qozongan.

3.3.1.2. Shodmulk ogʻa maqbarasi

Shodmulk ogʻa maqbarasi 1372–1383-yillar oraligʻida barpo etilgan.⁶³⁶ Kitabaga koʻra, u Amir Temurning opasi Turkan ogʻa tomonidan vafot etgan qizi Shodmulk uchun qurilgan. Keyinchalik Turkan ogʻaning oʻzi ham shu yerga dafn etilgan.

Ushbu bino Shohizinda majmuasining eng nafis marvaridlaridan biri hisoblanadi. Maqbarada qoʻllanilgan koshinli bezaklar va meʼmoriy shakl oʻsha davr hunarmandchiligining yuksak namunasidir. Devorlardagi yozuvlarga koʻra, bino samarqandlik ustalar Bariuddin, Shamsuddin va buxorolik Zaynuddinlar tomonidan qurilgan. Shodmulk ogʻa maqbarasi bugungi kungacha oʻz koʻrinishini deyarli oʻzgartirmay saqlab qolgan kam sonli inshootlardan biridir. Undagi epigrafik, oʻsimliksimon va geometrik naqshlar uygʻunlikda ishlangan. Binoda asosan firuza, oq va koʻk ranglar ustunlik qiladi.

Maqbara darvozasidagi kitabada: “Bu bog‘da bir baxti go‘zal ko‘milgan, bu qabrda bir nodir dur yo‘qotilgan”, degan so‘zlar bitilgan. Binoning ichki qismi ham tashqarisi kabi muazzam koshinlar bilan bezatilgan. Devorlardagi to‘rtburchak panellar ichida olti burchakli yulduzlar va kufiy xatidagi yozuvlar go‘yo nozik gilam to‘qilgani haqidagi tasavvurni uyg‘otadi. Gumbazning markazidagi ulkan yulduzdan tushgan chiziqlar osmonni sakkiz bo‘lakka bo‘lgandek taassurot qoldiradi va har bir chiziq uchida quyosh hamda sayyoralar tasviri namoyon bo‘ladi.

Tuman og‘a masjidi va majmuasi. Ushbu inshoot Amir Temurning rafiqasi Tuman og‘a sharafiga barpo etilgan. Kitobasidan ma‘lum bo‘lishicha, bino 1404–1406-yillarda qurilgan. Mazkur obida Kuso‘ya (hozirgi Afg‘onistonning Ko‘hson hududi) qasabasida qad ko‘targan g‘oyatda go‘zal madrasadir. Shuningdek, Tuman og‘a bu yerda rabot va xonaqoh kabi inshootlar ham qurdirgan.

Bezaklarida davr me‘morchiligi xususiyatlari yaqqol namoyon bo‘ladi. Binoning ichki devorlari muqarnasli tokchalar bilan bezatilgan. Rangli koshinlar bilan ishlov berilgan o‘ymakor darvoza ustida o‘lim haqida: “Har bir jon qabrga kirguvchidir”, degan yozuv bitilgan. Masjidning yuqori qismida esa: “Allohning Rasuli ayur: dafn etiluvchilarning janoza namoziga shoshiling, o‘lmasdan avval tavba qiling”, degan mazmundagi o‘git mavjud. Ichkarida, oltinrang yulduzlar bilan bezatilgan moviy gumbaz ostida Temurning kelini dafn etilgan. Shuningdek, Tuman og‘aning xonaqohi ham bo‘lib, shahzoda Muhammad Sulton Amir Temur huzuriga aynan shu xonaqohda chiqqan. Samarqanddagi Shohizinda majmuasining Qutlug‘ og‘a maqbarasida ham Tuman og‘a majmuasidagiga o‘xshash o‘n ikki burchakli geometrik yulduzli bezaklar va sirlangan qolip texnikasidan foydalanilgani kuzatiladi.

Fotima Bibi xotun masjidi. Amir Chaqmoq va uning rafiqasi Fotima Bibi xotun Temuriylar davri bunyodkorligiga munosib hissa qo‘shganlar. Fotima Bibi xotun Boysunqur Mirzoning qizidir. U eri Amir Chaqmoq bilan birgalikda 1436-yilda Yazd shahrida "Yangi masjid" nomi bilan Jome masjidi qurishga buyruq bergan. Ushbu masjidga oid 1445-yilgi vaqfnomaga ko‘ra, bu yerda ishlovchi imom, hofizlar, talabalar, xatib, muazzin, voiz, mudarris hamda xizmatchilar maxsus maosh bilan ta‘minlangan. Shuningdek, vaqf daromadlari hisobidan muhtojlarga taom tarqatilib,

turar joy ehtiyojlari qondirilgan. Majmua tarkibida shakar zavodi, hammom, suv tegirmoni va karvonsaroy ham bo'lib, ular aholining kundalik ehtiyojlarini qondirishga xizmat qilgan. Bundan tashqari, er-xotin vayrona holga kelgan masjidlarni ta'mirlab, foydalanishga topshirganlar va Yazddagi masjid ichida kichik madrasa ham barpo ettirganlar.

Shirinbek og'a maqbarasi. Shodmulk og'a maqbarasining ro'parasida Temurning singlisi Shirinbek og'aning maqbarasi joylashgan. Maqbara 1385–1386-yillarda qurilgan. 648 Bino darvozasining barcha bezaklari mozaik koshinlar bilan ishlangan bo'lib, bu uslub o'sha davr Samarqand me'morchiligida ustuvor ahamiyat kasb etgan. Kompozitsiyaning umumiy foni moviy bo'lib, o'simliksimon naqshlar va yozuvlar ko'pchilikni tashkil etadi. Barg va novdalar hamisha firuza rangda, stilizatsiyalangan ranglar esa oq, yashil va sariq emal bilan berilgan. Shuningdek, qora rangga yaqin to'q binafsha rang ham ko'p ishlatilgan.

XIV asrning birinchi yarmida Saroy va Urganch mozaikalariga xos bo'lgan qizil rang Samarqand mozaikalarida deyarli uchramaydi. Buning sababi sifatida Samarqandda qizil tuproq bo'lsa-da, metall oksidlari qizil rangni bermagani, shu sababli qizil rang loy bilan suyalgan holda olingani ko'rsatiladi. Shirinbek og'a maqbarasi o'simliksimon naqshlarining boyligi, ranglar uyg'unligi va mozaika ishlovining nafisligi bilan kishi e'tiborini tortadi. Maqbara gumbazi ostidagi ravog'ida rumiy va palmetta naqshlari mozaik koshin texnikasida mahorat bilan ishlanib, eshik va deraza o'rinlariga o'zgacha joziba baxsh etgan.

Gavharshod begim masjidi va madrasalari. Gavharshod begim 1417–1438-yillar oralig'ida Hirotda ulug'vor jome masjidi barpo ettirgan. To'rt minorali va koshinli bezaklari bilan mashhur bo'lgan ushbu masjidning balandligi 40 metrni tashkil etgan. Masjid kitabasida mashhur xattot Jafarning nomi yozilgan. Afsuski, 1885-yilda Hirotni ruslardan himoya qilish maqsadida Afg'on amiri Abdurahmonxon tomonidan bu binolar buzdirilgan, shu sababli hozirda masjidning faqat poydevor qismlari saqlanib qolgan. Gavharshod begim ushbu masjid yaqinida Dorul hadis, Dorushshifo, hammom va do'konlar qurdirib, ularni vaqf qilgan.

Masjid ichida muhtasham madrasa ham bo'lib, unda to'rt nafar mudarris dars bergan. Madrasadagi gumbaz lojuvard va oltin rangli naqshlar bilan bezatilgan bo'lib, u yerda Temuriy shahzodalar dafn etilgan. Shuningdek, u Belxda ham o'sha o'lkaning eng ko'rkam binosi hisoblangan madrasa barpo ettirgan. 1457-yilda Gavharshod begimning o'zi ham Hirotdagi madrasasiga dafn etilgan. Bu yerda Shohrux Mirzo va Boysunqur Mirzoning avlodlari hamda boshqa sulola vakillari mangu qo'nim topganlar.

Gavharshod begim onasining xastaligi sababli Mashhadga borganida (1416–1418), u yerda sakkizinchi imom Ali ar-Rizo maqbarasi yonida g'oyatda haybatli Jome masjidini qurdirdi. Ushbu masjidning ochilishida Shohrux va Gavharshod shaxsan ishtirok etishgan. Majmua tarkibida xonaqoh, maqbara va madrasa kabi binolar mavjud bo'lib, masjid 40 metr balandlikdagi to'rt minora va nafis koshinlar bilan bezatilgan. Gavharshod Mashhadda, shuningdek, Dorus-siyoda (sayyidlar uchun mehmonxona) va Dorul-huffoz (Qur'on o'rgatiladigan bilim yurti) binolarini ham barpo ettirdi. Ushbu muassasalar uchun mevali bog'lar, hammom va chorva mollari vaqf qilingan.

Masjid me'morchiligida temuriylarga xos tabiat manzaralari, rumiy va palmetta naqshlari mohirona qo'llanilgan. Gavharshod begim ushbu obidalarni barpo etish orqali nafaqat diniy an'analarni saqlab qoldi, balki ularni siyosiy va diniy qudrat markazlariga aylantirdi. O'z shaxsiy mablag'larini bu yo'lda sarf etishi uning iqtisodiy qudratidan ham dalolat beradi. Shuningdek, u Hirotda mashhur Musallo maydonini, "Bog'i Zog'on" kabi bog' va saroylarni barpo ettirib, shaharlarning obodonchiligiga ulkan hissa qo'shgan.

To'rabek xonim maqbarasi. Ushbu maqbara Amir Temurning rafiqasi To'rabek xonimga tegishli bo'lib, XIV asrning birinchi yarmida Urganchda qurilgan. Maqbaraning vayronalari hali ham saqlanib qolgan. Binoning ichki va tashqi qismlari, ayniqsa, gumbazining ichki tarafi favqulodda go'zal mozaikalar bilan bezatilgan.

Qutlug' Turkan og'a masjidi. Qutlug' Turkan og'a 1361-yilda Samarqandda masjid barpo ettirgan. Ushbu bino sakkiz burchakli yulduzlar va to'rt qirrali shakllar bilan bezatilgan bo'lib, darvoza hoshiyalarida sirlangan qolip hamda chuqur o'ymakorlik texnikasi qo'llanilgan. Shuningdek, Amir Temur Xurosonda o'z hukmronligini o'rnatgach, Murg'ob daryosidan 20 ta kanal ochishni buyurgan edi. Manbalarda ushbu kanallardan biri aynan Qutlug' Turkan og'aga tegishli ekani qayd etiladi.

Ofoq begim vaqfiyasi. Sulton Husayn Boyqaroning rafiqalaridan biri bo'lgan Ofoq begim Hirotidagi Inju kanali bo'yida qurilgan madrasa ichida maqbara barpo ettirgan. Maqbara Temuriylar sulolasi inqirozidan biroz avval, ya'ni 1506-yil 22-iyulda qurib bitkazilgan. Ofoq begim ushbu maqbara qoshida xayriya ishlari uchun vaqf tashkil etib, unga qishloq xo'jaligi yerlari, tegirmon, suv kanali va do'konlarni hadya qilgan. Bu yerda diniy bayramlarda va qish oylarida muhtojlarga taom tarqatilib, ta'lim xarajatlari qoplangan. Subtenli ma'lumotlariga ko'ra, vaqf hisobidan mudarris, shayx, besh nafar hofiz, muazzin hamda ma'muriy va xizmat ko'rsatuvchi xodimlarga yiliga 144 dinardan 1200 dinargacha maosh to'langan.

Robiya Sulton begim majmuasi. Ahmad Yassaviy maqbarasi ro'parasida 1485-yilda Ulug'bekning qizi, Temurning nabirasi Robiya Sulton begim sharafiga qurilgan majmua joylashgan. Majmua sakkiz qirrali prizma shaklidagi bino hamda baland gumbazdan iborat. Binoning devorlari g'ishtdan urilgan, gumbazi esa firuza rangli koshinlar bilan bezatilgan. Ushbu bino keyinchalik qayta ta'mirlangan.

Mulkat og'aning vaqf obidalari. Mulkat og'a Balx shahrida Xoja Chihilgaziy mozori yonida madrasa qurdirgan. Hayotlik chog'ida barcha o'g'illaridan ayrilgan Mulkat og'a 1440-yilda Qobulda vafot etgan bo'lsa-da, jasadi Balxga keltirilib, o'zi qurdirgan madrasaga dafn etilgan. Undan yodgor bo'lib Balxdagi muhtasham madrasa, Hirotidagi xonaqoh, Dorul-hadis, shifoxona, ikkita hammom hamda Hirot yaqinidagi Derre-i Zangi va Chihil Duhteron oralig'ida joylashgan yirik rabot qolgan.

Dilkushoda bog'i. Amir Temur "Konigil" yaylovi yaqinida mo'g'ul xoni Xizr Xojaning qizi Tukul xonim bilan nikohi sharafiga bog' barpo etishni buyurgan.

Samarqandning sharqida joylashgan ushbu bog'ni qurish uchun barcha o'lkalardan *eng mohir me'mor va muhandislar yig'ilgan. Bog' o'rtasida "Bahor ko'shki" (Yozgi saroy) deb ataluvchi, uchta yirik ayvonli va mustahkam gumbazli qasr qad ko'targan. Bog'ning har bir tomoni 1500 arshinni tashkil etgan. Atrofga tartib bilan manzarali daraxtlar va gulzorlar ekilgan. Bu joy o'zining ko'zni quvnatuvchi go'zalligi uchun "Bog'i Dilkushoda" deb nomlangan.*

Klavixo Dilkushoda bog'ini shunday tasvirlaydi: "Bog' nihoyatda go'zal bo'lib, Temur bu yerda ayollar va erkaklar uchun dabdabali ziyofatlar berardi. Bog' markazidagi qasrning ichi qimmatbaho gilamlar va zarrin pardalar bilan bezatilgan edi. Temurning yotoqxonasi bo'lgan xonaning devorlari gulrang ipak pardalar bilan qoplangan bo'lib, ular ustiga zumrad, yoqut va marvaridlar qadalgan edi. Qasr o'rtasida oltindan yasalgan stollar ustida yoqut qopqoqli oltin ko'zalar va chetlari marvarid bilan bezatilgan oltin qadahlar turardi."

Boshqa inshootlar. Temuriylar davrida ayollar nomiga barpo etilgan yana ko'plab obidalar mavjud. Masalan, Temur Saroymulk xonim uchun "Chinor bog'i"ni, Miranshohning qizi Bika Sulton uchun "Bog'i Shamol"ni (Shimol bog'i), Tuman og'a sharafiga "Jannat bog'i"ni qurdirgan. Shuningdek, xonimlari dam olishi uchun "Taxti Qaracha" va "Naqshi Jihon" kabi ko'shklar barpo etgan.

Sulton Husayn Boyqaro onasi Firuza begim uchun hazira qurdirib, unga mudarris va talabalarni tayinlagan hamda kambag'allarni toydirishni buyurgan. Shuningdek, uning qizi Xonim Sulton begim Hirotda madrasa, rafiqasi Zubayda og'a esa xonaqoh qurdirgani ma'lumdir. Samarqanddagi "Ishratxona" obidasi esa Sulton Abu Saidning rafiqasi Habiba Sulton begim tomonidan 1464-yilda qizi Sulton Bikaga atab qurilgan va keyinchalik sulola ayollari va bolalari dafn etiladigan xonadonga aylangan.

XULOSA

Ayol va erkak tarixning barcha bosqichlarida bir-birini to'ldiruvchi shaxslar sifatida ko'rilgan. Siyosiy va ijtimoiy hayotning barqarorligi hamda insoniyat naslining davomiyligi har ikki jins vakillarining mavjudligi bilan imkonli bo'lgan. Tarix davomida ayol va erkakning jamiyatdagi o'rni fiziologik xususiyatlariga ko'ra farqlangan bo'lsa-da, ko'p hollarda o'xshash jihatlariga ham ega bo'lgan. Ayol kishi insoniyat yaratilgandan buyon o'z jamiyati va davlatiga ulkan hissa qo'shib, ijtimoiy taraqqiyotda yetakchilik qilib kelgan. Tarixning eng qadimgi davrlaridan boshlab ayolning kuchi va ta'siri inkor etilmagan; qoyatosh chizgilari, tarixiy matnlar, dostonlar, mifologiya va miniatyuralarda ayol siymosiga keng o'rin berilgan.

Islomgacha bo'lgan turkiy davlatlarda ayollar siyosiy, harbiy va kundalik hayotda faol rol o'ynaganlar. Ayol kishi o'ziga berilgan huquqlarga tayanib, xonlar, xoqonlar va pahlavon jangchilar ta'zim qiladigan shon-sharaf timsoli sifatida ko'rilgan. Ushbu holat turklar Islomni qabul qilgandan keyin ham davom etdi. Buyuk Saljuqiylar, Rum Saljuqiylari va Xorazmshohlar davrida ayollar faol bo'lib, hukmronlik belgilarini o'z qo'llarida tutganlar. Ayolning qudratini nafaqat turkiy davlatlarda, balki mo'g'ullarda ham ko'rish mumkin. Ko'plab turli davlatlarda hukmdorlar va ularning vorislari oilaning ayol a'zolari ta'sirida bo'lganliklari ma'lum. Masalan, Mo'g'ullar imperatori Chingizxon kabi qudratli sarkarda ham davlat ishlarida onasi va rafiqasining fikri bilan hisoblashgan. Bu an'ana uning vorislari davrida ham, Elxonlar va Chig'atoy ulusida ham o'z kuchini saqlab qolgan.

Temuriylar davrida ayol siyosiy, ijtimoiy, diniy va madaniy hayotning muhim bo'lagiga aylandi. Amir Temurning yuksak iste'dodi va jangovarlik mahoratiga qaramay, uning yo'lida bir to'siq bor edi: u bevosita Chingizxon avlodidan emas edi, bu esa mo'g'ul an'analari ko'ra hukmronlik qilishning asosiy sharti hisoblanardi. Temur ko'plab sulolaviy nikohlar va qabilaviy ittifoqlar orqali o'zining harbiy hamda diplomatik mahoratini ishga solib, bu to'siqni yengib o'tdi. Shu maqsadda u va uning vorislari chingiziy malikalarga uylanganlar. Temuriy malikalar siyosiy masalalarda umr yo'ldoshlarini yolg'iz qoldirmay, zarurat tug'ilganda davlat boshqaruvida

tashabbusni o'z qo'llariga olishdan chekinmaganlar. Amir Temur davrida ayollar davlat boshqaruvida bevosita juda faol bo'lmasalar-da, hukmdorga qisman ta'sir o'tkaza olganlar. Ayollar ta'sir ko'rsata olmagan yagona muhim masala — valiahd tayinlash edi; Temur bu borada hech kimning maslahatiga tayanmay, o'z qarorini mustaqil qabul qilgan. Biroq Temurning vafotidan so'ng ayollar davlat boshqaruviga aralashish va taxt vorisini belgilashda so'z aytish huquqini qo'lga kiritdilar. Davlat boshqaruvida Oljoy Turkan og'a, Qutlug' Turkan og'a, Saroymulk xonim, Xonzoda, Gavharshod begim, Shodmulk xotun va Xadicha begim kabi kuchli ayol siymolari o'zlarining siyosiy salohiyatlarini isbotladilar. Xususan, Gavharshod begim valiahd tayinlashda hal qiluvchi rol o'ynab, o'z suyuqli o'g'li Alouddavla uchun katta kurashlar olib bordi.

Temuriy ayollar nafaqat siyosatda, balki jang maydonlarida ham turmush o'rtoqlariga kamarbasta bo'ldilar. Qurol aslahani mahkam tutgan, kamondan o'q otishni va ot minishni bilgan temuriy ayollar qo'shinning muhim tarkibiy qismini tashkil etganlar. Shu bilan birga, oddiy xalq ayollari ham askarlarga yordamchi kuch sifatida urushlarda qatnashgani ma'lum. Siyosiy hayotda ayol kishi urushni to'xtatishda ta'sirli kuch bo'lishi bilan birga, nikoh orqali dushmanlikni do'stlikka aylantirishda ham muhim rol o'ynagan.

Ijtimoiy hayotda ayol keng huquqlarga ega bo'lgan. Temuriylar davrida ayolning jamiyatdagi mavqei himoyalangani va ko'plab ijtimoiy huquqlarga ega bo'lgani davrning asosiy manbalarida o'z aksini topgan. Ayolning jamiyatdagi axloqiy qadriyatlariga katta e'tibor berilgan; uning sha'niga putur yetkazuvchi erkaklar qattiq jazolangan. Erkin shaxs sifatida harakat qilgan ayollar ham uy ishlari, ham ijtimoiy faoliyat bilan shug'ullanganlar. Bu davrda nikohlarning nafaqat siyosiy, balki legitimlik (qonuniylik) nuqtai nazaridan "ona tomonidan Chingizxon nasliga yetib boruvchi farzandlarga ega bo'lish" maqsadi bilan bog'liqligi diqqatga sazovordir. Shu bois, farzand ko'rish sulola davomiyligi uchun o'ta muhim sanalgan. Garchi ayolning ona bo'lishi unga yuqori maqom bersa-da, tug'ilgan bolaning jinsi ham muhim omil bo'lgan. Shunga qaramay, bepushtlik muammosi bo'lgan ayollar jamiyat nazarida o'z qadrini yo'qotmaganlar.

Temuriy xonadonida tugʻilgan bolalar, jinsidan qatʼi nazar, oilaning tajribali va yoshi ulugʻ ayollari tarbiyasiga berilardi. Bu bolaning xavfsiz va tizimli taʼlim olishini taʼminlasa-da, bolaning ona mehridan, onaning esa farzand diydoridan uzoq qolishi kabi salbiy holatlarni ham keltirib chiqargan. Ijtimoiy hayotning ajralmas qismi boʻlgan toʻylar, bayramlar va tantanalar temuriylarning hayotiy ehtiyojlaridan biri edi. Ushbu tantanalarda ayollar ham xizmat koʻrsatuvchi, ham koʻngil ochuvchi tomon sifatida faol qatnashganlar. Ayollar bu tadbirlarga alohida tayyorgarlik koʻrgan, bezangan va hatto musiqa asboblari cholib, xonandalik mahoratlarini namoyish etganlar. Shu bilan bir qatorda, motam marosimlarida ham ayollarning oʻrni katta boʻlgan. Qurʼon tilovati va ehsonlar tarqatish ijtimoiy birlashuvning goʻzal namunasi boʻlgan boʻlsa, ayrim manbalarda ayollarning oʻzlariga jismoniy ozor berib yigʻlashlari Sadridin va boshqa tadqiqotchilarda bu jamiyatga shia mazhabining ham taʼsiri boʻlgan degan fikrni uygʻotadi.

Nikoh bitimlari qozilar va shayxulislomlar huzurida Hanafiylik mazhabi qoidalariga koʻra amalga oshirilgan. Kelinning huquqlari qatʼiy himoyalaniib, unga mahr berilgan va dabdabali mahr-u sep tayyorlangan. Sepning dabdabasi nafaqat ayolga boʻlgan hurmatni, balki imperiyaning boyligini ham aks ettirgan. Shuningdek, kiyim-kechak borasida ham temuriy ayollari oʻziga xos uslubga ega boʻlgan; ipak va sifatli matolardan tikilgan liboslar, boʻgʻtoq (bosh kiyim) va aksessuarlar ayolning nafisligi hamda jamiyatdagi oʻrnini koʻrsatib turgan.

Diniy jihatdan temuriy ayollari haj safarlariga borganlar, roʻza tutgan va ziyoratgohlarga tashrif buyurganlar. Iqtisodiy qudratga ega malikalar oʻz boyliklarini xayriya ishlari, kanallar qazish va vaqf muassasalari ochishga sarflaganlar. Shuningdek, ayollar hunarmandchilik, musiqachilik va tarbiyachilik kabi turli kasblar bilan ham shugʻullanganlar.

Amir Temur ilm va sanʼatga homiylik qilib, mamlakatni nafaqat qilich bilan, balki ilm bilan ham yuksaltirdi. Uning imperiyasiga munosib mahobatli binolar qad koʻtardi. Ayollar bu bunyodkorlik jarayonida ham faol qatnashib, oʻz nomlariga masjid, madrasa va maqbaralar qurdirdilar. Bu obidalaridagi Qurʼon oyatlari bitilgan naqshlar ayollarning dindorligini, binolarning muhtashamligi esa ularning ijtimoiy

qadr-qimmatini aks ettirgan. Xulosa qilib aytganda, Temuriy malikalar o'zlarining va davlatlarining nomini abadiylashtirish uchun yillar o'tsa-da, qadri yo'qolmaydigan mo'tabar obidalar va ma'naviy meros qoldirdilar.

FOR AUTHOR USE ONLY

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO'YXATI

I. MANBALAR

1. Abdurrahman Câmî. Bahârîstân (Baharistan Tomurcukları). Çev.: Turgay Şafak. Haz.: Semâ Babuşcu. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2014. [بهارستان]
2. Abdurrahman Câmî. Nefahâtü'l-Üns min Hadarâti'l-Kuds (Evliya Menkıbeleri). Tercüme ve Şerh: Lâmiî Çelebi. Haz.: Süleyman Uludağ - Mustafa Kara. İstanbul: Pınhan, 2011. [نفحات الانس من حضرات القدس]
3. Abdurrahman Câmî. Salâmân u Absâl. Çev.: Abdülvehhab Tarzî. İstanbul: MEB, 1985. [سلامان و ابسال]
4. Ahmad ibn Husayin ibn Ali Kotib. Tarix-i jadid-i Yazd. Nshr. Iraj Afshar. Tehron: Intishorot-i Ibn Sino, 1345 hş. [تاریخ جدید یزد]
5. Akiliy, Sayfiddin Hoji ibn Nizom. Asaru'l-vuzaro. Tsh. Mir Jaloliddin Hussyniy Urmaviy. Tehron: Intishorot-i Donishgoh-i Tehron, 1337 hş. [اثار الوزراء]
6. Cüveynî, Alâeddîn Atâ Melik. Târih-i Cihângüşâ. Trc. Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013. [تاریخ جهانگشای]
7. Devletşâh Semerkandî. Tezkiretü's-Şu'arâ (Tezkire-i Devletşâh). Trc. Necati Lugal. İstanbul: Kervan Yayıncılık, 1977. [تذکرة الشعراء]
8. Ebû Bekr-i Tih râni. Kitâb-ı Diyârbekriyye. Trc. Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014. [کتاب دیاربکریه]
9. Reşîdüddîn Fazlullah. Câmîu't-Tevarîh (İlhanlılar Kısım). Trc. İsmail Aka - Mehmet Ersan - A. Hesamipour Khelejani. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013. [جامع التواریخ]
10. Rashiduddin Fazlulloh. Jomiu't-tavorih. I-II. Nshr. Behmen Karimiy. Tehron, 1374 hsh. [جامع التواریخ]
11. Gazi Zahîreddîn Muhammed Bâbü. Baburnâme. Çev.: Reşit Rahmeti Arat. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2006. [بابرنامه]
12. Zahîrüddîn Muhammed Bâbü. Baburnâme (Babur'un Hâtıratı). Trc. Reşit Rahmeti Arat. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970. [بابرنامه]
13. Hondamir, G'iyosiddin ibn Humomiddin al-Husayniy. Maosiru'l-Muluk. Tehron, 1322 hsh. [مأثر الملوك]
14. Xondamir, G'iyosiddin Humomiddin Muhammad ibn Jaloliddin Muhammad al-Husayniy. Tarixi habib us-siyar fi axbori afrod il-bashar / Nashrga tayyorlovchi: Muhammad Dabir Siyoqi. – Tehron: Kitobfurushi Xayyom, 1362 h.sh. [تاریخ حبیب السیر فی اخبار افراد بشر] 1983
15. Ibn Arabshoh. Ajoyib al-maqdur fi navoib-i Taymur / Ahmad Fayiz al-Xumsi. – Bayrut., 1986. [عجائب المقدور فی نوائب تیمور]

16. İbn Arabşah. Acâibu'l-Makdûr fî Nevâib-i Tîmûr (Bozkırdan Gelen Bela). Trc. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2012. [عجائب المقدور فى نواب تيمور]
17. Kazvîni, Hamdullah Müstevfi-yi. Târih-i Güzîde. Trc. Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018. [تاریخ گزیده]
18. Kemâleddin Abdülvâsi'-i Nizâmî-yi Bâharzî. Makâmât-ı Câmî. Haz. Veysel Başçı. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2016. [مقامات جامی]
19. Mîrhând. Ravzatü's-Safâ fî Sîret-i'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye). Trc. ve Notlar: Erkan Göksu. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015. [روضة الصفا فى سيرة الانبياء و الملوك و الخلفاء]
20. Mirxond, Mir Sayyid Hamididdin Muhammad ibn Sayyid Burhoniddin Hovandshoh. Ravzat us-safa fi sirat il-anbiya va-l-muluk va-l-xulafa. J. I-XI / Nashrga tayyorlovchi: Abbas Parviz. – Tehron: Markazi Xayyom, 1960. [روضة الصفا فى سيرة الانبياء و الملوك و الخلفاء]
21. Muizzü'l-Ensâb. Bibliothèque Nationale, Paris (Fars tilidagi qo'lyozma). [معز الأنساب]
22. Nizâmeddin-i Şâmî. Zafarnâme. Trc. Necati Lugal. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987. [ظفرنامه]
23. Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma: Histoire des conquêtes de Tamerlan intitulée Zafarnâma. J. II / Nashrga tayyorlovchi: Feliks Tauer. – Praga, 1956. [ظفرنامه]
24. Samarqandiy, Kamaliddin Abdurrazzoq. Matla'i sa'dayn ya majma'i bahrayn. J. I-II / Nashrga tayyorlovchi: Abdulhusayn Navoiy. – Tehron: Pajoheshgoh-i ulum-i insani, 1383 h.sh. [2004]. [مطلع سعدین و مجمع بحرین]
25. Sharafiddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. J. I-II / Nashrga tayyorlovchi: Muhammad Abbosiy. – Tehron, 1336 h.sh. [1957]. [ظفرنامه]
26. Sharafiddin Ali Yazdiy. Zafarnoma = The Zafarnâmah by Maulânâ Sharfuddin Ali of Yazd. J. I-II / Nashrga tayyorlovchi: Mavlavi Muhammad Ilahdad. – Kalkutta, 1885–1888. [ظفرنامه]
27. Sharafiddin Ali Yazdiy. Zafarnoma / Nashrga tayyorlovchi: A. O'rinboev. – Toshkent: Fan, 1972. [ظفرنامه]
28. Tâcü's-Selmânî. Tarihnâme. Trc. İsmail Aka. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999. [تاریخنامه]
29. Yahyo ibn Abdullatif Qazviniy. Lubb ut-tavorix. – Tehron: Intishorot-i Bunyod-i Guya, 1363 h.sh. [1984]. [لب التواريخ]
30. Ruy Gonzalez de Clavijo. Embassy to Tamerlane 1403-1406. Çev.: Guy Le Strange. London, 1928.
31. Ruy Gonzalez de Clavijo. Narrative of the Embassy of Ruy Gonzales de Clavijo to the Court of Timour. Çev.: Clements R. Markham. London, 1859.
32. Ruy Gonzalez de Clavijo. Anadolu, Orta Asya ve Timur. Trc. Ömer Rıza Doğrul. İstanbul: Ses Yayınları, 1993.

II. XORIJIY ILMIY ADABIYOTLAR

1. Adamova, A. "Repetition of Compositions in Manuscripts: The Khamisa of Nizami in Leningrad". *Timurid Art and Culture: Iran and Central Asia in the Fifteenth Century*. Ed. Lisa Golombek - Maria Subtelny. 67-75. New York, 1992.
2. Allen, Terry. *Timurid Herat*. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1983.
3. Arbabzadah, Nushin. "Women and Religious Patronage in the Timurid Empire". *Afghanistan's Islam: From Conversion to the Taliban*. Ed. Nile Green. 56-70. California: University of California Press, 2017.
4. Arjomand, Sa'ïd Amir. "Agency and Policy in Medieval Islamic Society". *Comparative Studies in Society and History*.
5. Barthold, Vasilii Vladimiroviç. *Four Studies on the History of Central Asia*. Trans. V. and T. Minorsky. Vol. 1. Leiden: Brill, 1956.
6. Blair, Sheila S. "Timurid Signs of Sovereignty". *Oriente Moderno, Nuova Serie*, Vol. II, 1996, pp. 551-576.
7. Crowe, Yolande. "Some Timurid Designs and Their Far Eastern Connections". *Timurid Art and Culture: Iran and Central Asia in the Fifteenth Century*. Ed. Lisa Golombek - Maria Subtelny. 168-178. Leiden-New York, 1992.
8. Dalkesen, Nilgün. *Gender Roles, Women's Status and Position in Central Asia and Anatolia Between the Thirteenth and Sixteenth Centuries*.
9. Faegheh Shirazi-Mahajan. *Costumes and Textile Designs of the Ilkhanid, Timurid and Safavid Dynasties*.
10. Golombek, Lisa - Wilber, Donald. *The Timurid Architecture of Iran and Turan*. Vol. 1. Princeton: Princeton University Press, 1988.
11. Golombek, Lisa. "The Gardens of Timur: New Perspectives". *Muqarnas* 12 (1995): 137-147.
12. Golombek, Lisa. "Discourses of an Imaginary Arts Council in Fifteenth-Century Iran". *Timurid Art and Culture: Iran and Central Asia in the Fifteenth Century*. Ed. Lisa Golombek - Maria Subtelny. 1-11. New York, 1992.
13. Hamid, Usman. "Slaves in Name Only: Free Women as Royal Concubines in Late Timurid Iran and Central Asia".
14. Hookham, Hilda. *Tamburlaine the Conqueror*. London, 1962.
15. Jamaluddin, Syed. "Problem of Succession After Timur's Death". *Proceedings of the Indian History Congress* 55 (1994): 791-797.
16. Jamaluddin, Syed. "Status of Women of the Ruling Timurid Family". *Proceedings of the Indian History Congress* 45 (1984): 789-796.
17. Jamaluddin, Syed. "The Jalayirs and Amir Taimur". *Proceedings of the Indian History Congress* 38 (1977): 690-698.
18. Jamaluddin, Syed. "The Political Significance of the Matrimonial Alliances of Amir Timur". *Proceedings of the Indian History Congress* 39/2 (1978): 915-923.

19. Kecia, Ali. "Marriage and Slavery in Early Islam". Cambridge, MA: Harvard University Press, 2010.
20. Lentz, Thomas W. - Lowry, Glenn D. Timur and the Princely Vision: Persian Art and Culture in the Fifteenth Century. Washington: Smithsonian Institution Press, 1989.
21. Manz, Beatrice Forbes. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
22. Manz, Beatrice Forbes. "Temur and the Problem of a Conqueror's Legacy". Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, Vol. 8, No. 1 (1998): 21-41.
23. Manz, Beatrice Forbes. "Family and Ruler in Timurid Historiography". Studies on Central Asian History in Honor of Yuri Bregel. Ed. Devin DeWeese. 57-78. Bloomington: Indiana University, 2001.
24. Manz, Beatrice Forbes. "Temür and the Early Timurids to c. 1450". The Cambridge History of Inner Asia: The Chinggisid Age. Ed. Nicola Di Cosmo - Allen J. Frank - Peter B. Golden. 182-198. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
25. Manz, Beatrice Forbes. "Women in Timurid Dynastic Politics". Women in Iran From the Rise of Islam to 1800. Ed. Guity Nashat - Lois Beck. 121-139. Urbana-Chicago: University of Illinois Press, 2003.
26. Manz, Beatrice Forbes. "Gowhar-šād Āgā". Encyclopaedia Iranica. Ed. Ehsan Yarshater. Vol. 11, 180-181. New York: Encyclopaedia Iranica Foundation, 2003.
27. Marefat, Roya. Beyond the Architecture of Death: The Shrine of the Shah-i Zinda in Samarqand. PhD diss., Harvard University, 1991.
28. Morgan, David. Medieval Persia 1040-1797. London-New York, 1988.
29. Mukminova, Roziye. "Central Asia: 15th to Mid-18th Century". Encyclopedia of Women and Islamic Cultures. Ed. Suad Joseph. Vol. 1, 82-85. Leiden-Boston: Brill, 2003.
30. O'Kane, Bernard. Timurid Architecture in Khurasan. PhD diss., University of Edinburgh, 1982.
31. O'Kane, Bernard. "From Tents to Pavilions: Royal Mobility and Persian Palace Design". *Ars Orientalis* 23 (1993): 249-268.
32. Paskaleva, Elena. "The Bibi Khanum Mosque in Samarqand: Its Mongol and Timurid Architecture". *The Silk Road* 10 (2012): 81-98.
33. Pugachenkova, Galina Anatolevna. "Ishrat-Khaneh and Ak-Saray, Two Timurid Mausoleums in Samarkand". *Ars Orientalis* 5 (1963): 177-189.
34. Riasanovsky, Valentin A. Fundamental Principles of Mongol Law. Bloomington: Indiana University, 1965.
35. Roemer, Hans Robert. "The Successors of Timur". The Cambridge History of Iran. Ed. P. Jackson - L. Lockhart. Vol. 6, 98-146. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
36. Roemer, Hans Robert. "Timur in Iran". The Cambridge History of Iran. Ed. P. Jackson - L. Lockhart. Vol. 6, 42-97. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.

37. Smith, John Masson Jr. "Hülegü Moves West: High Living and Heartbreak on the Road to Baghdad". *Beyond the Legacy of Genghis Khan*. Ed. Linda Komaroff. 111-134. Leiden: Brill, 2006.
38. Subtelny, Maria Eva. *Timurids in Transition: Turko-Persian Politics and Acculturation in Medieval Iran*. Leiden: Brill, 2007.
39. Subtelny, Maria Eva. "Tamerlane and His Descendants: From Paladins to Patrons". *The New Cambridge History of Islam*. Ed. David O. Morgan - Anthony Reid. Vol. 3, 169-200. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
40. Subtelny, Maria Eva - Khalidov, Anas B. "The Curriculum of Islamic Higher Learning in Timurid Iran in the Light of the Sunni Revival Under Shâh-Rukh". *Journal of the American Oriental Society* 115/2 (1995): 210-236.
41. Szuppe, Maria. "Female Intellectual Milieu in Timurid and Post-Timurid Herat: Faxri Haravi's Biography of Poetesses Javâher al-'Ajâyeḥ". *Oriente Moderno, La Civiltà Timuride Come Fenomeno Internazionale*, 1 (1996): 119-137.
42. Togan, İsenbike. "Central Asia and Eurasia". *Encyclopedia of Women and Islamic Cultures*. Ed. Suad Joseph. Vol. 5, 200-204. Leiden-Boston: Brill, 2007.
43. Togan, İsenbike. "Turkic Dynasties: 9th to 15th Century". *Encyclopedia of Women and Islamic Cultures*. Ed. Suad Joseph. Vol. 1, 22-28. Leiden-Boston: Brill, 2003.
44. Woods, John E. *The Timurid Dynasty*. Bloomington: Indiana University, 1990.
45. Woods, John E. "The Rise of Timurid Historiography". *Journal of Near Eastern Studies* 46/2 (1987): 81-108.
46. Woods, John E. "Timur's Genealogy". *Intellectual Studies on Islam: Essays Written in Honor of Martin B. Dickson*. Ed. Michel M. Mazzaoui - Vera B. Moreen. 85-126. Salt Lake City: University of Utah Press, 1990.
47. Woods, John E. "Turco-Iranica II: Notes on a Timurid Decree of 1396/798". *Journal of Near Eastern Studies* 43/4 (1984): 331-337.

FOR AUTHOR USE ONLY

**More
Books!**

yes
I want morebooks!

Buy your books fast and straightforward online - at one of world's fastest growing online book stores! Environmentally sound due to Print-on-Demand technologies.

Buy your books online at
www.morebooks.shop

Kaufen Sie Ihre Bücher schnell und unkompliziert online – auf einer der am schnellsten wachsenden Buchhandelsplattformen weltweit! Dank Print-On-Demand umwelt- und ressourcenschonend produziert.

Bücher schneller online kaufen
www.morebooks.shop

info@omniscryptum.com
www.omniscryptum.com

OMNIScriptum

FOR AUTHOR USE ONLY

FOR AUTHOR USE ONLY

FOR AUTHOR USE ONLY